

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ

Держава і право

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЮРИДИЧНІ
І ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Випуск 94

Київ
Видавництво «Юридична думка»
2023

УДК 34; 32
Д36

*Затверджено до друку
та рекомендовано до поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
(протокол № 10 від 31 жовтня 2023 р.)*

**Збірник затверджено Міністерством освіти і науки України
як наукове фахове видання, в якому можуть публікуватися результати
дисертаційних досліджень (категорія «Б»)**

**Збірник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Варшава, Польща).
Статті збірника прирівнюються до публікацій у зарубіжних фахових виданнях**

Редакційна колегія

академік НАН України **Ю. С. Шемшученко**, д.ю.н. **Г. П. Тимченко** (головний редактор),
д.ю.н. **О. В. Скрипнюк** (відповідальний редактор), д.ю.н. **О. Ф. Андрійко**, д.ю.н.
О. В. Батанов, д.ю.н. **У. Е. Батлер** (W. E. Butler, США), д.п.н. **О. В. Батрименко**, д.ю.н.
А. А. Бутирський, д.п.н. **К. М. Вітман**, д.п.н. **В. П. Горбатенко**, д.п.н. **Л. Донай**
(Lukasz Donaj, Польща), д.ю.н. **В. В. Дудченко**, д.ю.н. **О. О. Кармаза**, д.ю.н. **О. О. Кваша**,
д.і.н. **Л. І. Кормич**, д.ю.н. **С. О. Корось**, д.ю.н. **О. В. Кресін**, д.п.н. **І. О. Кресіна**, д.ю.н.
П. Ф. Кулинич, д.п.н. **Л. В. Лещенко** (Larysa Leszczenko, Польща), д.п.н. **С. М. Наумкіна**,
д.п.н. **А. І. Некряч**, д.п.н. **Д. В. Неліна**, д.ю.н. **Н. М. Оніщенко**, д.ю.н. **Н. М. Пархоменко**,
д.п.н. **Н. О. Піпченко**, д.ю.н. **Я. В. Сімутіна**, д.п.н. **М. В. Співак**, д.п.н. **О. М. Стойко**,
д.п.н. **Н. М. Хома**, д.п.н. **А. Шептицький** (Andrzej Szeptycki, Польща), д.п.н. **В. А. Явір**.

Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.
Д36 Випуск 94 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ:
Вид-во «Юридична думка», 2023. 304 с.

ISSN 1563-3349

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії держави і права, порівняльного правознавства, державного управління, адміністративного, конституційного, міжнародного, цивільного, аграрного, кримінального та інших галузей права. Проблеми сучасної політичної науки розкриваються у розділах з теорії та методології політологічних досліджень, історії політичної думки, правової, міжнародної, порівняльної та прикладної політології, етнополітології та конфліктології.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто прагне отримати знання з юридичних і політичних наук.

УДК 34; 32

Адреса редакції

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
01601, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, к. 211
E-mail: polit@ln.ua, polit4211@gmail.com
Тел. 279-73-96, факс 278-54-74
www.derzhava-i-pravo.com.ua

Частина 1 ЮРИДИЧНІ НАУКИ

ISSN 1563-3349

© Автори статей, 2023
© Інститут держави і права
імені В. М. Корецького НАН України, 2023
© Видавництво «Юридична думка», 2023

УДК 340.1

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-4

А. А. ПЕТРЕНКО

ПРАВОВА СИСТЕМА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПРИРОДА ТА ОСОБЛИВОСТІ

Досліджуються природа та особливості правової системи Європейського Союзу. Зазначається, що специфіка правової системи ЄС значною мірою визначається характерними рисами структури самого утворення, яке породжує дане право, – Європейського Союзу. Обґрунтовується, що подвійна природа правової системи Європейського Союзу не обмежується лише особливим синтезом елементів міжнародної та національної правових систем, а проявляється також у поєднанні ознак романо-германської (континентальної) та англосаксонської правових сімей. Зроблено висновок, що правова система Європейського Союзу має багатоаспектний та базаторівневий характер, концентровано виражений у системі правових норм, які регулюють публічні та приватні відносини як у межах ЄС так і відносини з іншими державами.

Ключові слова: правова система, Європейський Союз, держава, соціальні цінності, джерела права.

Petrenko Anatolii. The legal system of the European Union: nature and peculiarities

The article examines the nature and peculiarities of the legal system of the European Union. It is noted that the specifics of the EU legal system are largely determined by the characteristic features of the structure of the entity itself, which gives rise to this law - the European Union. It is argued that the dual nature of the legal system of the European Union is not limited to a special

© ПЕТРЕНКО Анатолій Анатолійович – доктор філософії у галузі міжнародного права, докторант відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-1646-6652; petrenkoanatolii13@gmail.com

synthesis of elements of the international and national legal systems, but is also manifested in the combination of features of the Romano-Germanic (continental) and Anglo-Saxon legal families. It is concluded that the legal system of the European Union has a complex, multi-faceted and multi-level character, concentratedly expressed in the system of legal norms that regulate public and private social relations both within this integration entity and the relations of the EU with other states.

Key words: legal system, the European Union, state, social values, sources of law.

Вступ. Закріплення у Конституції України стратегічного курсу нашої держави на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та здійснення у зв'язку із цим низки реформ практично у всіх важливих сферах суспільного життя вимагає інтенсифікації наукових пошуків, спрямованих на вирішення значної кількості питань, пов'язаних з осмисленням правової природи Європейського Союзу як наддержавного, міжнародного утворення, визначенням особливостей системи та джерел права ЄС, з'ясуванням змісту соціокультурних детермінант європейського правового розвитку тощо. При цьому особливого значення в сучасних реаліях набувають дослідження теоретико-методологічних аспектів природи Європейського Союзу як особливого інтеграційного політико-правового утворення та загальних закономірностей його функціонування та розвитку. Адже саме від їх правильного вирішення значною мірою залежать результати як постійно впроваджуваних у сучасне політико-правове життя держав-членів ЄС новачків та змін, так і інтеграційних процесів у межах Європейського континенту.

Актуальність дослідження природи та особливостей правової системи Європейського Союзу зумовлена також динамікою трансформації світового правопорядку, сформованого, здавалося б, на століття вперед після Другої світової війни, але, на жаль, поставленого під сумнів окремими сучасними державами, і насамперед російською федерацією, яка з 24 лютого 2022 року продовжує вести повномасштабну війну проти України, зумовлюючи тим самим деструкцію всієї системи гарантій міжнародної, і зокрема європейської, безпеки. Ці та інші події, у тому числі постійне впровадження науково-технологічних новачків у життя громадян, вимагають належного реагування з боку відповідних складових правових систем та об'єднань сучасних держав. При цьому ефек-

тивний вплив правової системи на ті чи інші суспільні процеси, на нашу думку, може бути забезпечений не лише за рахунок якісної правотворчої діяльності та збільшення масиву врегульованих правом відносин, а й шляхом удосконалення правової ідеології сучасного демократичного розвитку, а також інституційної складової правової системи.

Метою статті є з'ясування природи та особливостей правової системи Європейського Союзу. Для досягнення мети необхідно виконати такі завдання: розглянути зміст поняття «правова система»; визначити характерні ознаки Європейського Союзу як особливого інтеграційного об'єднання держав; охарактеризувати особливості ціннісно-ідеологічної складової правової системи ЄС, її джерельної бази та внутрішньої структури; виокремити критерії дослідження структури правової системи Європейського Союзу.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Питання осмислення природи та особливостей правової системи Європейського Союзу вже стали предметом розгляду значної кількості вітчизняних та зарубіжних учених, серед яких С. Бобровник, К. Девіс, Д. Кеннер, Д. Лук'янов, О. Макеєва, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, Ф. Раворт, Л. Сендел, Д. Ханлон та ін. Водночас вказані вчені розглядали переважно окремі аспекти природи та специфіки правової системи Європейського Союзу, але не зосереджували належної уваги на комплексному аналізі елементів правової системи ЄС та чинниках, які обумовлюють її особливості. Таке дослідження, яке, звісно, не може обмежуватися однією статтею, дасть можливість забезпечити більшу ефективність здійснюваних в Україні реформ з метою набуття нею повноправного членства у Європейському Союзі.

Методологічною основою статті є діалектичний підхід, а також система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових принципів і методів, зокрема принципи об'єктивності, детермінізму, плюралізму та системності; формально-логічний, структурно-функціональний, герменевтичний та інші методи.

Виклад основного матеріалу. Дослідження природи та особливостей правової системи Європейського Союзу передбачає необхідність з'ясування змісту загальної категорії «правова система», вивчення якої є предметом доктринальних пошуків багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців.

Так, на думку професора Н. Оніщенко, «правова система – це об'єктивне, історично закономірне правове явище, яке включає в себе взаємопов'язані, взаємообумовлені і взаємодіючі компоненти: право і втілююче його законодавство, юридичні установи, юридичну практику, суб'єктивні права і обов'язки, правову діяльність і правовідносини, правосвідомість і культуру, правову ідеологію тощо» [1, с. 156].

На думку інших українських вчених, правова система – це «упорядкована сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих правових явищ та юридичних процесів, об'єктивно зумовлена закономірностями та особливостями (у тому числі культурними, історичними, географічними) розвитку певного об'єднання людей (громади, суспільства, держави, етносу), яка має внутрішню цілісність, відносну самостійність і циклічність функціонування» [2, с. 278-279].

Правову систему також визначають як «сформовану під впливом об'єктивних закономірностей розвитку певної соціальної спільноти сукупність усіх її правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними системами» [3, с. 497].

Як бачимо, у сучасній науковій літературі відсутнє універсальне розуміння змісту поняття «правова система». При цьому в переважній більшості доктринальних джерел вказана категорія використовується у контексті її взаємозв'язку з відповідною державою, тобто як національна правова система певної держави, в межах якої функціонує та розвивається законодавство, юридична практика, правова ідеологія та інші складові правової системи. Такий ракурс осмислення правової системи є цілком виправданим та обґрунтованим з методологічної точки зору, оскільки сучасна держава, в межах якої суспільство об'єднується на підставі історичних, культурних, релігійних та інших соціальних цінностей, виступає тим інтегруючим чинником, навколо якого формуються цілісність та єдність відповідних складових правової системи. Адже, як відомо, для визнання певної сукупності елементів системою необхідне існування певної інтегруючої засади, причому як внутрішньої, так і зовнішньої, а також конкретних меж або кордонів, які відділяють її від іншої системи. На нашу думку, держава щодо правової системи, виступає зовнішньою інтегруючою засадою, навколо якої формується нормативність правової системи як її внутрішня основа.

Досліджуючи природу та особливості правової системи Європейського Союзу, слід звернути увагу насамперед на те, що вони, як і особливості національних, або внутрішньодержавних, правових систем, значною мірою визначаються характерними рисами структури самого утворення, яке породжує дане право – Європейського Союзу. Адже між інституційною структурою ЄС та структурою його правової системи існують відповідні взаємозв'язки та взаємозалежності. Європейський Союз та його структура, формуючи та застосовуючи загальноєвропейське право, тим самим справляють на нього та його внутрішню будову безпосередній вплив, а правова система ЄС, у свою чергу, закріплюючи правовий статус Співтовариств або Спільнот, які становлять структуру даного Союзу, справляє на нього зворотній нормативно-організуючий вплив.

Слід звернути увагу на те, що Європейський Союз – це інтеграційне, міжнародне об'єднання держав, яке здійснює правове регулювання відносин на публічному та приватному рівнях, тобто як між державами, які входять до цього об'єднання, так і між приватними особами, які здійснюють свою діяльність у межах Європейського Союзу. Як зазначається у вітчизняній науковій літературі, «з точки зору правової природи, Європейський Союз є міждержавним інтеграційним об'єднанням, котре поєднує як риси міжнародної організації, так і риси наднаціонального утворення, що еволюціонує у бік здійснення компетенції на федеративній основі. При цьому сучасна система інститутів ЄС побудована таким чином, що в ній окремі інститути є виразниками міжнаціональних тенденцій. Це Рада Євросоюзу, а також позаінституційний орган – Європейська Рада. Діяльність інших характеризується як наднаціональна – Європейська Комісія, Європейський Парламент, Суд ЄС, Рахункова палата» [4, с. 69, 72]. У цьому сенсі ЄС виступає інтегруючою засадою для системи правових норм, які функціонують у його межах, а також для інституційної та ідеологічної складових його правової системи. Саме даний факт, на нашу думку, обумовлює специфіку природи та відповідні особливості правової системи Європейського Союзу.

Отже, для правильного розуміння природи та особливостей правової системи Європейського Союзу необхідно насамперед звернутися до основних характеристик даного об'єднання держав.

Як відомо, ключовою особливістю Європейського Союзу є те, що основою його створення виступають міжнародні договори, в яких закріплюється система органів, що діють від імені всього об'єднання (наприклад, Європарламент, що обирається прямим голосуванням громадян держав-членів ЄС; Рада Європейського Союзу, до якої входять 27 міністрів – по одному від кожного уряду держав-членів; Європейська комісія, яка є вищим органом виконавчої влади ЄС та відповідає за виконання його рішень тощо).

Установчі договори ЄС наділяють його широкою компетенцією із значеного кола питань, виділяючи при цьому так звану виключну компетенцію Європейського Союзу, в межах якої держави, після набуття членства в даному об'єднанні, передають йому відповідні повноваження, які не можуть здійснюватися на національному рівні. В межах Європейського Союзу діють регламенти, які приймаються його інститутами на підставі відповідної норми Договору про функціонування ЄС, мають пряму дію та застосовуються судами держав-членів ЄС безпосередньо до прав і обов'язків приватних осіб.

Така неоднорідність статусу підкреслює подвійну сутність Європейського Союзу та, по суті, міжсистемний характер права ЄС, оскільки, з одного боку, ми маємо міжнародні установчі договори Європейського Союзу та відповідні правові акти інститутів ЄС, які є складовою права держав-членів ЄС та мають пріоритет щодо їх національного права, а з іншого – право Європейського Союзу включає також норми, прийняті уповноваженими органами держав-членів ЄС на національному рівні. Це, у свою чергу, дає можливість вести мову про те, що правова система Європейського Союзу має подвійну природу, що не дозволяє відносити її як до міжнародної правової системи, так і до національної або внутрішньодержавної правової системи.

Втім подвійна природа правової системи Європейського Союзу, на нашу думку, не обмежується лише особливим синтезом елементів міжнародної та національної правових систем, оскільки у праві ЄС органічно поєднуються риси романо-германської (континентальної) та англосаксонської правових сімей.

У вітчизняній науковій літературі слушно відзначається, що європейська правова інтеграція здійснюється на основі конвергенції романо-германської та англосаксонської правових систем.

Одним із ключових факторів, що сприяє такому зближенню, є тісний зв'язок і взаємодія між державами – носіями різних правових систем у складі ЄС. У процесі виконання, по суті, однакових організаційних, техніко-юридичних і соціально-політичних функцій ці правові сім'ї справляють постійний вплив одна на одну. Водночас «причиною конвергенції загальної та континентальної правових систем є не лише членство держав у Європейському Союзі, а й наслідки глобалізації світової економіки, розширення соціальної, культурної, гуманітарної співпраці тощо. Фактори зближення вказаних правових систем у своїй сукупності забезпечують стійкий та цілеспрямований розвиток романо-германського і англосаксонського права в бік їх поступового взаємопроникнення і формування на цій основі якісно нового правового масиву» [5, с. 8, 10]. При цьому поєднання ознак романо-германської та англосаксонської правових сімей у праві Європейського Союзу прослідковується насамперед на рівні розвитку системи джерел права ЄС, що супроводжується підвищенням ролі та значення судового прецедента у переважній більшості держав-членів ЄС.

Необхідно також зазначити, що системотворчими чинниками для правової системи Європейського Союзу виступають принципи та цінності ЄС, закріплені у статті 2 Договору про Європейський Союз, а саме: людська гідність, свобода, демократія, рівність, верховенство права, дотримання прав людини. Вказані цінності органічно доповнюються ще деякими цінностями, які згадуються у тій самій статті як ознаки суспільного устрою держав-членів ЄС: плюралізм, недискримінація, терпимість, справедливість, солідарність, рівність жінок і чоловіків. Відповідно до статті 3 цього ж Договору підтримка та просування цих цінностей, у тому числі на міжнародній арені, є метою Європейського Союзу [6, с. 35].

О. Макеєва слушно відзначає, що «Європейський Союз сприяє громадській справедливості, захищає права людини, розвиває соціальне забезпечення і створює умови для справедливого захисту різних категорій людей, які цього потребують. Він прагне запобігати соціальній відстороненості та дискримінації. Держави-члени Європейського Союзу дотримуються принципу плюралізму у різних сферах життєдіяльності. Також важливими принципами їх діяльності є принцип недискримінації та толерантності. Європейські цінності об'єднують держави-члени, і до ЄС не може входити

жодна країна, яка не визнає ці цінності. Головна мета Європейського Союзу – захищати ці цінності в Європі та сприяти миру і добробуту громадян країн-членів, а Європейський парламент здійснює контроль за тим, щоб ці цінності були відображені у законодавстві Європейського Союзу» [7, с. 50].

Слід звернути увагу також на те, що європейські цінності не є абстрактним відображенням певних стандартів, а мають конкретне втілення у писаних правових джерелах. Зокрема, Рада Європи для реалізації основних цінностей ухвалила низку нормативних документів, що стали фундаментом функціонування європейського соціуму, у тому числі Європейську соціальну хартію (1996), Європейську Хартію регіональних мов або мов меншин (1992), Рамкову конвенцію про захист національних меншин (1995) тощо.

Поряд з правовими масивами, якими виступають Установчі договори Європейського Союзу, зокрема їх принципи та норми, адресовані кожній державі-члену ЄС, а також правові акти, які приймаються спільними наддержавними інституціями ЄС та регулюють важливі питання економічного, соціального, політичного життя Європейського Союзу та держав, які входять до його складу (наприклад, скасування між державами-членами митних зборів та кількісних обмежень на імпорт та експорт відповідних товарів; правова регламентація питань щодо координації загальної політики держав-членів ЄС у сфері зайнятості; норми так званого «шенгенського» права, котрі визначають, з-поміж іншого, єдині правила і умови в'їзду на територію ЄС, правила митних перевірок тощо), особливе місце у структурі правової системи Європейського Союзу займають норми Європейської конвенції з прав людини 1950 р. (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод), а також Хартії Європейського Союзу про основні права 2000 р.

Так, у Преамбулі до Хартії Європейського Союзу про основні права 2000 р. зазначаються цінності ЄС, якими є людська гідність, свобода, рівність, солідарність, демократія, правова держава, безпека та правосуддя. Головною ідеєю Хартії є те, що людська особистість є центральною у діяльності ЄС та Європейський Союз надає їй громадянство, створює простір свободи, безпеки та правосуддя. У цьому документі особливо наголошується на повазі до людської гідності, яка є недоторканою. Положення, що всі люди мають гідність, означає, що всі вони можуть свідомо самостійно обира-

ти моральну поведінку, а не «сліпо слідувати нав'язаним кодексам честі з боку держави, або корпорацій і станів». Тому повага до людської гідності стала першим і головним розділом даної Хартії [8, с. 23], що, у свою чергу, «сприяло налагодженню механізму поступового запровадження стандартів прав людини Ради Європи у правопорядок України та наближення правової системи України до права Європейського Союзу, що передбачає реалізацію низки реформ і впровадження європейських стандартів і норм, які мають встановити гарантії прав і свобод людини [9, с. 184-185].

Таким чином, у вказаних вище правових джерелах містяться норми фундаментального характеру, які спрямовані на реалізацію вказаних вище цінностей та принципів ЄС та закріплюють основоположні права і свободи людини, а також їх гарантії. Йдеться про особисті, соціальні, економічні, політичні, культурні та інші права і свободи, зокрема такі, як право на життя, право на гідність, право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність житла і таємницю поштових, телефонних та інших повідомлень, свобода пересування та вільний вибір місця проживання, свобода інформації, свобода совісті тощо.

Ще однією особливістю правової системи Європейського Союзу є те, що, на відміну від інших правових систем романо-германського типу, в ній відсутній чіткий поділ права на публічне і приватне. Незважаючи на те, що Європейський Союз як інтеграційне об'єднання держав є «повноцінним джерелом публічної влади» [10, с. 11], у його правовій системі «відсутній чіткий поділ між публічним та приватним правом» [11, с. 800]. У зарубіжній науковій літературі зазначається, що однією з причин даного факту є те, що з початком «еволюції» правової системи Європейського Союзу та протягом всього періоду її існування більша частина правових актів, хоча і приймалася наддержавними органами як носіями публічних інтересів, але, маючи «прагматичний» характер, вони приймалися «для вирішення переважно приватних, конкретних питань» [11, с. 800-810].

Цілком очевидно, що відсутність у правовій системі Європейського Союзу чіткого поділу справа на публічне і приватне зумовлена також конвенційною, договірною сутністю даного інтеграційного об'єднання держав, яка опосередковує одночасно як публічні, так і приватні інтереси.

Серед особливостей розвитку правової системи Європейського Союзу варто також виокремити складний та неоднорідний характер формування галузей, інститутів та субінститутів європейського права. У західних академічних виданнях, присвячених дослідженню правової системи Європейського Союзу, є чимало наукових праць, в яких розглядаються питання формування та розвитку конституційного, адміністративного, митного, цивільного, трудового та інших галузей права [12; 13; 14; 15]. Водночас йдеться скоріше про формування не відповідних галузей та інститутів права, а про систему адміністративного, конституційного, цивільного та іншого законодавства, сформованого в різних сферах життя європейського суспільства. Це пов'язано з об'єктивною складністю виокремлення галузей та інститутів права Європейського Союзу, котрі, як відомо, формуються на підставі відносно самостійних груп однорідних суспільних відносин (предметів правового регулювання) та відповідних методів їх правової регламентації. Адже значну частину права Європейського Союзу становлять своєрідні комплекси суспільних відносин, які виникають у різних сферах життя Європейського Союзу опосередковуються за допомогою норм, які належать не до однієї, а декількох галузей та інститутів права. В якості ілюстрації можна навести так зване право спільного ринку; право зовнішньоекономічної діяльності Європейського Союзу; правові норми, що регулюють різні аспекти лобістської діяльності у межах ЄС тощо [16; 17; 18].

Перманентне зростання нормативно-правового масиву, або кількості нормативно-правових актів різної юридичної сили, що відбувається як у межах сучасних національних держав, так і відповідних наднаціональних інтеграційних об'єднань, зокрема в Європейському Союзі, є однією з тенденцій сучасного правового розвитку [19, с. 253-254]. Цілком закономірно, що ця тенденція об'єктивно обумовлює поступове ослаблення своєрідної «демаркаційної» лінії між приватним та публічним правом у цілому, що свідчить насамперед про значну динаміку розвитку суспільних відносин, які вимагають правового оформлення. У даному контексті сучасні українські науковці справедливо вважають, що межа між публічним та приватним правом є нечіткою, і в сучасних умовах дедалі більше «розмивається». При цьому цивільному праву, яка є класичною галуззю приватного права, часто протиставляється-

ся не лише підприємницьке право, а й спадкове, сімейне, земельне право та право інтелектуальної власності, в яких додаються публічно-правові елементи (наприклад, значна кількість імперативних норм, встановлення спеціальної правосуб'єктності певних осіб тощо) [20; 21; 22].

Ще одна особливість правової системи Європейського Союзу проявляється у специфіці ієрархічної структури джерел права ЄС, яка відрізняється від традиційної ієрархії джерел права в національних правових системах, найвищий рівень якої становить конституція як основний закон держави. Йдеться про те, що ієрархічність джерел права Європейського Союзу в науковій літературі традиційно розглядається у контексті виокремлення двох блоків правових актів: так звані джерела первинного права, які мають найвищий ієрархічний статус та, по суті, конституційне значення, а також джерела вторинного права, зміст яких повинен бути узгодженим з актами первинного права.

У зв'язку із цим у ЄС джерела первинного права охоплюють насамперед систему норм, які містяться в Установчих договорах та доданих до них протоколів, а джерела вторинного права – це сукупність правових норм, які містяться в актах, що видаються інститутами Європейського Союзу.

Якщо провести певні аналогії з даного питання в контексті розвитку сучасних національних правових систем, зокрема правової системи України, то можемо зробити висновок, що поділ джерел права Європейського Союзу на первинні та вторинні є основою для визначення їх ієрархії, оскільки акти первинного права мають пріоритет, або вищу юридичну силу порівняно з актами вторинного права. Проте у цьому випадку потрібно визнати, що рівень юридичної сили відповідних джерел права Європейського Союзу має досить загальний, абстрактний вимір, що пов'язано, з-поміж іншого, з величезним масивом джерел вторинного права ЄС, які можна порівнювати як із звичайними законами, так і з класичними підзаконними нормативно-правовими актами (наприклад, постанови уряду, розпорядження міністерств тощо). До цього можна додати той факт, що, як зазначається у західній науковій літературі, в інституційній структурі правової системи Європейського Союзу відсутній чіткий поділ органів на законодавчі та виконавчі, як це має місце в сучасних національних державах та їх правових систе-

мах [23, с. 109]. Адже саме такий чіткий поділ органів держави значною мірою визначає ієрархію правових актів, прийнятих такими органами за юридичною силою. Саме тому ми наголошуємо на недоцільності або принаймні передчасності визнання однакового характеру ієрархічної побудови системи джерел права Європейського Союзу та джерел права національних держав, які входять до його складу.

Такий висновок впливає з того, що складна правова природа Європейського Союзу обумовлює гнучкість і різноманітність способів формування правових норм, а також засобів їх вираження та фіксації у вигляді джерел права. Підтвердженням цього можна вважати широке використання у правовому полі ЄС специфічних нормативно-правових актів, а також актів неюридичного характеру та інших джерел, які не властиві як національним правовим системам, так і міжнародно-правовій системі [24, с. 48].

Висновки. З урахуванням всього вищенаведеного, можемо зробити такі висновки:

1. Європейський Союз як інтеграційне утворення являє собою особливий суб'єкт публічної влади, інститути якої мають широку компетенцію у внутрішній та зовнішній сферах управлінського впливу, отриману від держав-членів ЄС, що реалізується за допомогою правових норм та інститутів, прийнятих на основі закріплених заявлених у Договорі про Європейський Союз та інших джерелах первинного права ЄС цінностей. Європейський Союз має особливу правову систему, обумовлену насамперед специфікою даного інтеграційного об'єднання держав та наявністю спільних для них владних інститутів наддержавного характеру, яка взаємодіє як з національним правом держав-членів, так і з системою міжнародного права.

2. Правова система Європейського Союзу має багатоаспектний та багаторівневий характер, концентровано виражений у системі правових норм, які регулюють публічні та приватні суспільні відносини як у межах даного інтеграційного утворення, так і відносно ЄС з іншими державами. Внутрішню структуру правової системи Європейського Союзу можна досліджувати з урахуванням різних критеріїв, зокрема, за ознакою особливостей ієрархічної побудови та взаємозв'язків різних частин правової матерії, специфіки врегульованих правом суспільних відносин, характеру публічних і

приватних інтересів, а також соціальних цінностей, що забезпечуються та захищаються правом Європейського Союзу.

1. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с. 2. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с. 3. Лук'янов Д. В. Правова система. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / ред. кол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 497-501. 4. Трагнюк О. Я. Деякі концептуальні засади побудови інституційної системи Європейського Союзу. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2005. Вип. 10. С. 67-75. 5. Лук'янова Г. Ю. Залежність комплементарності праворозуміння від гетерогенності джерел права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Сер. Юридична. 2013. № 4. С. 3-12. 6. Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) / пер. Г. Друзенка та С. Друзенко; за заг. ред. Г. Друзенка. Київ: К.І.С., 2010. 536 с. 7. Makeieva O. M. Права людини в системі базових європейських цінностей. *Юридичний вісник*. 2022. № 2(63). С. 48-55. 8. Амелеченко Н. А. Цінності об'єднаної Європи. Київ: ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив», 2013. 42 с. 9. Сахань О. М., Шевчук Н. В. Європейські цінності як запорука процвітання суспільства: український вибір. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2018. № 2 (37). С. 177-196. 10. Hirsch Ballin E., Sendel L. Co-actorship in the Development of European Law-making: The Quality of European Legislation and its Implementation and Application in the National Legal Order. The Hague: T.M.C. Asser Press. 2005. 174 p. 11. Hofmann H. Agreements in European Law. *European Law Review*. 2006. Vol. 31. № 6. P. 800-820. 12. The Europeanization of Administrative Law. Transforming National Decision-Making Procedures / ed. by Karl-Heinz Ladeur. Aldershot; Burlington USA: Ashgate/Dartmouth, 2002. 159 p. 13. European Labour Law and the EU Charter of Fundamental Rights / edited by B. Berkusson. Baden-Baden: Nomos Publishers, 2006. 728 p. 14. Piris J.-C. The Constitution for Europe: A Legal Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 292 p. 15. Principles of European Constitutional Law / edited by A. Bogdandy and J. Bast / 2nd ed. Oxford: Hart Publishing, 2009. 856 p. 16. The Evolution of European Competition Law. Whose Regulations, Which Competition? / ed. by H. Ullrich. Northampton: Edward Elgar Publishing, 2006. 384 p. 17. Davis K. Understanding European Union Law. 7th ed. London: Routledge, 2019. 237 p. 18. Schendelen R. More Machiavelli in Brussels. The Art of Lobbying the EU. 3rd Updated, Revised ed. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002. 384 p. 19. Сунегін С. О. Правова система: проблеми ефективності в контексті сучасних тенденцій правового розвитку. *Альманах права*. Правовий

моніторинг і правова експертиза: питання теорії та практики. 2019. Вип. 10. С. 252-264. 20. Лукач І. В. Значення поділу права на приватне та публічне в господарських відносинах. Електронне наук. вид. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 3. С. 107-109. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/3_2016.pdf 21. Чепис О. І. Значення приватних та публічних інтересів для формування цивільного права. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Сер. Право. 2010. Вип. 13. С. 261-265. 22. Погребняк С. П. Поділ права на публічне і приватне (загальнотеоретичний аспект). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2006. Вип. 12. С. 3-17. 23. Raworth Ph. Introduction to the Legal System of the European Union. New-York: Oceana Publications, 2001. 239 p. 24. Ковалів М. В., Тимчишин Т. М., Ніканорова О. В. Основи права Європейського Союзу: навч. посіб. Львів: Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2020. 212 с.

References

1. Onishchenko N. M. Pravova systema: problemy teorii: monohrafiia. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2002. 352 s. 2. Teoriia derzhavy ta prava: navch. posib. / Ye. V. Bilozorov, V. P. Vlasenko, O. B. Horova, A. M. Zavalnyi, N. V. Zaiats ta in.; za zah. red. S. D. Husarieva, O. D. Tykhomyrova. Kyiv: NAVS, Osvita Ukrainy, 2017. 320 s. 3. Lukianov D. V. Pravova systema. Velyka ukraïnska yurydychna entsyklopediia: U 20 t. T. 3: Zahalna teoriia prava / red. kol.: O. V. Petryshyn (holova) ta in. Kharkiv: Pravo, 2017. S. 497-501. 4. Trahniuk O. Ya. Deiaki kontseptualni zasady pobudovy instytutitsinoi systemy Yevropeiskoho Soiuzu. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia*. 2005. Vyp. 10. S. 67-75. 5. Lukianova H. Yu. Zalezhnist komplementarnosti pravorozuminnia vid heterohennosti dzherel prava. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. Ser. Yurydychna. 2013. № 4. S. 3-12. 6. Konstytutsiini akty Yevropeiskoho Soiuzu (v redaktsii Lisabonskoho dohovoru) / per. H. Druzenka ta S. Druzenko; za zah. red. H. Druzenka. Kyiv: K.I.S., 2010. 536 s. 7. Makeieva O. M. Prava liudyny v systemi bazovykh yevropeiskyykh tsinnostei. *Yurydychnyi visnyk*. 2022. № 2(63). S. 48-55. 8. Amelchenko N. A. Tsinnosti obiednanoi Yevropy. Kyiv: HO «Laboratoriia zakonodavchyykh initsiatyv», 2013. 42 s. 9. Sakhan O. M., Shevchuk N. V. Yevropeiski tsinnosti yak zaporuka protsvitannia suspilstva: ukraïnskyi vybir. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. 2018. № 2 (37). S. 177-196. 10. Hirsch Ballin E., Sendel L. Co-actorship in the Development of European Law-making: The Quality of European Legislation and its Implementation and Application in the National Legal Order. The Hague: T.M.C. Asser Press. 2005. 174 p. 11. Hofmann H. Agreements in European Law. *European Law Review*. 2006. Vol. 31. № 6. P. 800-820. 12. The Europeanization of Administrative Law. Transforming National Decision-Making Procedures / ed. by Karl-Heinz Ladeur. Aldershot; Burlington USA: Ashgate/Dartmouth, 2002. 159 p. 13. European Labour Law and the EU Charter of Fundamental Rights / edited by B. Berkusson. Baden-

Baden: Nomos Publishers, 2006. 728 p. **14.** Piris J.-C. The Constitution for Europe: A Legal Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 292 p. **15.** Principles of European Constitutional Law / edited by A. Bogdandy and J. Bast / 2nd ed. Oxford: Hart Publishing, 2009. 856 p. **16.** The Evolution of European Competition Law. Whose Regulations, Which Competition? / ed. by H. Ullrich. Northampton: Edward Elgar Publishing, 2006. 384 p. **17.** Davis K. Understanding European Union Law. 7th ed. London: Routledge, 2019. 237 p. **18.** Schendelen R. More Machiavelli in Brussels. The Art of Lobbying the EU. 3rd Updated, Revised ed. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002. 384 p. **19.** Suniehin S. O. Pravova systema: problemy efektyvnosti v konteksti suchasnykh tendentsii pravovoho rozvytku. *Almanakh prava*. Pravovyi monitorynh i pravova ekspertyza: pytannia teorii ta praktyky. 2019. Vyp. 10. S. 252-264. **20.** Lukach I. V. Znachennia podilu prava na pryvatne ta publichne v hospodarskykh vidnosynakh. *Elektronne nauk. vyd. Porivnialno-analitychne pravo*. 2016. № 3. S. 107-109. URL: http://pap-journal.in.ua/wpcontent/uploads/2020/08/3_2016.pdf **21.** Chepys O. I. Znachennia pryvatnykh ta publichnykh interesiv dlia formuvannia tsyvilnoho prava. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Ser. Pravo. 2010. Vyp. 13. S. 261-265. **22.** Pohrebniak S. P. Podil prava na publichne i pryvatne (zahalnoteoretychnyi aspekt). *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia*. 2006. Vyp. 12. S. 3-7. **23.** Raworth Ph. Introduction to the Legal System of the European Union. New-York: Oceana Publications, 2001. 239 p. **24.** Kovaliv M. V., Tymchysyn T. M., Nikanorova O. V. Osnovy prava Yevropeiskoho Soiuzu: navch. posib. Lviv: Lvivskyi derz. un-t vnutr. sprav, 2020. 212 s.

Petrenko Anatolii. The legal system of the European Union: nature and peculiarities

The article examines the nature and peculiarities of the legal system of the European Union. It is noted that the specifics of the EU legal system are largely determined by the characteristic features of the structure of the entity itself, which gives rise to this law - the European Union. The EU acts as a unifying, integrating basis for the system of legal norms that function within its borders, as well as for the institutional and ideological component of its legal system. This fact determines the specific nature and corresponding features of the legal system of the European Union. The heterogeneity of the status of the European Union emphasizes its dual nature and, in fact, the intersystem nature of EU law, because, on the one hand, we have the international founding treaties of the European Union and the corresponding legal acts of the EU institutions, which are an integral part of the law of the EU member states and have priority over their national law, and on the other hand, the law of the European Union also includes norms adopted by the authorized bodies of the EU member states at the national level. It is argued that the dual nature of the legal system of the European Union is not limited to a special synthesis of elements of the international and national legal systems, but is also manifested in the

combination of features of the Romano-Germanic (continental) and Anglo-Saxon legal families.

It is concluded that the European Union as an integration entity is a special subject of public authority, whose institutions have broad competence in the internal and external spheres of managerial influence, received from the EU member states, which is implemented with the help of legal norms and institutions adopted on the basis of the established values stated in the Treaty on the European Union and other sources of primary EU law. The legal system of the European Union has a complex, multi-faceted and multi-level character, concentrated expressed in the system of legal norms that regulate public and private social relations both within this integration entity and the relations of the EU with other states. The internal structure of the legal system of the European Union can be studied taking into account various criteria, in particular, according to the features of the hierarchical structure and the interrelationships of various parts of the legal matter, the specifics of social relations regulated by law, the nature of public and private interests, as well as social values provided and protected by the legislation of the European Union.

Key words: legal system, the European Union, state, social values, sources of law.

О. А. ТОЛКАЧОВ

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ТЕОРІЙ І ПРИРОДНО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ У ФОРМУВАННІ ЛІБЕРАЛЬНИХ І НЕОЛІБЕРАЛЬНИХ ДОКТРИН

Проаналізовано наукові теорії та природно-правові концепції у формуванні ліберальних і неоліберальних доктрин. Досліджено особливості неоліберального праворозуміння в контексті природно-правової концепції та впливу лібералізму на всю державно-правову реальність і соціальну систему.

Ключові слова: наукові теорії, природно-правові концепції, ліберальні і неоліберальні доктрини, неоліберальне праворозуміння, лібералізм.

Tolkachov Oleksii. Analysis the scientific theories and natural legal concepts in the formation of liberal and neoliberal doctrines

The article analyzes scientific theories and natural-law concepts in the formation of liberal and neoliberal doctrines, investigates the peculiarities of neoliberal legal understanding in the context of the natural-law concept and the influence of liberalism on the entire state-legal reality and social system.

Key words: scientific theories, natural legal concepts, liberal and neoliberal doctrines, neoliberal understanding of law, liberalism.

Дослідження концептуальних засад історичної обумовленості та сучасного уявлення неоліберального праворозуміння засвідчило еволюційність їх розвитку, що передбачає спадковість ідей та доктринальних положень. Хоча лібералізм в XIX–XX ст. розвивався під впливом економічних теорій, однак це не заперечує і не виключає глибокого генетичного зв'язку лібералізму з природно-правовою концепцією та впливу лібералізму на всю державно-правову реальність і соціальну систему.

З'ясування особливостей та перспектив неоліберального праворозуміння на сучасному етапі державотворення та розвитку суспільства потребує врахування спадковості ідей та характеристики основних суб'єктів соціальної системи крізь призму ліберального спадку.

© ТОЛКАЧОВ Олександр Анатолійович – аспірант Київського університету права НАН України; ORCID: 0009-0004-7729-8957

Вчені у галузі юридичних, політичних, історичних, філософських наук, праці яких присвячені різним аспектам вивчення доктрини неолібералізму та її праворозуміння, мають переважно інтегрований характер щодо визначення природи, ідеології, правових цінностей, правосвідомості та праворозуміння неолібералізму як теоретико-правової категорії та соціально-правового явища. Зокрема, С. С. Бульбенюк, О. Я. Коваль, Ю. О. Липовець, А. І. Луцький, М. П. Недюха, Ю. В. Панченко, О. Б. Петінова, О. Є. Постол, М. Р. Пурій, Н. В. Федіна та інші досліджували неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу, історію і практику неоконсерватизму, сучасного розуміння справедливості, правову ідеологію в українському державотворенні, політико-ідеологічні течії та їх роль в умовах соціальних змін, людину в філософсько-правовому дискурсі, легітимність державної влади у співвідношенні правових і моральних аспектів реалізації, гегемонію в теорії та практиці міжнародних відносин, правові цінності (ідеали та компроміси) тощо. Проте потребують визначення особливості неоліберального праворозуміння в контексті природно-правової концепції та впливу лібералізму на всю державно-правову реальність і соціальну систему шляхом аналізу наукових теорій і природно-правових концепцій.

Мета статті – проаналізувати наукові теорії та природно-правові концепції у формуванні ліберальних і неоліберальних доктрин, дослідити особливості неоліберального праворозуміння в контексті природно-правової концепції та впливу лібералізму на всю державно-правову реальність і соціальну систему.

Перспективи неоліберального праворозуміння на сучасному історичному етапі визначаються здатністю доктрини збагачуватися новими знаннями і пристосовуватися до конкретних історичних умов. Йдеться насамперед про здатність неолібералізму забезпечувати упорядкування суспільних відносин, які постійно ускладнюються. По-різному оцінюючи потенціал лібералізму, науковці схилиються або до позиції виключної цінності неоліберальної ідеології, або до думки про повну безперспективність лібералізму для сучасного людства.

Різноманіття в оцінках перспектив лібералізму полягає у різному сприйнятті сучасних умов, причому феномен свободи часто розглядається на основі традиційних і усталених ідей попередни-

ків. Однак існує нагальна потреба концептуального осмислення (а у перспективі створення адекватної теорії) сучасного лібералізму, перегляду усталених уявлень про лібералізм у нових соціально-політичних і соціокультурних умовах.

Для отримання якісно нового знання про неолібералізм та ліберальну соціальну систему необхідно скористатися методом наукового діалектичного монізму та методом абстрагування і узагальнення. Це дозволить виявити нове розуміння індивідуальної свободи в соціумі.

Зміст методу наукового діалектичного монізму полягає в тому, що системно-організаційні закони єдині для всіх без винятку природних об'єктів, і зокрема соціальних, а найрізноманітніші явища об'єднуються загальними структурними зв'язками й закономірностями. В узагальненому вигляді будь-яка соціальна система мало чим відрізняється від біологічної, етнічної, хімічної чи фізичної. Для всіх систем, у тому числі й соціальної, простежується дія універсальних системно-організаційних законів, тобто «перенесення методів цілком об'єктивно та достовірно доводить можливість їх розвитку в єдність, в напрямку монізму організаційного досвіду» [1].

Узагальнення деталей неоліберального суспільства являє нам чисту соціальну систему, яка піддається аналізу із використанням підходів наукового монізму. Узагальнення дозволяє виявити той первинний природний шар закономірностей, якому підкоряється соціальна система, яка є органічною низкою правил, наявність яких обумовлена самою природою явища – суспільства. Відповідно до цих правил відбуваються процеси на різних рівнях організації активностей.

Більшість системно-організаційних законів були виявлені природничими науками для простих систем, які досліджувалися фізикою та хімією експериментальним шляхом. Вже пізніше отримані та доведені закономірності екстраполювалися на ширше коло явищ і систем, де не тільки підтвердили свою дію, а й призвели до наукових проривів.

Вивчаючи соціальну систему, на теоретично-експериментальному рівні можна застосувати до неї один із фундаментальних законів фізики – закон зростання ентропії. Початково сформульований для термодинаміки, цей закон знайшов універсальне засто-

сування не лише для фізичних систем, а й для хімічних, біологічних, а далі в соціальних та інших системах. Дуже високо цінував закон зростання ентропії Альберт Ейнштейн; німецький фізик Р. Клаузіус сформулював закон зростання ентропії в ізолюваній системі (системі з постійною енергією), на яку не здійснюється зовнішній вплив; австрійський фізик Л. Больцман відповів на питання про фізичний зміст ентропії та причини її зростання в ізолюваній системі (ентропія – це міра безладу в системі). Таким чином, можна дійти висновку, що максимальна ентропія відповідає повному хаосу.

Перенесення фізичних законів та закономірностей у соціальну систему відкриває органічну нормативність суспільства, а саме: якщо на суспільство не здійснюється впорядковувачий вплив, якщо люди не знаходяться під впливом права, моралі, релігії, держави, географічних і природних умов або інших обмежуючих чинників, то таке суспільство невідворотно тяжітиме до безладу: ентропія зростатиме до свого абсолютного значення – одиниці. Кінцевим наслідком зростання ентропії є цілковитий хаос і загибель системи як такої. Можливо, саме це й мав на увазі Томас Гоббс, говорячи про стан «війни всіх проти всіх»? Натомість повна організованість соціальної системи обумовлює мінімальну ентропію – вона дорівнює нулю.

Перевірити експериментальним шляхом істинність такого висновку для соціальної системи практично неможливо. У фізиці достатньо просто змодельовати ізолювану систему, але де знайти ізолювану соціальну систему?

Відносно ізолювану соціальну систему змодельовав В. Голдінг у своєму романі «Володар мух» [2]. Проте зростання ентропії в соціальній системі може бути стримане цілеспрямованими організаційними процесами. На думку А. Тоффлера, «люди потребують організації свого життя, адже життя, недостатньо організоване, є безцільною катастрофою» [3].

З іншого боку, мінімальний рівень ентропії характеризує нежиттєздатний стан соціальної системи – вона завмирає. Приблизно такий стан суспільства описаний Д. Оруелом у романі-антиутопії «1984» [4]. Аналогічним чином поводять себе й фізичні або хімічні системи. При температурі абсолютного нуля рівень ентропії у системі мінімізується – система «виморожується».

Таким чином, вивчення суспільства за допомогою не лише соціальних, а й природничих наук дає нам нове знання про нього як про цілісне явище.

Прихильники традиційних та спеціалізованих підходів, безперечно, можуть піддати сумніву допустимість застосування фізичних методів до соціальних систем. Проте на сьогодні є всі підстави стверджувати, що суспільство є системою, яка характеризується певним рівнем упорядкованості відносин усередині системи, водночас вона тяжіє до зменшення впорядкованості та підвищення ентропії. Тобто суспільство є «ентропійною» системою, яка потребує постійного підтримання рівня організованості. Інакше є ризик переходу її у стан хаосу та деградації суспільства. Тому стає очевидним, що соціальну систему необхідно упорядковувати, обмежуючи індивідуальну свободу в інтересах всього суспільства з метою зменшення ентропії та знаходження «золотої середини» між нулем та одиницею.

На основі історичного аналізу можна стверджувати, що в різні історичні періоди рівень ентропії у соціальних системах був різним, але до виникнення ліберальних ідей він тяжів до нуля. Водночас епоха класичного лібералізму спричинила зростання рівня свободи у соціальній системі до свого максимального значення – одиниці, що спричинило тяжку соціально-економічну кризу та хаос. Натомість «новий лібералізм» як ідеологія соціалізованої свободи обґрунтував можливість вивільнення людини і одночасно збереження організованості системи. Системно-організуюче значення неолібералізму полягає в керованому підвищенні рівня ентропії у соціумі з утриманням цілісності системи. Людина стає вільною, починає вільно розвиватися, а система продовжує виконувати свої функції і залишається організованою.

З метою виявлення ролі права в неоліберальній соціальній системі, його сутності, призначення та функцій розглянемо ліберальну соціальну систему на основі її трьох основних складових: вільної людини, суспільства і держави.

Виникнення ліберальних ідей докорінно змінило становище людини в соціальній системі, що було історично обумовлено та відповідало потребам часу. Рівень розвитку і добробуту людини призвів до розвитку й актуалізації вторинних потреб, серед яких ключовою була потреба свободи.

Суспільство усвідомило високу природу людини, визнало її свободу та природні права. Відповідно сталася повна перебудова самої соціальної системи. В епоху становлення ліберальної концепції та розпаду феодального ладу в соціальній системі виникла як повноцінний суб'єкт держава в сучасному розумінні і відбулося відділення державної сфери від суспільної. В новій соціальній системі, організованості якої сприяла ліберальна ідея, вільна людина посіла центральне місце, що стало відправною точкою в налагодженні її взаємодії із суспільством і державою.

Перші ліберальні ідеї відрізнялися у визначенні природи свободи. Визнаючи людину творінням Божим, свобода, якою людина володіла від свого народження, також вважалася наданою Богом. Цей підхід закріплений у пам'ятці доліберального періоду – Великій Хартії вольностей 1215 року [5]. Божественне походження права на свободу зустрічаємо і значно пізніше, у преамбулі Декларації незалежності США 1776 року [6]. Водночас розвивався світський підхід до походження людини, у зв'язку з чим почали домінувати абстрактні ідеї походження свободи від самої природи людини. Ці два ліберальні підходи сходилися у визнанні того, що свобода має вище походження, а не надається державою, королем або якимось іншим соціальним суб'єктом. У цьому проглядалася практична вигода для утвердження ліберальних ідей свободи: якщо свобода дарована самою природою, то ніхто з соціальних суб'єктів не може її відняти або обмежити. Природне в людині є невід'ємним у соціальній системі. Досягалася захищеність свободи, що було вкрай важливо у перші часи боротьби ліберальної ідеї з абсолютизмом.

Перші ліберальні природно-правові концепції мали вирішити важливе питання про сутність свободи як вища: чи вона є правом, чи станом людини.

Як бачимо, в працях основоположників лібералізму і перших юридичних документах зустрічається розуміння свободи як права людини, яке є природним, або походить від Творця, а також є невід'ємним.

Розуміння свободи як права знаходимо у працях Дж. Локка, який вважав свободу природним правом людини [7]. На думку Ш. Монтеск'є, свобода є правом робити все, що дозволено законами [8]. Відповідне визначення свободи дає І. Кант, який під свободою розумів незалежність від примушуючого свавілля іншого, що

є сумісною зі свободою кожного іншого, відповідно до загального закону, і є тим єдиним початковим правом, притаманним кожній людині в силу її належності [9].

Аналогічно до ліберально-правової теорії свобода визнається невідчужуваним правом людини в юридичних документах того часу. Така позиція міститься в Декларації незалежності США, де закріплено право на свободу [10]. В п. 2 французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р. [11] та п. 2 Французької Декларації яacobinців 1793 р. свобода визначається природним і невід'ємним правом та ставиться поруч із правами на власність, безпеку і спротив пригніченню. Свобода як право належна кожній людині та дає можливість робити все, що не завдає шкоди правам іншого; її основу становить природа, а її правило – справедливість [12].

Початкова формула свободи як права людини робить беззаперечним твердження, що розвиток лібералізму як ідеології свободи починався з концепції природних і невід'ємних прав, відтак мав юридичний характер.

Розвиток лібералізму виявляв, що обмеження свободи формулою права людини не виражає істинної сутності свободи як явища. На сьогодні можна сказати, що свобода як право не узгоджується з ентропійною моделлю соціальної системи, де свобода характеризує якісний стан системи. Свобода системи полягає в свободі людини, яка є природним і невід'ємним її станом. Це підкреслює вищу цінність свободи людини. Стан свободи, притаманний людині, обумовлює наявність у неї прав, які, можна сказати, «впливають» зі свободи. Саме такий підхід сприйняла ліберальна доктрина. Але й формула свободи як конкретного права також не втрачена. В умовах свободи як стану людина володіє колом потенційних можливостей, які визначаються правами або свободами чинити конкретні дії або обирати поведінку (свобода пересування або свобода слова тощо).

Свобода – цінність вищого порядку, але їй не дано універсального і точного визначення. Сучасне розуміння свободи, очевидно, досягається еволюційним шляхом, завдяки об'єднанню різних думок і поглядів.

Так, класик лібералізму Дж. Локк вважав свободу вищою соціальною цінністю, яка полягає в праві людини не підкорятися волі та владі іншої людини. Він вважав, що свобода – це право людини

розпоряджатися своїми діями, володіннями та власністю в межах законів, не підпадаючи при цьому деспотичній владі іншої людини; людина може розстатися зі своєю свободою, тільки поплатившись за це своєю безпекою та життям [13]. Дж. Локк також писав про свободу як ідею, що належить не до бажання або висловлення переваги, а до особи, яка володіє силою діяти або утримуватися від дії відповідно до вибору або переконання розуму [14].

Для Ш. Монтеск'є свобода означала безпеку, гарантію, що громадян не потурбують, якщо вони дотримуються законів. Вона також означала право дотримуватися власної думки за умови, що держава нікому не буде нав'язувати своєї позиції [15].

Важливу позицію висловлює Ф. Гаск, який вважав, що свобода є не тільки окремою цінністю, а джерелом і умовою усіх моральних цінностей [16].

Б. Рассел особливо відзначав переконання І. Канта: не може бути нічого жакливішого, ніж підкорення однієї людини волі іншої [17]. Визначаючи етичні основи свободи, І. Кант формулює співвідношення свободи індивіда зі свободою інших – свобода волездійснення кожного сумісна зі свободою кожного відповідно до загального закону [18].

Значення свободи для організації ліберальної соціальної системи обговорював Д. Мілль, для якого утвердження свободи є не власне метою, а необхідною умовою встановлення гармонії інтересів суспільства й інтересів індивіда. Він зазначав, що людина відповідальна за свої вчинки перед суспільством лише тому, оскільки зміст її дій стосується інших осіб. Доти, доки зміст дій людини стосується тільки її самої, свобода її дій повинна за законом вважатися необмеженою. Людина є необмеженим володарем самого себе, свого тіла та своєї душі [19].

Ш. Монтеск'є також розумів множинність значень свободи. На його думку: дехто називає свободою легку можливість усувати того, кому вони надали тиранічну владу; інші – право обирати того, кому вони повинні підкорятися; треті – право носити зброю і вчиняти насилля; четверті вбачають її (свободу) в привілеї перебувати під управлінням людини власної національності або підкорятися своїм власним законам. Він вважав, що певний народ тривалий час сприймав свободу за звичай носити довгу бороду, а інші поєднують цю назву з конкретною формою правління, відкидаючи всі

інші [20]. На основі різних позицій Ш. Монтеск'є дав власне визначення свободи: право робити все, що дозволено законами (тобто якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки це ж саме могли б робити й інші громадяни) [21]. В такому розумінні природна та невід'ємна свобода є станом, який надає невичерпні можливості робити все, що не заборонено законом. Це обумовлює вільний стан соціальної системи, натомість у тоталітарній, абсолютистській системі людині дозволяється робити лише те, що дозволено актами держави.

Підсумовуючи згадані вище точки зору на свободу, її природу та сутність, можна стверджувати, що свобода є природним станом людини, який є основою та передумовою всіх прав і свобод (в розумінні конкретних можливостей). Людина характеризується можливістю без перешкод здійснювати будь-які дії та формувати власну поведінку, керуючись виключно своєю волею, свідомістю та розумом, не підкоряючись свавільній волі чи вказівці іншої людини.

Необмежена свобода однієї людини, як означена вище можливість чинити будь-які дії у соціальній системі, означає взаємодію цього індивіда з іншими людьми відповідно до його власної волі. Необмежено вільний індивід стає свавільним деспотом стосовно інших людей. Відбувається це тому, що при виникненні соціальної взаємодії враховується та визначальною є воля лише однієї людини, яка має необмежену свободу. Класичний та неокласичний лібералізм, йдучи шляхом абсолютизації свободи індивіда, на практиці призводили до дискримінації свободи інших людей. Інші люди виявлялися вторинними, невільними, що принципово не відповідає ліберальній соціальній системі.

Неоліберальна соціальна система є вільною, оскільки загальний рівень свободи в соціальній системі є найвищим, а рівень ентропії прагне свого максимуму. Водночас зберігається гармонійна організованість соціальної системи. Це досягається лише тоді, коли не один суб'єкт має необмежену свободу, а всім індивідам забезпечується стан свободи в максимально можливій рівній мірі. Тобто в доктрині неолібералізму відбувається соціалізація свободи. Індивіди взаємодіють між собою, реалізуються їхні свободи – свобода кожного. При взаємодії двох осіб відносини будуються на добровільних засадах, з реалізацією обох свобод, з урахуванням

волі обох індивідів. У таких відносинах свобода людини має можливість реалізуватися такою ж мірою, як і свобода кожного іншого.

У неоліберальній соціальній системі кожен є однаково вільний, досягається рівність у свободі. Криза класичного лібералізму полягає в тому, що свобода одних зробила фікцією свободу інших, а неолібералізм як системна ідеологія примирив та узгодив свободу і рівність, де рівність – у свободі. Це означає забезпеченість кожному однакової можливості чинити власні дії або формувати свою поведінку на основі власної волі й розуму. Рівна свобода для кожного гарантує однаковий обсяг природних і невід'ємних прав, які використовуються людиною на власний розсуд. Тобто свобода однієї вільної людини врівноважується свободою інших, що в кінцевому підсумку сприяє організованості й стабільності всієї системи. Свобода людини не повинна й не може бути необмеженою, оскільки в системі інші особи також мають свою свободу. За таких умов необхідно прагнути досягти максимальної свободи для кожного, не порушивши загальної рівноваги та системної організованості.

Є достатні підстави говорити про те, що суперечки стосовно співвідношення і можливості співіснування свободи та рівності остаточно зняті неоліберальною доктриною. В сучасності ці дві категорії є нероздільними й взаємопов'язаними. Вже вирішена і дилема способів установа свободи, яку формулював А. Токвіль: «Або кожному мають бути надані права, або вони не повинні гарантуватися нікому» [22].

Важливо відзначити, як сприймає рівність свободи сучасний неолібералізм. Це в основному рівність можливостей, і цей принцип був абсолютизований класичним лібералізмом та лібертаріанством. В рівності свободи як рівності можливостей, справді, полягає висока справедливість неоліберальної соціальної системи. Кожен, використовуючи ці можливості, може досягти різних результатів і вигод для самого себе, але принцип рівності потенційних можливостей зберігається. Для глибшого розуміння цієї моделі класичного лібералізму варто звернутися до опонуючої ідеї – рівності у значенні рівності умов для кожного. Остання використовується колективістськими концепціями для збалансування соціальної системи. Справедливість у такій інтерпретації сприймається не в контексті рівності ідеалістичних потенційних можли-

востей особи, а в контексті фактичної рівності умов. Лібералісти порівнювали ці дві концепції як «рівність» та «зрівнялівка».

Історичний досвід засвідчив нездатність суспільства до самопідтримання середовища рівності можливостей, що обернулося кризою ліберального світосприйняття та призвело до розвалу соціально-економічної системи в США на початку XX століття. З огляду на науковий монізм і закон зростання ентропії у суспільстві криза лібералізму стає закономірною та обумовленою відсутністю сильного регулятивного впливу держави і права.

Тепер варто розглянути концептуальний розвиток свободи людини в різних обсягах та категоріях її прав, що, безперечно, впливало на становлення ліберальної доктрини та появу її різних течій.

Як ми вже зазначали вище, ліберальна свобода як природний стан людини характеризується наявністю певного обсягу можливостей, які обумовлені природною свободою (в інтерпретації різних мислителів – самою природою людини або Божественним її походженням) і також мають природний і невід’ємний характер. Йдеться про природні й невід’ємні права людини.

Початкове звільнення тоталітарної або абсолютистської системи, яке здійснювалося природно-правовими ідеями в XVI–XVIII ст., забезпечувалося визнанням за кожною людиною рівною мірою порівняно невеликого обсягу природних прав. Серед них були право на життя, безпеку, спротив пригніченню і власність. Хоча коло цих прав і здається вузьким, вони забезпечили людині можливість розвитку і «відкрили кисень» до вільного життя та самоактуалізації.

Розвиток суспільства, зростання достатку широких верств населення і зростання потреб відповідно до піраміди Маслоу зумовило розширення меж свободи для кожної людини. Ліберальна концепція розширювала початковий набір природних прав новими правами і свободами, які теж визнавалися природними і невід’ємними. Серед них право на вільний розвиток своєї особистості, право вільно висловлювати свої думки, право вільно пересуватися, право на свободу світогляду, право вільно обирати і сповідувати релігію, право вільно збиратися, право робити вибір.

Окрім згаданих вище природних і невід’ємних прав, лібералізм обґрунтував і сприйняв у це коло додаткові можливості для розвитку особистості. Виявилося, що повністю звільнити особистість

від впливу соціальної системи неможливо, отже, актуалізувалася потреба закріплення конструктивного впливу вільного індивіда на механізми організації і регуляції соціальної системи. Без цього свобода людини є неповною, адже свобода має давати людині змогу брати участь у здійсненні влади, формуванні її інститутів, впливати на політичний курс. Лише тоді індивід може реалізувати свою природну свободу і повністю здійснити свої природні права. Йдеться про необхідність забезпечення нарівні з природними ще й політичних прав.

Проблемним для ліберальної теорії було сприйняття цих політичних прав людини, оскільки такі права не обумовлюються самою природою людини, а набуваються у зв’язку із соціалізацією людини і здійсненням управління в соціальній системі. Їх джерело полягає у політичному та правовому зв’язку особи, суспільства і держави, тому ці права дістали визначення громадянських.

На нашу думку, розширення лібералізму за межі кореневої для нього природно-правової концепції та доповнення обсягу природних прав громадянськими правами було б неможливим. Лише неолібералізм у своєму політичному аспекті зміг узгодити обсяг громадянських прав з природними.

За наявності громадянських прав досягається повнота реалізації природних прав. Тому громадянські права людини, такі, як право на вільну політичну активність, право формувати органи державної влади, брати участь в управлінні державними справами, формувати політичний курс, об’єднуватися в політичні об’єднання, забезпечуються й гарантуються нарівні з природними та є невід’ємними.

Збагачення обсягу прав людини громадянськими правами дає змогу говорити про виникнення в індивіда політичної свободи, яка утворює соціальне підґрунтя природному вільному стану людини. На важливості політичної свободи наголошував К. Ясперс, який вважав політичну свободу фундаментальною та такою, що передреє всім іншим можливостям. За його словами, “воля до творення заснованого на праві світового порядку ставить за мету не просто свободу, а саме політичну свободу, яка відкриває перед людиною можливість справжнього вибору [23]. Розмірковуючи про політичну свободу як обсяг громадянських прав, Р. Рейган вважав політичну свободу найбільш фундаментальним з усіх прав людини.

Зосередивши увагу в межах ліберальної теорії на індивіді, а не на колективному суб'єкті (народ), стає очевидним, що без означених вище громадянських прав, без політичної свободи особа, наділена природними правами, підпадає під диктат держави, політичної влади або суспільства, а отже, втрачає свій природний стан свободи. Таким чином, підтверджується необхідність забезпечення політичної свободи для того, щоб людина була дійсно вільною, а громадянські права мають бути неодмінно гарантовані й прирівняні до природних та невід'ємних прав, інакше свобода людини стає ілюзією. Права також дають широку можливість для розвитку, збагачення, творчості, політичної активності тощо. Але щоб вільно здійснювати свої права, людина має бути насамперед вільною від сторонніх свавільних впливів. Влучно з цього приводу висловився Г. Сарторі: «Ми потребуємо свободи «від», щоб мати свободу «для» [24]. Свобода «від» досягається захищеністю індивіда від свавільної влади над ним з боку інших, відсутністю перепон, обмеженням впливу на волю індивіда, якою він керується в своїх діях і поведінці. Цей стан характеризується автономністю волі. Таким чином, на сучасному етапі в ліберальній соціальній системі розширення свободи індивіда має здійснюватися не лише у напрямку збільшення обсягу гарантованих прав і можливостей особи, а й шляхом обмеження перепон і свавільних сторонніх впливів на індивіда. Свобода «від» (негативна свобода) дає людині можливість розвивати будь-які потреби за пірамідою Маслоу і вільно розвиватися.

Максимізація свободи людини в ліберальних концепціях часто призводила до гіпертрофованого розуміння автономності волі й необмеженої свободи як автономії індивіда, а відповідно до суспільної кризи. Це спричиняло хибне сприйняття лібералізму як ідеології абсолютного егоїстичного індивідуалізму, автономності особистості, яка є «атомом» у собі. Акцентували увагу на цій крайності саме противники лібералізму, які схилилися до соціалістичних, колективістських теорій.

Вирішуючи питання державотворення і перспективи розвитку суспільства на сучасному історичному етапі, варто уникати крайнощів автономізації або атомізації свободи. Також необхідно бути вкрай обережним із застосуванням таких категорій, як автономність людини. На нашу думку, свобода людини, навіть максималь-

но досяжна, не означає її автономності. Автономність індивіда применшує значення його соціальних зв'язків. При цьому необхідно не забувати, що більшість, якщо не всі свої природні права і можливості людина може реалізувати лише у взаємодії із соціальною системою, встановлюючи соціальні зв'язки. Без них людина не може задовольняти свої потреби, реалізувати свої права і розвиватися, оскільки не є самодостатньою.

Для уникнення крайнощів автономізації індивіда Д. Локк зазначав, що не знає в природі частки настільки повної та досконалої, щоб вона не завдячувала оточуючим її часткам своїм буттям та якостями [25].

Максимізуючи свободу і утверджуючи автономність кожного індивіда, нівелюється та розривається соціальний зв'язок, що зазвичай відбувається при досягненні максимального значення ентропії (свободи) в системі – одиниці, коли система припиняє своє існування. При розпаді соціальної системи на автономні «атоми» людина не зможе реалізовувати свої можливості та здійснювати права, отже, свобода стає безглуздою. В усіх випадках розширення свободи, на нашу думку, варто говорити виключно про автономність волі особи, про обмеження сторонніх перешкод і нав'язливих впливів на особу, а не про автономію самої особи.

Лібералізм, який визнає за кожним природні права та обґрунтовує необхідність їх захисту, ґрунтується на визнанні активної сили в будь-якому індивіді. Отже, якщо людині не створювати перешкоди з боку інших соціальних суб'єктів і не втручатися в її волездійснення, то особа неодмінно реалізує свої права. В ліберальній соціальній системі гарантується формальна рівність можливостей, але немає жодної гарантії, що кожна людина скористається своїм правом і досягне однакового результату. Активність кожної людини залежить від великої кількості об'єктивних і суб'єктивних обставин, яким вона часто безсила протистояти. Якщо ці обставини залишати поза увагою лібералізму, вони спричинять проблеми із соціалізацією людини, призведуть до виникнення негативних соціальних явищ, таких, як бідність, безробіття, безпритульність. Система зазнає дезорганізації у зв'язку із соціальним розшаруванням: виникненням різниці у стані, достатках і умовах для кожної людини.

Класичний лібералізм не має відповіді на ці проблеми, що є його найслабкішою стороною, з точки зору соціалістичних ідео-

логій і практики соціального регулювання. Водночас «соціальний лібералізм» запропонував відповідь – «лікування» негативних соціальних явищ має здійснюватися за рахунок самого суспільства й держави, у зв'язку з чим останній надаються додаткові функції. Нерідко для уникнення негативних суспільних явищ доводиться обмежувати свободу людей, відбувається зміщення пріоритетів у бік інтересів суспільства, а не особистості, яке це відбувалося за часів «Нового курсу» Ф. Рузвельта.

Виникнення неолібералізму шляхом адаптації цінностей свободи індивіда до реальних умов вирішило проблему негативних суспільних явищ та розв'язання соціальних антагонізмів. При цьому не повинна обмежуватися свобода кожного і зберігатися формальна рівність прав. Йдеться про практичне примирення і гармонізацію інтересів вільного індивіда й суспільства. Вихід, на нашу думку, полягає в тому, щоб надати кожному вільному індивіду додаткових прав і можливостей, які сприятимуть його соціалізації та попередженню негативних явищ. Маються на увазі права, які не мають природного характеру, але надаються самою соціальною системою задля підтримки власної рівноваги, тобто соціальні права. До таких прав можна віднести право на достатній життєвий рівень, право на житло, право на освіту, право на медичне обслуговування, право на соціальний захист тощо. Надання і забезпечення цих прав дозволяє досягти певних позитивних суспільних цілей, не усуваючи людину, індивіда з центрального місця у соціальній системі.

Сутність неолібералізму, представниками якого були Дж. С. Мілль, Т. Грін, Д. Хобсон, Л. Хобхауз, Д. Деві та інші, полягала у визнанні соціальності людини як істоти та можливості її розвитку через суспільний прогрес. Тому була очевидною необхідність утвердження принципу співпраці, замість класичного ліберального принципу конкуренції вільних особистостей. Співпраця забезпечувала розвиток суспільства як середовища, що відкривало нові форми самореалізації для кожного.

Соціалізація лібералізму шляхом розширення обсягу ліберальних прав і доповнення їх правами соціальними зустрічала й зустрічатиме активні заперечення з боку консервативних лібералів (лібертаристів). Соціальні права для індивіда створюють для нього соціальні умови, які є рівними та однаковими для всіх. Таким

чином, нібито відбувається профанація ліберальної свободи, яка з рівності можливостей перетворюється на зрівняння умов. На нашу думку, соціалізація лібералізму за описаною вище концепцією не є профанацією і не перериває ліберальну традицію. По-перше, суттєві зміни в ліберальній доктрині не переривають спадковості її ідей і принципів та зберігають єдність політико-філософської парадигми. По-друге, профанація свободи не відбувається, оскільки неолібералізм доповнює рівність можливостей рівністю умов для тих, хто не може з об'єктивних причин скористатися своїми можливостями. Таким чином відбувається доповнення, а не підміна, в чому виражається гуманізм неоліберальної доктрини.

Як виявляється, досі в ліберальній теорії не приділено належної уваги характеристиці гуманізму, тому його часто змішують з етичними або моральними аспектами. Водночас свобода, природні права, соціальний устрій відповідно до ліберальних ідей мають такий образ, щоб бути максимально комфортним і корисним для людини. Індивід, його свобода та інтереси займають центральне місце в ліберальній соціальній системі. Людина є найвищою соціальною цінністю, що відповідає ідеям гуманізму. «Людина... є метою сама по собі, тобто ніколи й ніким (навіть Богом) не може бути використана як засіб» [26]. Отже, на нашу думку, необхідно визнати, що лібералізм є гуманістичною ідеологією. При адаптації ліберальних ідей до сучасної дійсності, при внесенні змін до форми і змісту ліберальної доктрини необхідно виходити насамперед із міркувань гуманізму, оцінюючи гуманістичну доцільність. Вирішуючи спір про доцільність і допустимість визнання за особою згаданих вище соціальних прав, необхідно відповісти на питання, чи це сприяє покращенню буття індивіда, чи це розширює його свободу і захищає від зовнішніх негативних чинників?

Соціальні права, які пропонується визнати за індивідом, не перетворюють свободу на рівність умов. Навпаки, вони гарантують кожній людині мінімальний рівень буття, відштовхуючись від якого, особа має змогу реалізовувати свою свободу можливостей. Соціальні права не порушують свободи індивіда, а навпаки, сприяють її зміцненню.

Завдяки розвитку і поширенню неолібералізму ідея негативної свободи – «liberty» була доповнена ідеєю свободи позитивної – «freedom», а цінності класичного індивідуалізму – його новим

розумінням у дусі ідеології комунітаризму. Розвинута демократія у другій половині минулого століття вже не уявлялася можливою без гарантування на державному рівні та реалізації соціальних прав особи, які повинні були надати усім громадянам прийнятний у даному суспільстві мінімум матеріальних благ.

Отже, за результатами проведеного аналізу наукових теорій і природно-правових концепцій у формуванні ліберальних і неоліберальних доктрин, можна дійти таких висновків.

1. Соціалізація лібералізму, не обмежуючи свободу кожного, найбільш відобразилася на економічних ідеях лібералізму. Нова доктрина неолібералізму дозволила забезпечити соціальні права, без яких неможливі свобода й гідне життя. Неолібералізм зробив реальними утворення суспільної системи освіти, встановлення мінімальної заробітної платні, контроль за умовами праці, надання виплат у зв'язку з хворобою або безробіттям тощо. Саме адаптація лібералізму дозволила пом'якшити соціальні конфлікти й перейти від ідеї «капіталізму вільної конкуренції» до концепції «соціальної економіки». При цьому природна та невід'ємна свобода індивіда не заперечувалася і не обмежувалася.

2. Забезпечення свободи «від» передбачає захист особи від чисельних об'єктивних та суб'єктивних чинників, які можуть перешкодити реалізувати свободу «для». Саме соціальні права мінімізують вплив цих негативних чинників, сприяючи реалізації можливостей людини. Наприклад, якщо людина з певних соціальних причин не може працевлаштуватися або заробити на прожиття, вона практично виявляється нездатною реалізовувати свою свободу – рівність можливостей стає для неї не більш як порожньою декларацією. Запобіжником є те, що суспільство нейтралізує негативні соціальні причини і надає людині мінімальні умови для реалізації її свободи (право на працевлаштування). Якщо негативні чинники, які перешкоджають реалізуватися свободі, мають природний характер (вроджені вади, природні стихії тощо), то соціальні права знову ж таки забезпечать людині мінімум умов для реалізації своєї свободи і прав.

3. Соціальні права людини гарантують людині мінімальні умови, достатні для реалізації свободи, здійснення природних та громадянських прав. Вони не звужують свободу, а навпаки, додатково її зміцнюють, ослаблюючи зовнішні негативні перепони і

вплив на особу. Виникнення та обґрунтування соціальних прав, здійснене неолібералізмом, розширило правовий статус людини і вперше закріпило за людиною не лише негативну свободу, а й створило реальні передумови для позитивної свободи індивіда.

Таким чином, аналіз наукових теорій і природно-правових концепцій у формуванні ліберальних і неоліберальних доктрин дає змогу стверджувати, що очевидною є свобода людини, яка характеризується наявністю природних, громадянських прав, а також соціальних, які за значенням і ступенем забезпеченості мають бути прирівняні до перших. Здійснюючи свої права, людина може чинити на основі вищевикладеного будь-яку активність.

1. Заблоцький В. П. Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. н. Київ, 2002. С.10. 2. Голдінг Вільям. Володар мух /пер. з англ. та передм. Соломії Павличко. 2-е вид. Київ: Основи, 2004. 254 с. 3. Toffler A. The Third Wave. N. Y.: Bantam Books, 1994. P. 373. 4. Орвелл Джордж. 1984 / пер. з англ. Олени Ломакіної. Київ: Знання, 2021. 285 с. 5. Велика хартія вольностей. *Юридична енциклопедія*: У 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. 2004. URL: <https://cyclop.com.ua/content/view/988/58/1/8/#14728> 6. The Declaration of Independence, 1776. URL: <https://history.state.gov/milestones/1776-1783/declaration> 7. The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> 8. Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> 9. Kant's Critique of Practical Reason and Other Works on the Theory of Ethics. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/abbott-kant-s-critique-of-practical-reason-and-other-works-on-the-theory-of-ethics> 10. The Declaration of Independence, 1776. URL: <https://history.state.gov/milestones/1776-1783/declaration> 11. Declaration of the Rights of Man and Citizen, 26 August 1789. URL: <https://revolution.chnm.org/d/295> 12. French Republic Constitution of 1793. URL: <https://oll.libertyfund.org/page/1793-french-republic-constitution-of-1793> 13. The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> 14. The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> 15. Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> 16. Hayek. F. Law, Legislation and Liberty. – Chicago: University of Chicago Press, 1960. – Vol. 3. – P. 6. 17. Bertrand Russell, A HISTORY OF WESTERN PHILOSOPHY And Its Connection with Political

and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day. URL: <chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.ntslibrary.com/PDF%20Books/History%20of%20Western%20Philosophy.pdf> **18.** Kant's Critique of Practical Reason and Other Works on the Theory of Ethics. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/abbott-kant-s-critique-of-practical-reason-and-other-works-on-the-theory-of-ethics> **19.** An introduction to John Stuart Mill's On Liberty. URL: <https://www.libertarianism.org/columns/introduction-john-stuart-mills-liberty> **20.** Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> **21.** Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> **22.** Tocqueville A. Democracy in America. – N. Y.: Arlington House, 1991. Vol. 1. – P. 38. **23.** Karl Jaspers /First published Mon Jun 5, 2006; substantive revision Mon Mar 7, 2022. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/jaspers/> **24.** Sartori G. Democratic Theory. – Westpoint: Greenwood Press, 1973. P. 286. **25.** The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> **26.** Kant's Critique of Practical Reason and Other Works on the Theory of Ethics. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/abbott-kant-s-critique-of-practical-reason-and-other-works-on-the-theory-of-ethics>

References

1. Zablotskyi V. P. (2002). Suchasnyy liberalizm: sotsial'no-filosof's'kyy analiz. [Modern liberalism: socio philosophical analysis.]. (Autoref. thesis ... candidate philosoph. sciences), Kyiv, 10 p. (in Ukrainian). **2.** William Golding. Lord of the Flies. (2004) /Translation from English and foreword: Solomiya Pavlychko / 2nd edition Kyiv. 254 p. **3.** Toffler A. The Third Wave. – N.-Y.: Bantam Books, 1994. – P. 373. **4.** George Orwell. 1984 / Translation from English: Olena Lomakina. /Kyiv: Znannia.2021. 285 p. **5.** Velyka hartia volnostei (The Great Charter) / *Jurydychna encyklopedia*: [in 6 volumes] / edit. collegium: Yu. S. Shemshuchenko (resp. editor) [and others]. Kyiv: Ukrainska encyklopedia im. M.P.Bazhana, 1998 – 2004. URL: <https://cyclop.com.ua/content/view/988/58/1/8/#14728>. **6.** The Declaration of Independence, 1776. URL: <https://history.state.gov/milestones/1776-1783/declaration>. **7.** The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes>. **8.** Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> **9.** Kant's Critique of Practical Reason and Other Works on the Theory of Ethics. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/abbott-kant-s-critique-of-practical-reason-and-other-works-on-the-theory-of-ethics> **10.** The Declaration of Independence, 1776. URL: <https://history.state.gov/milestones/1776-1783/declaration> **11.** Declaration of the Rights of Man and Citizen, 26 August 1789. URL: <https://revolution.chnm.org/d/295> **12.** French Republic Constitution of 1793. URL: <https://oll.libertyfund.org/page/1793-french-republic-constitution-of-1793> **13.** The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> **14.** The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> **15.** Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> **16.** Hayek. F. Law, Legislation and Liberty. – Chicago: University of Chicago Press, 1960 - Vol. 3. - P. 6. **17.** Bertrand Russell, A HISTORY OF WESTERN PHILOSOPHY AND Its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day. URL: <chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.ntslibrary.com/PDF%20Books/History%20of%20Western%20Philosophy.pdf> **18.** Kant's Critique of Practical Reason and Other Works on the Theory of Ethics. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/abbott-kant-s-critique-of-practical-reason-and-other-works-on-the-theory-of-ethics> **19.** An introduction to John Stuart Mill's On Liberty. URL: <https://www.libertarianism.org/columns/introduction-john-stuart-mills-liberty> **20.** Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> **21.** Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> **22.** Tocqueville A. Democracy in America. – N. Y.: Arlington House, 1991. Vol. 1. – P. 38. **23.** Karl Jaspers /First published Mon Jun 5, 2006; substantive revision Mon Mar 7, 2022. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/jaspers/> **24.** Sartori G. Democratic Theory. – Westpoint: Greenwood Press, 1973. P. 286. **25.** The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> **26.** Kant's Critique of Practical Reason and Other Works on the Theory of Ethics. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/abbott-kant-s-critique-of-practical-reason-and-other-works-on-the-theory-of-ethics>

libertyfund.org/page/1793-french-republic-constitution-of-1793 **13.** The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> **14.** The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> **15.** Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> **16.** Hayek. F. Law, Legislation and Liberty. – Chicago: University of Chicago Press, 1960 - Vol. 3. - P. 6. **17.** Bertrand Russell, A HISTORY OF WESTERN PHILOSOPHY AND Its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day. URL: <chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.ntslibrary.com/PDF%20Books/History%20of%20Western%20Philosophy.pdf> **18.** Kant's Critique of Practical Reason and Other Works on the Theory of Ethics. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/abbott-kant-s-critique-of-practical-reason-and-other-works-on-the-theory-of-ethics> **19.** An introduction to John Stuart Mill's On Liberty. URL: <https://www.libertarianism.org/columns/introduction-john-stuart-mills-liberty> **20.** Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> **21.** Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> **22.** Tocqueville A. Democracy in America. – N. Y.: Arlington House, 1991. Vol. 1. – P. 38. **23.** Karl Jaspers /First published Mon Jun 5, 2006; substantive revision Mon Mar 7, 2022. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/jaspers/> **24.** Sartori G. Democratic Theory. – Westpoint: Greenwood Press, 1973. P. 286. **25.** The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> **26.** Kant's Critique of Practical Reason and Other Works on the Theory of Ethics. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/abbott-kant-s-critique-of-practical-reason-and-other-works-on-the-theory-of-ethics>

Tolkachov Oleksii. Analysis the scientific theories and natural legal concepts in the formation of liberal and neoliberal doctrines

Clarifying the features and perspectives of neoliberal legal understanding at the current stage of state formation and development of society requires taking into account the heredity of ideas and characteristics of the main subjects of the social system through the prism of liberal inheritance.

The purpose of the article is to analyze scientific theories and natural-law concepts in the formation of liberal and neoliberal doctrines, to investigate the features of neoliberal legal understanding in the context of the natural-law concept and the influence of liberalism on the entire state-legal reality and social system.

It has been established that human freedom is obvious, which is characterized by the presence of natural, civil, and social rights, which should be equal to the first in terms of importance and degree of security.

It is proved that the adaptation of liberalism made it possible to mitigate social conflicts and move from the idea of “capitalism of free competition” to the concept of “social economy”. At the same time, the natural and inalienable freedom of the individual was not denied or limited. Therefore, a developed democracy in the second half of the last century was no longer possible without the guarantee at the state level and the realization of the social rights of the individual, which were supposed to provide all citizens with a minimum of material benefits acceptable in this society.

Thus, the analysis of scientific theories and natural-law concepts in the formation of liberal and neoliberal doctrines established that human freedom is obvious, which is characterized by the presence of natural, civil, and social rights, which in terms of meaning and degree of security should be equated to the first. Exercising the rights, a person can perform any activity on the basis of the above.

Key words: scientific theories, natural legal concepts, liberal and neoliberal doctrines, neoliberal understanding of law, liberalism.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 929(477)

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-41

А. І. МЕЛЬНИК

ВПЛИВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ В ГАЛИЧИНІ

Проаналізовано й узагальнено роль К. Левицького, видатного українського громадсько-політичного діяча, вченого-правника, в утвердженні національної ідентичності українців Галичини. Висвітлено його суспільно-політичну, наукову, просвітницьку і законодавчу діяльність як одного з фундаторів національно-державницького напрямку в західноукраїнській політичній думці. Встановлено, що у своїх наукових розвідках на культурологічні, історично-політичні і правничі теми К. Левицький обґрунтував методологічні принципи формування української політико-правової думки в Галичині.

Ключові слова: інтелектуальна спадщина, суспільно-політична діяльність, наукова діяльність, просвітницька діяльність, законодавча діяльність, українська політико-правова думка, методологічні принципи.

Melnyk Andriy. The influence of Kosta Levytskyi's intellectual heritage on the formation of Ukrainian political and right-wing thought in Galicia

The role of K. Levytskyi, an outstanding Ukrainian public and political figure, legal scientist, in establishing the national identity of Ukrainians of Galicia is analyzed and summarized. His socio-political, scientific, educational and legislative activities are highlighted, as one of the founders of the national-state trend in Western Ukrainian political thought. It has been established that

© МЕЛЬНИК Андрій Ігорович – кандидат юридичних наук, докторант кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка; ORCID: 0009-0007-4977-3679; e-mail: melnyk0982@gmail.com

in his scientific investigations on cultural, historical, political and legal topics, K. Levytsky substantiated the methodological principles of the formation of Ukrainian political and legal thought in Galicia.

Key words: *socio-political activity, scientific activity, political-legal opinion, national-state direction.*

Дослідження суспільно-політичної, наукової і законотворчої діяльності К. Левицького – видатного представника української політико-правової думки XIX–XX століть, спрямованої на розвиток і утвердження української національної ідеї, набуває нині особливої актуальності. Адже історія Галичини є достатньо персоніфікованою, а західноукраїнські землі, що перебували у складі Австрійської монархії, «відіграли неоціненну роль в історії України, на десятиліття ставши центром духовної праці свідомого українства та осередком, де зароджувалися та апробувалися різні політичні ідеї та течії, що мали загальнонаціональний вплив» [1, с. 230]. Отже, пізнання історичного минулого нашої держави є важливою складовою формування національної свідомості українців.

Аналіз наукової літератури, спеціальних тематичних розвідок, мемуарів, публіцистичних статей засвідчує, що суспільно-політична, наукова і законотворча діяльність К. Левицького привертає увагу вчених вже понад століття. Перші згадки про нього, як правника і громадсько-політичного діяча, з'являлися у виданнях з історії українського національно-визвольного руху загалом. Діяльність К. Левицького аналізували, зокрема, М. Грушевський, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко.

Цікавою й пізнавальною є книга І. Сохоцького «Історичні постаті Галичини XIX–XX ст.», в якій автор, висвітлюючи життєвий шлях К. Левицького і його роль в утвердженні національної самоідентифікації галицьких українців, влучно підмітив, що він «дуже скоро включився в громадську працю і не було ділянки національного життя, в якій не брав би активної участі» [2, с. 137].

У радянський період, коли діяльність провідників українського національно-визвольного руху в Галичині замовчувалася або фальсифікувалася, важко було знайти об'єктивні судження про К. Левицького. Винятком є наукові праці О. Карпенка, який не побоявся відійти від стереотипних ідеологічних трактувань про

Західно-Українську Народну Республіку. І, як слушно зазначає дослідник радянської історіографії І. Пендзей, «своїми поглядами на Листопадовий зрив 1918 р. О. Карпенко в умовах тоталітарного режиму першим із українських дослідників не тільки з'ясував історичні передумови утворення ЗУНР, визначив її національно-демократичні витоки, але й став на тернистий шлях боротьби проти замовчування, невизнання національно-демократичного змісту подій, що розгорнулися на східногалицьких теренах, недооцінки й заперечення значення вибореної галичанами державності [3, с. 153]. І про К. Левицького науковець писав неупереджено.

Увага до вивчення інтелектуальної спадщини К. Левицького помітно зросла за роки незалежності України: з'явилися друком збірники матеріалів наукових конференцій, енциклопедичні статті, монографічні видання, в яких висвітлюються різноманітні аспекти державотворчої діяльності К. Левицького. Це, зокрема, дослідження Т. Андрусика, І. Андрухів, І. Василик, І. Васюти, У. Вовкович, Я. Грицака, В. Качмаря, О. Красівського, М. Кугутяка, М. Литвина, С. Макарчука, Д. Сворака, О. Сухого, Б. Тищика та ін. Значна увага постаті К. Левицького приділена в дослідженнях з історії Української національно-демократичної партії. Окремі фрагменти його біографії є в праці «Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті», в якій розглянуто державотворчі процеси на західноукраїнських землях у 1918–1919 рр. Правничу складову в творчій спадщині та діяльність К. Левицького проаналізував В. Регульський, а посольську каденцію у Віденському парламенті досліджувала І. Василик. Становленню та розвитку державно-правових поглядів К. Левицького присвятила статтю А. Стечишин.

Із зарубіжних дослідників слід виокремити працю Т. Гунчака, І. Сольчаника. Однак поки що немає комплексного дослідження, яке б узагальнило організаторську, політичну, наукову, просвітницьку і законотворчу діяльність К. Левицького та його вплив на формування політико-правової думки в Галичині на початку XX ст.

Ключем для висвітлення зазначеної проблеми є слова К. Левицького, що його «провідним бажанням є те, щоб в нашій історії не лишилися самі тільки тіні забутих предків, але також діла забутих діячів! Тоді молоде покоління відчує діячів змагань, невдач і національного терпіння [4, с. 735]. Цей наратив є стрижневим у науково-документальних працях К. Левицького, зокрема в книгах

«Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 (на підставі споминів)», «Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 рр., «Українські політики. Сильвети наших давніх послів і політичних діячів 1907–1914», «Великий зрив (до історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів)» та інших, в яких він наголошував на необхідності «щоби молодшому поколінню дати підручник історії політичної думки Галицьких Українців на протязі минулого півстоліття» та «щоби молодше покоління брало зразки з громадянських діячів минулого часу і не помилялося вже в тих справах, в яких блудили наші батьки, ...з'ясувати важніші події з нашого минулого, що зображують політичну думку у визвольних змаганнях Українців галицької землі» [5, с. 3].

Отже, К. Левицький використав спомини не лише для висвітлення історії українського національного руху, а й для обґрунтування принципів формування української політико-правової думки. «Таке трактування нашої, неписаної досі історії вважаю за вказане і доцільне не тільки ізза потреби освідомлення молодшого покоління в тім, що діялося в недавньому часі, але й тому, щоби будучий історик розпізнавав і осуджував те минуле на основі провірених подій, а ніколи на підставі своїх догадів або довільних тез. Кажу се отверто і виразно, бо як раз мені довелося почути між нами такі думки, що історія скаже те, чого захочеться історіографам» [6, с. 3].

З подібними думками, як видно з аналізу, К. Левицький не погоджувався, адже вважав, що учасники й очевидці подій «мають передати все те, що діялося – вірно, щоби історія сказала слово правди». Саме тому, на його переконання, важливо «повідомити громадянству не тільки «відраді і світлі моменти, але й наші недомагання з того часу ...щоби здоровими струями праці скріплювати наш національний організм» [7, с. 7]. Вчений вважав, що українську націю об'єднати може лише внутрішня перемога політичної думки, а не замовчування дійсності. Усвідомлюючи, що «служба народна є строгим обов'язком, та що вона не приносить ні достатку ні похвали, а несе з собою звичайно недостаток і мало дійсного узнання, — але проте є вона високим обов'язком, що творить вартості для сучасності і будучності нації», К. Левицький стверджував, що «таке розуміння справи піддержувало у мене непохитну

віру в національно-політичну ідеологію: треба працювати, щоби добути» [8, с. 736].

Водночас позиція К. Левицького як очільника українського національно-визвольного руху полягала в тому, що «сьогоднішні живі громадяни не можуть стояти безкритичною масою, привикаючи, що хтось думає за них і працює, та щось принесе. Вони мусять також розважувати минуле і сучасне, та проявляти самодільну працю і розуміння того, що діється, а не питатися беззастанно: що діється і що нам принесе будуччина... Те, що добудемо власними силами! – Це відповідь нас самих, бо пустий гнів сили не має. Тому нам всім треба разом працювати, та ніколи не забувати, що тільки ті народи добувають кращу долю, які вміють працювати постійно і зєдинено та шанувати історію своєї нації» [9, с. 7].

Науково-теоретичні положення, які стосувалися формування і розвитку української політико-правової думки, К. Левицький обґрунтував в еміграції. Осмислюючи причини поразки національно-визвольних змагань, він привертая особливу увагу до проблеми політико-правового виховання українців, наполягав на потребі об'єктивного відображення історичних подій і донесення до молоді правди про діяльність старшого покоління. Власне, ці принципи визначали життєве кредо К. Левицького і він керувався ними у своїй суспільно-політичній, науковій і законодавчій діяльності, впливаючи таким чином на розвиток української національної ідеї в галицькому суспільстві.

Як слушно зазначає А. Стечишин, головним змістом освітньої, громадської, економічної, політичної, адвокатської і парламентської діяльності К. Левицького було домогтися, щоб українці Східної Галичини не застигли у своїй етнографічній самоідентифікації, не зупинилися у своєму політичному національному самоусвідомленні, а піднялися до правового розуміння шляхів розбудови української національної ліберально-демократичної держави європейського взірця [10, с. 76].

К. Левицький докладав багато зусиль для державницького розуміння національного руху українців. Значною мірою цьому сприяло започатковане вченим видання книг на злободенні для українців теми. Цінність і значення доробку Костя Левицького з різних важливих правових аспектів, громадських, соціальних, економічних та інших питань, як підкреслює Т. Андрусак, важко переоцінити.

Адже загальний наклад цих видань, як і інших видань «Просвіти», сягав декількох десятків тисяч, тож реально сприяв піднесенню рівня ознайомленості населення з вимогами та можливостями, які надавало чинне законодавство, що, безперечно, сприяло рівню правової свідомості та правової культури українського населення [11, с. 7].

Занурившись у політику в 1885 році (разом із Ю. Романчуком, О. Барвінським, В. Нагірним, І. Белеєм, отцем С. Качалою та іншими), К. Левицький увійшов до складу «Народної ради» – політичного товариства, в програмі якого стверджувалося, що галицькі русини є «частиною великого 20-мільйонного народу малоруського, самостійного, посеред громади народів слов'янських. Власне, тоді в умовах австро-угорського панування він з однодумцями закладав теоретичні засади правової думки в Східній Галичині, а також провадив активну роботу у законодавчому процесі в Галицькому сеймі та австро-угорському парламенті» [12, с. 61].

Упродовж 80-х років XIX століття і до 1914 р. суспільно-політична і наукова діяльність К. Левицького була спрямована на підвищення рівня правової грамотності й культури українців на основі законодавства Австро-Угорської монархії. У своїх наукових працях та публічних виступах він активно коментував конституційні закони, оцінював їх із точки зору захисту інтересів галицьких українців. Велику увагу К. Левицький приділяв захисту української мови, розуміючи, що рідна мова є одним з найважливіших інструментів націотворення. Його заслугою було, зокрема, включення до польсько-української угоди 1890–1894 рр. (у її підготовці К. Левицький брав участь як секретар «Народної ради») положень про відкриття в Крайовій шкільній раді української секції, призначення на вищі посади свідомих українців, про ведення в Львівському університеті українською мовою ділової переписки з українцями тощо. А в одній зі своїх перших статей «Про право руской мови», написаній у 1896 році, К. Левицький зазначав, що «як у кожному ділі, так і щодо мови нам треба бути свідомими свого народу, права та й виконувати то право, бо не вартий свободи і людського права той народ, що з них не користує» [13, с. 11].

Просвітницька і законодавча діяльність К. Левицького значно посилювалася, коли він у 1907 р. став послом до Віденського парламенту, а в 1908 р. – послом до Галицького крайового сейму [14,

с. 139], де займався проблемами внутрішньополітичного реформування Австро-Угорщини. Він виступав за запровадження загального, рівного, прямого й таємного виборчого права для крайових представництв; про вибори державної комісії для розробки закону про національність; про національність й мови; про врегулювання національного питання [15, с. 154].

Українське парламентське представництво, очолюване К. Левицьким, ставило за мету добитися самостійного політичного, економічного, соціального і культурного розвитку українського народу. Уся діяльність К. Левицького, як зазначає І. Василик, мала демократичний характер. Перевагу він надавав мирним переговорам, обструкції були найбільш радикальним методом ведення парламентської боротьби [16, с. 158]. Тому окремі українські політики критикували парламентську діяльність К. Левицького та очолюваної ним партії за надмірну миролюбність до австрійської держави. Радикали та представники опозиції називали діяльність К. Левицького «політикою малих діл», що придушує пафос боротьби розврушених мас та заступає конечну мету, до якої має змагати народ [17, с. 74]. Проти політики К. Левицького виступав також М. Грушевський [18]. Але К. Левицький визнавав лише цивілізовані, правові методи політичної боротьби і твердо дотримувався принципу: «в політиці треба брати що можна і поки час, щоб не було запізно» [19, с. 13], він був переконаний, як наголошує А. Стецишин, що передусім треба невинною органічною працею піднести народ на вищий щабель, виховати широкі кадри фахової інтелігенції, добитися її входження до всіх державних і самоврядних інститутів, і тоді домагатися національної автономії [20, с. 74].

К. Левицький сподівався, що австрійський уряд дозволить створити автономний національний край з окремою законодавчою та виконавчою владою для етнічних українських земель Австро-Угорщини, а тому виявляв лояльність до влади: «Ми стояли і стоїмо у цій тяжкій хвилі якнайвірніше при цісарі і державі, очікуючи здійснення наших оправданих домагань для визволення українського народу» [21, с. 137-138]. Така позиція давала політичним опонентам К. Левицького підстави звинувачувати його в угодовстві. Подібну оцінку висловлювали й деякі науковці, зазначаючи, що стосунки К. Левицького з керівництвом Австро-Угорської армії «сповнені угодовства до цісаря та монархії, в них відсутні чіткі

незалежницькі орієнтири» [22, с. 63]. З позицій сьогодення такі висновки безпідставні. Як зазначається в Енциклопедії українознавства, на кожному з етапів своєї діяльності К. Левицький був визнаним лідером національно-визвольних змагань, а на тлі інших політичних діячів тієї епохи – часів ЗУНР та визвольних змагань початку 20-х років – він постає значною величиною, котра уособлює найкращі традиції української політико-правової думки XIX – XX століть, спрямованої на досягнення та закріплення і розвиток української державницької ідеї [23, с. 1268]. Його лояльне ставлення до австрійської влади було своєрідною тактикою, продиктованою реальною суспільно-політичною ситуацією. Не випадково Йосиф Сліпий, відзначаючи величезні заслуги К. Левицького перед українським суспільством, у надгробному слові назвав його «корманічем політичного життя народу до останньої хвилини» [24, с. 5].

Отже, аналіз суспільно-політичної, наукової, просвітницької та законотворчої діяльності К. Левицького показав, що історія української політико-правової думки – це не лише процес поступового усвідомлення українцями Галичини своєї національної самоідентифікації, нагромадження знань про буття нації, а й жорстока боротьба поглядів, протилежних світоглядів, кожний з яких намагається знайти оперття в суспільній думці, вплинути на політичну практику і розвиток права. У своїх наукових працях К. Левицький висвітлив закономірності виникнення, розвитку і боротьби політико-правових ідей і теорій, визначив і охарактеризував основні чинники формування української політико-правової думки та розкрив її дію в галицькому суспільстві.

1. Круглашов А. Проблеми національно-культурного розвитку українців Австрії в працях Михайла Драгоманова (друга половина XIX ст.). *Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття* / за ред. О. Федорука. Київ-Чернівці, 1999. 303 с. 2. Сохоцький І. Будівничі новітньої української державности в Галичині. Д-р Кость Левицький. *Історичні постаті Галичини XIX–XX ст.* / Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства, Ч. 8. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1961. 247 с. 3. Пендзей В. О. Ю. Карпенко та радянська історіографія ЗУНР. *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 139–153. 4. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914. З ілюстраціями на підставі споминів і документів. Львів,

1926. 736 с. 5. Там само. 6. Там само. 7. Левицький К. Великий зрив (до історії української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). 1968. 149 с. 8. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців... С. 736. 9. Левицький К. Великий зрив... С. 7. 10. Стечишин А. В. Генеза поглядів на державу і право К. Левицького. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. С. 71–77. 11. Андрусак Т. Г. Видатні правознавці України. Кость Левицький – правник і просвітитель, 2017. С. 6–10. 12. Регульський В. Правнича думка утворчій спадщині та діяльності Костя Левицького. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. № 11. С. 61–64. С. 61. 13. Левицький К.. Про праваруской мовы / напысав Дрь Кость Левицький. Львів. 1896. 32 с. С. 11. 14. Сохоцький І. Там само. С. 139. 15. Василік І. Б. Депутатська діяльність Костя Левицького у Віденському парламенті. *Україна – людина*. Київ. Збірник наукових праць НДІУ, том XXV. С. 151–159. 16. Там само. С. 158. 17. Стечишин А. Там само. С. 74. 18. Грушевський М. Новий період історії України: (за роки від 1914 до 1919). Київ: Либідь, 1992. 44 с. 19. Левицький К. Українські політики Галичини. Тернопіль, 1996. 178 с. 20. Стечишин А. Там само. С. 74. 21. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни. Друкарня оо. Василіян у Жовкві. 1926. С. 137 – 138. 22. Регульський В. Там само. С. 63. 23. Енциклопедія українознавства. Т. 4. Львів, 1994. С. 1268. 24. Величавий похорон през. д-ра Костя Левицького. *Краківські вісті*. № 257 (412). 1941. 13 листопада. С. 5.

References

1. Kruhlašov A. Problemy natsionalno-kulturnoho rozvytku ukrainsiv Avstrii v pratsiakh Mykhaila Drahomanova (druha polovyna KhKh st.). *Ukrainsko-avstriiski kulturni vzaiemyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia* / za red. O. Fedoruka. Kyiv-Chernivtsi, 1999. 303 s. 2. Sokhotskyi I. Budivnychi novitnoi ukrainskoi derzhavnosti v Halychyni. D-r Kost Levytskyi. *Istorychni postati Halychyny XIX–XX st.* / Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Bibliotekaukrainoznavstva, Ch. 8. Niu-York–Paryzh–Sidnei–Toronto, 1961. 247 s. 3. Pendzei V. O. Yu. Karpenko ta radianska istoriografii ZUNR. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2015. № 3. S. 139–153. 4. Levytskyi K. Istoriia politychnoi dumky halytskykh ukrainsiv. 1848–1914. Z iliustratsiiamy na pidstavi spomyniv i dokumentiv. Lviv, 1926. 736 s. 5. Tam samo. S. 3. 6. Tam samo. 7. Levytskyi K. Velykyi zryv (do istorii ukrainskoi derzhavnosti vid bereznia do lystopada 1918 r. na pidstavi spomyniv ta dokumentiv). 1968. 149 s. 8. Levytskyi K. Istoriia politychnoi dumky halytskykh ukrainsiv... S. 736. 9. Levytskyi K. Velykyi zryv... S. 7. 10. Stechyshyn A. V. Heneza pohliadiv na derzhavu i pravo K. Levytskoho. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho: Zhurnal. Seriiia Pravo*. С. 71–77. 11. Andrusiak T. H. Vydatni pravoznavtsi Ukrainy. Kost Levytskyi – pravnyk i prosvitytel, 2017. S. 6–10. 12. Rehulskyi V.

Pravnycha dumka u tvorchii spadshchyni ta diialnosti Kostia Levytskoho. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2001. № 11. S. 61–64. **13.** Levytskyi K.. Pro prava ruskoy movy / parysav Drъ Kost Levytskii. Lviv. 1896. 32 s. **14.** Sokhotskyi I. Tam samo. S. 139. **15.** Vasylyk I. B. Deputatska diialnist Kostia Levytskoho u Videnskomu parlamenti. *Ukraina – liudyna*. Kyiv. Zbirnyk naukovykh prats NDIU, tom KhKhV. S.151–159. **16.** Tam samo. S. 158. **17.** Stechyshyn A. Tam samo. S. 74. **18.** Hrushevskyi M. Novyi period istorii Ukrainy: (za roky vid 1914 do 1919). Kyiv: Lybid, 1992. 44 s. **19.** Levytskyi K. Ukrainski polityky Halychyny. Ternopil, 1996. 178 s. **20.** Stechyshyn A. Tam samo. S. 74. **21.** Levytskyi K. Istoriiia vyzvolnykh zmahan halytskykh ukraintsiv z chasu svitovoi viiny. Drukarnia oo. Vasyliian u Zhovkvi. 1926. S. 137 – 138. **22.** Rehulskyi V. Tam samo. S. 63. **23.** Entsyklopediia ukrainoznavstva. T. 4. Lviv, 1994. S. 1268. **24.** Velychavyi pokhoron prez. d-ra Kostia Levytskoho. *Krakovski visti*. № 257 (412).1941.13 lystopada. S. 5.

Melnyk Andriy. The influence of the intellectual heritage of Kostya Levytskyi on the formation of Ukrainian political and legal thought in Galicia

The role of K. Levytskyi, an outstanding Ukrainian public and political figure, legal scientist, in establishing the national identity of Ukrainians of Galicia is analyzed and summarized. His socio-political, scientific, educational and legislative activities are highlighted, as one of the founders of the national-state trend in Western Ukrainian political thought. It has been established that in his scientific investigations on cultural, historical, political and legal topics, K. Levytsky substantiated the methodological principles of the formation of Ukrainian political and legal thought in Galicia. K. Levytsky's words serve as the key to clarifying the mentioned problem, that his «leading desire is that in our history not only the shadows of forgotten ancestors remain, but also the deeds of unforgettable figures! Then the young generation will experience the figures of competition, failure and national patience. This narrative is central to the scientific and documentary works of K. Levytskyi, in particular in the books «History of the Political Thought of Galician Ukrainians 1848–1914 (based on memories)», «History of the Liberation Struggle of Galician Ukrainians since the World War 1914–1918», «Ukrainian politicians Silhouettes of our former ambassadors and political figures 1907–1914», «The Great Upheaval (to the history of Ukrainian statehood from March to November 1918, based on memories and documents)», etc., in which he emphasized the need to give the younger generation a history textbook of the political opinion of Galician Ukrainians over the past half century, and «so that the younger generation takes examples from the civic figures of the past and does not make mistakes in those matters in which our fathers were fornicating, ... to find out the most important events from our past that depict political opinion in liberation contests Ukrainians of the Galician land».

K. Levytsky substantiated the scientific and theoretical provisions related to the formation and development of Ukrainian political and legal thought in

emigration. Reflecting on the reasons for the defeat of the national liberation struggles, he drew special attention to the problem of political and legal education of Ukrainians, insisted on the need for an objective reflection of historical events and conveying to the youth the truth about the activities of the older generation. Actually, these principles determined the life credo of K. Levytskyi and he was guided by them in his socio-political, scientific and legislative activities, thereby influencing the development of the Ukrainian national idea in Galician society.

K. Levytsky made a lot of efforts for a statesman's understanding of the national movement of Ukrainians. To a large extent, this was facilitated by the publication of books on topics of concern to Ukrainians initiated by scientists. Throughout the 80s of the 19th century and until 1914, K. Levytskyi's socio-political and scientific activities were aimed at increasing the level of legal literacy and culture of Ukrainians based on the legislation of the Austro-Hungarian Monarchy. In his scientific works and public speeches, K. Levytsky actively commented on constitutional laws, evaluated them from the point of view of protecting the interests of Galician Ukrainians. K. Levytsky paid great attention to the protection of the Ukrainian language, realizing that the native language is one of the most important tools of nation-building. His merit was, in particular, the inclusion in the Polish-Ukrainian agreement of 1890–1894 (in its preparation, K. Levytsky participated as the secretary of the «People's Council») provisions on opening a Ukrainian section in the Regional School Council, appointing conscientious Ukrainians to higher positions, on conducting business correspondence with Ukrainians in the Ukrainian language at Lviv University, etc.

Educational and legislative activities of K. Levytsky significantly increased when he became ambassador to the Vienna Parliament in 1907, and in 1908 – ambassador to the Galician Regional Diet, where he dealt with the problems of internal political reform of Austria-Hungary. K. Levytsky advocated the introduction of universal, equal, direct and secret suffrage for regional offices; on the elections of the state commission for the development of the law on nationalities; about nationalities and languages; on the settlement of the national issue. The Ukrainian parliamentary representation, headed by K. Levytskyi, set itself the goal of achieving independent political, economic, social and cultural development of the Ukrainian people.

The analysis of socio-political, scientific, educational and legislative activities of K. Levytskyi showed that the history of Ukrainian political and legal thought is not only a process of gradual awareness by Ukrainians of Galicia of their national self-identification, accumulation of knowledge about the existence of the nation, but also a fierce struggle of views of opposing worldviews, each from which he tries to find support in public opinion, to influence political practice and the development of law. In his scientific works, K. Levytsky highlighted the regularities of the development and struggle of political and legal ideas and theories, identified and characterized the main factors of the formation of Ukrainian political and legal thought and revealed its effect

О. В. САРАНЧУК

ІНСТИТУТ ТИМЧАСОВИХ ЧЛЕНІВ ВІЙСЬКОВО-ОКРУЖНИХ СУДІВ, ЯК СПРОБА РЕАЛІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВОЇ МОДЕЛІ СУДУ ПРИСЯЖНИХ (ДРУГА ПОЛ. ХІХ СТ.)

Аналізується підготовка та проведення військово-судової реформи 1867 року та спроби запровадження інституту військових присяжних. Показано місце, роль та правовий статус тимчасових членів військово-окружних судів, здійснено порівняльний аналіз з присяжними засідателями загальних судів.

Ключові слова: військові присяжні, тимчасові члени військового суду, військова юстиція, військово-окружні суди, Військово-судовий статут, судді.

Saranchuk Oleksandra. Institute of temporary members of military district courts, as an attempt to implement the military model of a jury (second half of the 19th century).

The article analyzes the preparation and implementation of the military court reform of 1867 and attempts to introduce the institute of military juries. The article analyzes the place, role and legal status of temporary members of military district courts, and makes a comparative analysis with jurors of general courts.

Key words: military juries, temporary members of the military court, military justice, military district courts, Military Court Statute, judges.

У сучасній Україні дедалі активніше ведеться дискусія про необхідність повернення військових судів. Збільшення чисельності української армії, складний, спеціальний характер взаємовідносин між військовослужбовцями вимагають, на думку прихильників військової юстиції, відновлення скасованого в Україні у 2010 році інституту військового суду. Приклад багатьох світових держав, таких, як Велика Британія, США, Канада, Ізраїль, Польща, свідчить, що вони також у свій час визнавали за доцільне ліквіда-

цію військових судів, але згодом переглядали своє рішення і відновлювали їх діяльність. Важливим питанням, яке слід розглянути у випадку створення інституту військових судів, є модель майбутнього судочинства, а також можливість залучення до його роботи представників народу для безпосереднього здійснення правосуддя, що визначено ст. 124 Конституції України. З огляду на це актуальним буде розгляд національного історичного досвіду, насамперед у період XVIII – XX ст., коли було здійснено серію реформ щодо модернізації армії та системи військової юстиції.

Метою статті є аналіз правового статусу осіб, що брали участь у відправленні правосуддя після військово-судової реформи другої половини ХІХ ст., та визначити можливість поширення на них терміна «військові присяжні».

Дослідженню інституту військових судів і проблематиці військових присяжних в Україні загалом присвячена незначна кількість праць. Дослідники переважно лише згадують про існування військової юстиції, коротко окреслюючи суть реформи 1867 року. Так, у монографії «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку» військовим судам було присвячено лише одну сторінку, що не дає можливості повноцінно охарактеризувати цей інститут [1, с. 22]. Окремі питання військового судочинства були розглянуті у працях А. Ярмиша, С. Оверчука, В. Сердюка, О. Ткачука, В. Шевченко. Серед останніх досліджень можна назвати статтю Г.А. Волошкевича, присвячену військово-окружним судам, у якій проаналізовано їх склад, порядок здійснення судочинства. Водночас і в ній не розкрито проблематики т.зв. «військових присяжних» [2]. Проблема військового судочинства у дореволюційній Росії опосередковано перебуває і в полі зору зарубіжних дослідників. Зокрема, слід відзначити роботи John W. Curran, Thomas E. Plank, Aurele J. Violette, Nikolai P. Kovalev. Особливо слід відзначити працю М. Ковальова, присвячену інституту військових присяжних, проте в ній основний акцент був зроблений на функціонування цього інституту в ХХ столітті [3].

Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що питання наявності чи відсутності «громадського елемента» у реформованих військових судах другої половини ХІХ ст. є дискусійним. Як правило, дореволюційна та радянська історіографія категорично заперечувала існування народного представни-

© САРАНЧУК Олександра Валеріївна – аспірантка кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія»; ORCID: 0009-0001-6134-4232; savalerievna4@gmail.com

цтва. У своєму класичному творі, присвяченому суду присяжних, І. Щегловитов писав: «Що стосується наших військових судів, то у них, з огляду на особливі умови військового побуту громадський елемент до відправлення правосуддя не залучався» [4, с. 46]. Згодом ця теза набуває поширення в інших дослідженнях, і точкою відліку появи «військових присяжних» визначають 1917 рік, коли Тимчасовим урядом була проведена реформа військового судочинства, а інститут присяжних засідателів був запроваджений у тимчасових військово-морських та військових сухопутних судах. Водночас зарубіжні дослідники схильні вважати, що «тимчасові судді» у реформованих військових судах мали окремі спільні риси з інститутом присяжних. Так, професор канадського університету М. Ковальов відзначав подібність механізму формування обох інститутів – «The process of selection of lay military judges for Army-District and Naval Courts for each term was similar to the selection jurors in the 19th» [5]. В окремих випадках автори вживають термін «jury», який традиційно позначає суд присяжних щодо тимчасових суддів у військових судах [6, с. 597]. Поступово погляд на можливість ототожнення тимчасових членів військових судів та присяжних засідателів, поширюється і в українському науковому дискурсі. Так, Г. Волошкевич у своїй роботі доходить висновку, що «утворений інститут тимчасових членів військово-окружних судів мав багато спільних рис з створеним в ході судової реформи 1864 р. інститутом присяжних засідателів» [7, с. 11]. О. Пилипенко називає тимчасових членів суду «представниками військової громадськості», що дозволяє вважати їх «аналогом суду присяжних засідателів» [8]. Неоднозначність підходів та оцінок свідчить про актуальність даної проблематики і вимагає її глибокого аналізу.

Методологічною основою статті є діалектичний та феноменологічний підходи, а також система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових принципів і методів, зокрема принципи об'єктивності, конкретності, комплексності; методи формально-логічний, системний, структурно-функціональний, порівняльно-правовий

Судова реформа, проведена Олександром II у середині XIX ст., внесла багато нового у систему судочинства Російської імперії, в складі якої були тоді й українські землі. Одним із головних результатів цієї реформи вважають запровадження суду присяжних, який

відкрив доступ широкій громадськості до відправлення правосуддя. Водночас цей інститут планувалося поширити лише на загальну систему судових установ, що залишало відкритим питання про цілу низку спеціалізованих судів, які на той час функціонували у царській Росії. Одними з таких спеціалізованих судів були військові суди, необхідність реформування яких відчувалася вже достатньо гостро. Паралельно з розробкою проєкту реформи цивільного судоустрою та судочинства влада проводила роботу щодо реформування військової юстиції. В ході цієї підготовчої роботи постало питання про можливість та доцільність уніфікації певних елементів загальної та спеціальної судових систем, зокрема можливість утворення у військових судах так званих «судів військових присяжних», аналога цивільного суду присяжних засідателів.

Росія не виступала піонером та першовідкривачем у цій справі. Традиції народного судочинства у військових справах мали глибокі історичні корені, зокрема були поширені у середовищі українського козацтва, де Загальні ради січовиків часто брали на себе функцію суду. Але і у більш звичному для нас форматі ідея участі представників громадськості у діяльності військових судів на середину XIX ст. була вже відома та опробована у низці європейських держав.

Так, піонером впровадження військових судів присяжних стає Франція. У ході Великої Французької революції виникає ідея демократизації системи військового судочинства, встановлення над ним контролю з боку громадськості для забезпечення більшої справедливості та гуманності. У 1790 році було прийнято Закон про військові суди, який передбачав участь цивільних присяжних при розгляді військових кримінальних справ, який було ліквідовано у 1796 році [9, с. 144].

Досвід Франції в організації військових судів присяжних був використаний у низці європейських держав. Так, у 30-х роках XIX ст. подібні суди створюються у Нідерландах та Бельгії. Тривалий час, до 1889 року, військові суди присяжних існували у Швейцарії [10, с. 44].

Питання про можливість впровадження інституту військових присяжних у Російській імперії постало в ході розробки нового Військово-судового статуту 1867 року, що було доручено спеціальній комісії під керівництвом генерал-ад'ютанта М. Крижановсько-

го. Результатом роботи цієї комісії стала поява інституту тимчасових членів у військово-окружних судах.

Аналізуючи зміст Статуту 1867 року, дослідники часто доходять висновку, що він суттєво не відрізнявся від нормативних актів, які були прийняті в ході судової реформи. Так, І. Філінюк пише, що «зміст Військово-судового уставу в цілому відповідав положенням судових уставів 1864 р.» [11, с. 186]. Водночас аналіз статусу тимчасових членів військового суду показує, що в остаточному варіанті Статуту вони суттєво відрізнялися від присяжних засідателів загальних судів.

Інститут тимчасових членів суду був запроваджений на рівні військово-окружних та військово-морських судів, що загалом відповідало практиці цивільних судів (окружних судів).

Законодавством було визначено низку обов'язкових умов, яким повинен був відповідати кандидат на призначення на посаду тимчасового судді:

1. Наявність офіцерського звання. Тимчасовим членом суду міг бути призначений виключно кадровий офіцер у ранзі штаб-офіцера або обер-офіцера. Таким чином, це виключало зі списку кандидатів не лише представників рядового складу, а й чисельну когорту молодших офіцерів, яка формувалася з недворянських прошарків – унтер-офіцерів;

2. Тривалість перебування на офіцерській посаді. Для заміщення посади військового судді офіцер повинен був прослужити не менше восьми років, із них чотири роки – на стройовій службі. З часом ця вимога суттєво знизилася, що, очевидно, обумовлювалося проблемою кадрового голоду. З 1883 року від кандидата вимагалася наявність 4-річного загального та двохрічного стажу керування військовими частинами.

3. Відсутність судимості. Не дозволялося обирати на посади суддів осіб, що притягалися до відповідальності за вчинене правопорушення і були визнанні винними або ж залишені під підозрою. Також відповідно до ст. 138 Статуту 1867 року (ст. 149 в редакції 1883 року) заборонялося призначення «боржників, що не могли сплатити свої борги», «осіб, які перебували під опікою за марнотратство», а також інших ще ряд категорій, що вчинили дії аморального характеру з точки зору тогочасного суспільства [12].

Зазначені вимоги не мали дискримінаційного характеру і в цілому повинні були сприяти формуванню суддівського корпусу із гідних осіб. Ці вимоги загалом кореспондувалися із тими, що висувалися до присяжних засідателів у загальних судах, з тією різницею, що майновий ценз був замінений на службовий, який краще відповідав специфіці армійського устрою.

Щодо кількості тимчасових членів у військово-окружних судах, то відповідь на це питання у науковій літературі не завжди однозначна. Зустрічаються роботи вчених, у яких називаються різні цифри – від 2 до 6 осіб. Е. Мельников зазначає, що «кожний військовий суд складався з трьох постійних та шести тимчасових членів» [13, с. 80]. Як правило, така різниця у поглядах зумовлена або аналізом проєктів Статусу, або врахуванням так званих запасних членів суду. Формально, відповідно до статті 28 та ст. 99 Військово-судового Статуту кількість тимчасових членів у складі військово-окружного суду становила чотири особи – два штаб-офіцери та два обер-офіцери [14, с. 9]. Така кількість, чотири тимчасових членів суду, підтверджується аналізом справ Київського, Одеського, Харківського військово-окружних судів [15]. Таким чином, кількість тимчасових членів у військово-окружних та військово-морських судах виявилася значно меншою, ніж кількість присяжних засідателів (12 чоловік).

Принцип виборності присяжних, притаманний цивільним судам, Російської імперії не знайшов свого втілення у військовій юстиції. Натомість була закріплена процедура призначення, відповідно до якої тимчасові члени суду призначалися Головним начальником військового округу [16]. Звісно, подібний механізм, у поєднанні з традиційною військовою субординацією, підпорядкованістю тимчасових членів суду вищим офіцерам, значно звужував їх самостійність і створював можливості контролю за їх рішеннями. Критикуючи подібне становище, вчений-конституціоналіст В. Івановський писав: «Сама внутрішня організація військових судів не забезпечує належної самостійності їхньої діяльності як колегіальних установ. Тут немає суду присяжних; тимчасові члени призначаються командуючим військами; крім того, зважаючи на військову субординацію, цілком вільна подача своїх думок немислима» [17, с. 394].

В остаточній редакції Статуту 1867 року було закріплено: «Покласти на тимчасових членів однаковий з постійними членами

військового суду обов'язок вирішувати як питання про вину підсудного, так і питання про застосування покарання» [18, с. 148]. Таким чином, тимчасові члени суду набували повноважень, аналогічних постійним суддям, справа у суді розглядалася колегіально, а рішення приймалося більшістю голосів. Змінювалися і завдання, які були покладені на тимчасових членів суду. На відміну від присяжних вони не стільки мали забезпечувати справедливість правосуддя, скільки надавати «консультації» постійним суддям щодо специфіки армійських відносин та правил, компенсуючи тим самим відсутність у професійного судді військового досвіду.

Реалізована у Статуті 1867 року модель участі представників «військової громадськості» у здійсненні судочинства виявилася суттєво відмінною від цивільної моделі суду присяжних. За процедурою добору, правовим статусом, змістом діяльності тимчасові члени військово-окружних судів значно відрізнялися від їх цивільних колег. Це не дає підстав визначити цей інститут аналогом суду присяжних, а самих його членів – військовими присяжними.

1. Судова влада в Україні: історичні витoki, закономірності, особливості розвитку / авт. кол., за ред. І.Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2014. 503 с. 2. Волошкевич Г. А. Військово-окружні суди українських губерній у системі військової юстиції Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 3(44). С. 8-13 DOI <https://doi.org/10.32782/ryuv.v3.2022.2>. 3. Nikolai P. Kovalev. Trial by Jury in Russian Military Courts. *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies* [Online], Issue 8 | 2008, Online since 14 July 2008, connection on 04 December 2023. 4. Щегловитов И.Г. Суд присяжных. *Журнал Министерства юстиции*. 1913. № 9. 5. Nikolai P. Kovalev. Цит. праця. 6. Aurele J. Violette. Judicial Reforms in the Russian Navy during the 'Era of Great Reforms': The Reform Act of 1867 and the Abolition of Corporal Punishment. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 56, No. 4 (Oct., 1978). P. 586-603. URL: <https://www.jstor.org/stable/4207723?seq=12> 7. Волошкевич Г. А. Цит. праця. 8. Пилипенко А.Н. Военно-морское судебное ведомство в судебной системе Российской империи в конце XIX века. URL: <https://www.academia.edu/29801895>. 9. Сборник законодательных работ по составлению Военно-судебного устава. Санкт-Петербург, 1867. Т. XV. 936 с. 10. Щегловитов И.Г. Цит. праця. 11. Філінюк І. Г. Становлення та розвиток інституту військових судів у Російській імперії (XVII - початок XX ст.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 48. С.183-188. 12. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр. 2-е. – Санкт-Петербург, 1863. Т. 42. № 44575. 13. Мельников Е. О. Здійснення військових реформ на

території України (друга половина XIX– початок XX ст.): дис. ... канд. істор.н. Маріуполь, 2019. 260 с. 14. Швейковский В. Устав Военно-судебный. Санкт-Петербург: Законоведение, 1914. 1270 с. 15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК). Ф. 385 (Жандармське управління м. Одеси). Оп. 1. Спр. 1; ЦДІАК Ф. 733 (Харьковский военно окружной суд). Оп. 4. Спр. 6, 8, 9-25; ЦДІАК Ф. 316 (Київський військово-окружний суд, м. Київ) оп. 1 Спр 19, 23, 27-31. 16. ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1863. Т. 42. № 44575. 17. Ивановский В. В. Учебник государственного права. 4-е изд. Казань, 1913. 500 с. 18. Сборник законодательных работ по составлению Военно-судебного устава. Санкт-Петербург, 1867. Том XV. 936 с.

References

1. Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku / avt. kol. za red. I.B. Usenka. Kyiv: Naukova dumka, 2014.503 s. 2. Voloshkevych H. A. Viiskovo-okruzhni sudy ukrainskykh hubernii u systemi viiskovoi yustytzii Rosiiskoi imperii (druha polovyna KhKh – pochatok KhKh st.). *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. 2022. №-3(44). S. 8-13. 3. Nikolai P. Kovalev, "Trial by Jury in Russian Military Courts". *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies* [Online], Issue 8 | 2008, Online since 14 July 2008, connection on 04 December 2023. 4. Shcheglovitov Y.H. Sud prysiaznykh. *Zhurnal Mynysterstva yustytssy*. 1913. № 9. 5. Nikolai P. Kovalev Tsyt. pratsia. 6. Aurele J. Violette. Judicial Reforms in the Russian Navy during the 'Era of Great Reforms': The Reform Act of 1867 and the Abolition of Corporal Punishment. *The Slavonic and East European Review*. 1978. Vol. 56. No. 4. P. 586-603. URL: <https://www.jstor.org/stable/4207723?seq=12>. 7. Voloshkevych H. A. Tsyt. pratsia. 8. Pylypenko A.N. Voенно-морское судебное ведомство в судебной системе Rossyiskoi ympery v kontse XIX veka / <https://www.academia.edu/29801895>. 9. Sbornyk zakonodatelnykh rabot po sostavleniyu Voенно-sudebnoho ustava. Sankt-Peterburh, 1867. T. XV. 936 s. 10. Shcheglovitov Y.H. Tsyt. pratsia. 11. Filiniuk I.H. Stanovlennia ta rozvytok instytutu viiskovykh sudiv u Rosiiskii imperii (XVII - pochatok KhKh st.). *Aktualni problemy derzhavy i prava*. 2009. № 48. S.183-188. 12. Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ympery (dali - PSZRY). Sobranie 2-e. – Sankt-Peterburh, 1863. T. 42. № 44575. 13. Melnykov E. O. Zdiisnennia viiskovykh reform na terytorii Ukrainy (druha polovyna KhKh – pochatok KhKh st.): dys. ... kand. istor. n. Mariupolskyi derzhavnyi universytet. Mariupol, 2019. 260 s. 14. Shveikovskiy V. Ustav Voенно-sudebnyi. Sankt-Peterburh: Zakonovedenye, 1914. 1270 s. 15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK). F. 385 (Zhandarmske upravlinnia m. Odesy). Op. 1. Spr. 1; TsDIAK F. 733 (Kharkovskiy voенно okruzhnoi sud). Op.4. Spr. 6, 8, 9-25; TsDIAK. F. 316 (Kyivskiy viiskovo-okruzhnyi sud, m. Kyiv) op.1 Spr 19, 23, 27-31. 16. PSZRY. Sobranie 2-e. – Sankt-Peterburh, 1863. T. 42. № 44575. 17. Yvanovskiy V.V. Uchebnyk hosudarstvennoho prava. 4-e yzd. Kazan, 1913. 500 s. 18. Sbornyk

zakonodatelnykh rabot po sostavleniyu Voenno-sudebnogo ustava. Sankt-Peterburh, 1867. Tom. XV. 936 s.

Saranchuk Oleksandra. Institute of temporary members of military district courts, as an attempt to implement the military model of a jury (second half of the 19th century)

The article is devoted to the study of the military jury court in the pre-revolutionary period. The aim of the study is to conduct a comparative legal analysis of the military jury court in the pre-revolutionary period and in the jury in the common courts. The criteria for the analysis are: jurisdiction to the military jury court, requirements to jurors of military courts, number of jurors, the role of jurors in military courts in criminal proceedings. During the study the analysis of the Russian legislation of the second half of the 19th – early 20th centuries.

In the history of European countries, the practice of involving the population in the administration of justice has existed since the 18th century, although it did not become widespread.

The methodology of the article includes methods of analysis and synthesis; special formal-legal and comparative-historical methods. The analysis of Russian legislation made it possible to determine that the jury trial in the Russian Empire first appeared in 1864; however, the military courts of the Russian Empire did not provide for a public element of the administration of justice.

During the reform of 1867, the institute of temporary military judges was created. The conducted comparative analysis allows us to conclude that they had fewer common features with the jurors.

From the very beginning, access to temporary judges from representatives of the lower strata of society was limited, they were recruited exclusively from among officers, which significantly narrowed the level of representation in military courts, as well as giving the right to appoint jurors to the military superiors instead of the electoral procedure.

The number of temporary members of the district court was less than the number of jurors in general courts and amounted to 4 people. Instead, their functions fundamentally changed, and instead of deciding the guilt or innocence of the defendant, the temporary members of the military court began to participate in the trial on an equal footing with the judge. It is concluded that it is impossible to identify temporary members of military judges and jurors, as it sometimes happens in scientific articles.

Key words: military juries, temporary members of the military court, military justice, military district courts, Military Court Statute, judges.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-61

**Б. А. ПЕРЕЖНЯК
Ю. Ю. БАЛЬЦІЙ**

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО РОЗМЕЖУВАННЯ КОМПЕТЕНЦІЙ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ Й МІСЦЕВИХ ДЕРЖАВНИХ АДМІНІСТРАЦІЙ

Сформульовано, що складовою адміністративної реформи в Україні та державотворення в цілому є розвиток місцевого самоврядування як безпосередньої форми прояву громадської активності населення та вільного, демократичного способу організації публічної влади. Визначено, що сама постановка питання про розмежування компетенцій має проблемний характер, тому що розмежувати функції органів, які здійснюють управлінську діяльність (публічну владу) на місцях, практично неможливо. Доведено необхідність прийняти за основу принцип контролю, який має здійснюватися таким чином, щоб ступінь втручання контрольного органу був співрозмірний значущості інтересів, що це втручання повинні захистити при розмежуванні компетенцій органів місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями. Підкреслено, що сучасна адміністративна реформи та реформа місцевого самоврядування націлені на законодавче вдосконалення та зміцнення законодавчої бази у сфері здійснення публічної влади в Україні.

© ПЕРЕЖНЯК Борис Аркадійович – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія»; ORCID: 0000-0002-9067-3000; e-mail: fzn2@ukr.net

© БАЛЬЦІЙ Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія»; ORCID: 0000-0003-0331-9810; e-mail: baltsiy@ukr.net

Ключові слова: публічна влада, контроль, місцеве самоврядування, адміністративна реформа, органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації.

Perezhnyak Borys, Baltsii Yurii. A conceptual approach to the delimitation of the competence of local self-government bodies and local state administrations

It is formulated, that the development of local self-government as a direct form of manifestation of public activity of the population and a free, democratic way of organizing public power is an integral part of administrative reform in Ukraine and state building in general. It was determined that the very question of delimitation of competences is quite problematic, because it is practically impossible to delimit the functions of bodies that carry out a single administrative activity (public authority) on the ground. The need to adopt as a basis the principle of control, which must be carried out in such a way that the degree of intervention of the control body is commensurate with the significance of the interests that this intervention must protect when delimiting the competences of local self-government bodies and local state administrations. It is emphasized that modern administrative reforms and local self-government reforms are aimed at legislative improvement and strengthening of the legislative framework in the sphere of public authority in Ukraine.

Key words: public power, control, local self-government, administrative reform, local self-government bodies, local state administrations.

Розмежування компетенцій органів місцевого самоврядування й місцевих державних адміністрацій є однією з актуальних проблем пострадянських держав та дістає відображення як у конституційному, так і муніципальному праві. З метою розмежування компетенцій та вдосконалення діяльності органів місцевого самоврядування й місцевих державних адміністрацій останнім часом ретельно вивчається позитивний муніципальний досвід як пострадянських держав, так й інших демократичних держав світу. Як відомо, Україна вступила у Раду Європи у 1995 році, та вже у 1997 році ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування, декілька статей якої спрямовані на обмеження адміністративного нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування, тим самим визначила теорію розмежування компетенцій.

Питання розмежування компетенцій органів місцевого самоврядування й місцевих державних адміністрацій в Україні досліджують такі відомі фахівці з конституційного та муніципального

права, як М. Баймуратов, Ю. Бальцій, О. Батанов, М. Корнієнко, А. Крусян, Б. Пережнях та інші.

Мета статі – проаналізувати концептуальний підхід до розмежування компетенцій органів місцевого самоврядування й місцевих державних адміністрацій та сформулювати рекомендації щодо можливих напрямів удосконалення законодавства у сфері місцевого самоврядування.

Важливою складовою адміністративної реформи в Україні та державотворення в цілому є розвиток місцевого самоврядування як безпосередньої форми прояву громадської активності населення та вільного, демократичного способу організації публічної влади. Відповідно до ст. 7 Конституції в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування, а ст. 118 – виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Отже, на місцевому рівні існують дві форми публічної влади: місцева виконавча влада (публічно-державна) й місцеве самоврядування (публічно-самоврядна).

Питання про необхідність розмежування функцій і повноважень місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування зумовили формування теорії розмежування компетенцій місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, яка набуває особливої уваги в контексті сучасної воєнної ситуації в Україні. При цьому слід відзначити, що про необхідність розмежування повноважень місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, або сфер їх компетенції, було вказано ще в розділі 4 Концепції адміністративної реформи [1].

Слід зазначити, що сама постановка питання про розмежування компетенцій має проблематичний характер, тому що розмежувати функції органів, які здійснюють управлінську діяльність (публічну владу) на місцях, практично неможливо. Адже як місцеві державні адміністрації, так і органи місцевого самоврядування виконують своєрідну загальну управлінську функцію – здійснення найбільш ефективного управління територіями. А це вимагає наявності в обох управлінських центрів таких функцій, як регулятивно-управлінська, комунікативна, контрольна, інформаційна, нормотворча, організаційно-установча тощо. Тому, в даному випадку, як зазначає А. Крусян «розмежовувати функції виявляється теоретично безпредметною і дезорганізуючою практикою» [2, с. 98].

У рамках розмежування компетенцій, необхідно сформулювати концептуальний підхід щодо поділу предметів відання між органами місцевого самоврядування й місцевими державними адміністраціями, тому що навіть при детальному поділі повноважень на законодавчому рівні виникатимуть як певні суперечності та «накладки», так і важко буде уникнути дублювання і зіткнення їх функцій та повноважень. Крім того, не приведе до очікуваних позитивних результатів і розмежування повноважень цих органів, якщо при цьому вони здійснюватимуть в тих самих сферах громадського життя, сферах керівництва та управління на місцевому рівні, тобто мати однакові предмети відання, що в подальшому може привести до негативних наслідків.

Концепція адміністративної реформи запровадила категорії «компетенція», «повноваження», «функції», які вживаються в неприйнятному для Концепції різноманітті. Так, як спосіб розмежування функцій органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування передбачається поділ сфер компетенції. Але під «сферами компетенції» маються на увазі «предмети відання, що пропонується розмежувати. До предметів відання органів місцевого самоврядування Конституцією та Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» віднесені: місцеві фінанси; економічний розвиток населених пунктів; управління об'єктами комунальної власності; комунальне землекористування і використання місцевих природних ресурсів; планування і забудова населених пунктів; дороги місцевого значення і їхнє будівництво; каналізація, електро-, газо- і водопостачання, освітлення населених пунктів; житлове будівництво; робота місцевого громадського транспорту; благоустрій парків і садів; цвинтарі й надання ритуальних послуг; робота дошкільних установ, організацій початкової і середньої освіти; надання медичної допомоги комунальними установами охорони здоров'я; робота комунальних установ культури, фізкультури, спорту і туризму; громадського порядку та ін.» [3, с. 102-103].

До предметів відання місцевих державних адміністрацій належать усі питання, які не віднесені Конституцією і законодавством України до компетенції органів місцевого самоврядування. Це насамперед загальний контроль за дотриманням Конституції і законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів і місцевих державних адміністрацій; відповідні функції управління

об'єктами державної власності; координація діяльності територіальних підрозділів (органів) міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; видача ліцензій і дозволів, передбачених законодавством; контроль, у встановлених законом межах, за фінансовою діяльністю органів місцевого самоврядування.

На відміну від місцевих державних адміністрацій сукупність предметів відання, віднесених до компетенції органів місцевого самоврядування, є такою, що відповідає природі й функціональному призначенню цих органів.

Зазначене коло предметів відання місцевих державних адміністрацій чітко відображає державний, публічний інтерес. Відповідно до Концепції адміністративної реформи основною у діяльності місцевих державних адміністрацій повинна стати контрольно-наглядова функція. На нашу думку, це обґрунтовано, тому що здійснювати функцію державного контролю і нагляду повинні органи держави. Очевидно, що об'єктом загального нагляду буде і діяльність органів місцевого самоврядування. Здійснення нагляду за виконанням законодавства самоврядними органами буде неухильно захищати не тільки суто державні інтереси, а й позитивно впливати на органи місцевого самоврядування, консолідуючи й активізуючи їхню діяльність, сприяючи подоланню місницьких тенденцій, а також виявляючи і, тим самим, звільняючи несумлінних і корумпованих посадових осіб. Також слід зазначити, що на офіційному сайті Агентства США з міжнародного розвитку з'явилося повідомлення про гарячу лінію генерального інспектора для всіх, у тому числі для українців, які можуть звертатися сюди з приводу порушень в Україні, пов'язаних з корупцією, шахрайством, розтратою коштів, зловживаннями, неналежним управлінням, а також сексуальною експлуатацією чи наругою і торгівлею людьми [4].

Крім того, було б доцільно, на законодавчому рівні закріпити, що при здійсненні нагляду неприпустиме необґрунтоване втручання в самоврядну діяльність, при цьому сам нагляд не повинен мати апріорний характер, тобто проведення певних наглядових заходів, які можуть призвести до необґрунтованого втручання у діяльність органів місцевого самоврядування. Крім того, у Концепції адміністративної реформи до сфери наглядової діяльності віднесені практично всі предмети відання органів місцевого самоврядування: використання й охорона земель, лісів, надр, вод, атмосферного

повітря, збереження житлового фонду; охорона пам'яток історії і культури, дотримання санітарних і ветеринарних правил, правил збору, утилізації промислових, побутових та інших відходів, дотримання правил благоустрою населених пунктів; дотримання архітектурно-будівельних норм; виконання правил торгівлі, побутового, транспортного і комунального обслуговування, законодавства про захист прав споживачів; дотримання законодавства з питань науки, мови, реклами, утворення, культури, охорони здоров'я, материнства і дитинства, родини, соціального захисту населення, фізичної культури і спорту тощо.

На відміну від Концепції адміністративної реформи Закон України «Про місцеві державні адміністрації» [5], не передбачає загальний нагляд за дотриманням Конституції та інших актів законодавства України. Навпаки, у ст. 16 Закону прямо зафіксоване право місцевих державних адміністрацій «у межах, визначених Конституцією і законами України, здійснювати на відповідних територіях державний контроль». Об'єкти такого контролю ідентичні тим, що зазначені у п. 3 гл. 1 Концепції адміністративної реформи щодо сфери контрольно-наглядової діяльності державних адміністрацій. Здійснення місцевими державними адміністраціями функції контролю стосовно органів місцевого самоврядування не відповідає конституційним принципам самостійності та незалежності місцевого самоврядування. Цей висновок впливає насамперед з істотних розбіжностей у змісті категорій «контроль» і «нагляд». Якщо «нагляд» означає спостереження за ким-небудь або чим-небудь з метою перевірки виконання розпоряджень, законів та інших нормативно-правових актів, то «контроль» має трохи інше функціональне значення. В юридичній літературі поняття контролю за загальним правилом розглядається як система спостереження і перевірки процесу функціонування і фактичного стану керованого об'єкта з метою оцінки обґрунтованості й ефективності прийнятих ним управлінських рішень і результатів їхнього виконання, виявлення відхилень від вимог, сформульованих у цих рішеннях, усунення несприятливих наслідків їхнього виконання й інформування про цьому компетентних органів. Контроль, на відміну від нагляду, включає можливість перевіряти не тільки законність, а й доцільність діяльності контролюваного органу. Крім того, у літературі відзначається, що орган, який здійснює контроль, вправі усунути

порушення закону своєю владою, а при нагляді – лише ставити перед відповідними органами або судом питання про усунення порушень закону, їхніх причин і сприятливих їм умов, покарання винних осіб. Предметом державного контролю є вся оперативна діяльність підконтрольних суб'єктів з фактичного виконання законодавства, а також результати цієї діяльності, її доцільність. А оскільки практично вся діяльність самоврядних органів регламентована нормативними актами, то здійснення такого контролю стає рівнозначним необмеженому втручанням в їхню діяльність. Таким чином, органи місцевого самоврядування потрапляють у залежність від місцевих державних адміністрацій. За цих умов важко говорити про правову, організаційну і матеріально-фінансову самостійність місцевого самоврядування, проголошеної ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [6].

Ст. 28 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» в якості одного з контрольних заходів, якими наділені місцеві державні адміністрації, передбачає право давати відповідно до законодавства «обов'язкові для виконання розпорядження» і «порушувати питання» про відповідальність. Ці заходи передбачені щодо обмеженого кола суб'єктів, до яких не віднесені органи і посадові особи місцевого самоврядування. В органах місцевого самоврядування відповідні місцеві органи виконавчої влади вправі проводити перевірки, вимагати необхідну інформацію, здійснювати інші функції і повноваження відповідно до законодавства, тобто, власне кажучи, здійснювати заходи наглядового, а не контрольного характеру. Тому вважаємо доцільним для позначення цих повноважень місцевих державних адміністрацій, стосовно органів і посадових осіб місцевого самоврядування, використовувати термін «нагляд», а «державний контроль» – щодо суб'єктів. Адже введений Законом про місцеві державні адміністрації термін «державний контроль» діяльності органів місцевого самоврядування суперечить конституційним принципам структурування публічної влади на місцях, вносить плутанину в з'ясування системи відносин між місцевими органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування.

Передбачене Концепцією адміністративної реформи право місцевих державних адміністрацій здійснювати контроль, у встановлених законом межах, за фінансовою діяльністю органів місцевого самоврядування немає необхідності й підстав виділяти як

самостійний напрям їхньої діяльності, тому що загальний нагляд, передбачений Концепцією, припускає і нагляд за дотриманням фінансової дисципліни, законодавства щодо фінансової діяльності в цілому. Але й у даному випадку варто забезпечити фінансову автономію місцевого самоврядування. Також було б доречно використовувати досвід Швеції, де «ступінь місцевої фінансової автономії залежить від джерела фінансових надходжень. Найбільшим ступенем незалежності ради муніципалітетів і ленів користуються, якщо засоби надходять із власної місцевої податкової бази. При розпорядженні ж державними субсидіями, асигнуваннями на спеціальні цілі ступінь самостійності органів місцевого самоврядування значно зменшується» [7, с. 91].

Бюджетні відносини мають важливе значення для розвитку місцевого самоврядування. Тим більше, як свідчить практика, місцеві бюджети вже не є самодостатнім балансом витрат і доходів територій через незбалансованість державного бюджету. При цьому до місцевих бюджетів надходить лише незначна частина грошових відрахувань.

Формування фінансово-економічної бази територіальних громад є одним з найважливіших аспектів (напрямів) реформування місцевого самоврядування в Україні на сучасному етапі. Забезпечення реального відокремлення бюджетів об'єднань територіальних громад від Державного бюджету є необхідною умовою їхньої самостійності.

Як окрему сферу діяльності місцевих державних адміністрацій Концепція адміністративної реформи виділяє координацію діяльності територіальних підрозділів (органів) міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Ця функція спрямована насамперед на зміцнення взаємодії органів центральної і місцевої влади. У даному випадку йдеться про такі територіальні підрозділи центральних органів виконавчої влади, що не входять до складу місцевих державних адміністрацій (управління і відділи Міністерства внутрішніх справ, Державного комітету стандартизації, метрології і сертифікації, Державної податкової адміністрації, Головного контрольно-ревізійного управління, Державного комітету земельних ресурсів, Фонду державного майна та ін.).

Щодо заходів підвищення ефективності роботи і відповідальності територіальних підрозділів міністерств, інших центральних

органів виконавчої влади і забезпечення їхньої взаємодії з місцевими державними адміністраціями був виданий невеликий за обсягом, але місткий за змістом Указ Президента України [8]. По суті, Указом встановлюється подвійне підпорядкування територіальних підрозділів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. З одного боку, вони підлеглі «своїм» центральним органам, а з іншого – підзвітні й підконтрольні головам відповідних державних адміністрацій.

Управління об'єктами державної власності, а також видача ліцензій і дозволів, передбачених законодавством, – ці предмети відання, виділені в Концепції адміністративної реформи, повною мірою відображають державні інтереси, спрямовані на виконання функцій держави, а отже, повинні вирішуватися місцевими державними адміністраціями.

Таким чином, Концепція передбачає у веденні місцевих державних адміністрацій здійснення контрольно-наглядової діяльності, а також вирішення інших питань, не віднесених Конституцією і законодавством України до компетенції органів місцевого самоврядування. Подібна «формула» підтримується вченими. Так, М. І. Корнієнко один із перших зазначив, що «у тих державах, де місцеве самоврядування керує територіями, а місцеві органи виконавчої влади лише здійснюють контрольно-наглядові і деякі інші спеціальні функції, цієї проблеми практично не існує» [9, с. 40].

Отже, цей принцип можна прийняти за основу при розмежуванні компетенцій органів місцевого самоврядування. Саме таким шляхом слід було йти законодавцеві при розробці Закону про місцеві державні адміністрації і не включати до кола предметів відання місцевих державних адміністрацій управління практично у всіх тих сферах громадського життя, в яких реалізують свої повноваження органи місцевого самоврядування. Але при цьому необхідно враховувати, що будь-який адміністративний контроль з боку держави за діяльністю органів місцевого самоврядування має бути спрямований лише на забезпечення дотримання законності та конституційних принципів. Адміністративний контроль також може включати «контроль вищих органів влади за належним виконанням органами місцевого самоврядування делегованих їм повноважень». При цьому, як зазначається в Європейській Хартії місцевого самоврядування, контроль повинен здійснюватися таким чином,

щоб ступінь втручання контрольного органу була співрозмірна із значущістю інтересів, що це втручання повинні захистити [10].

Таким чином, сучасний стан розмежування компетенцій між органами місцевого самоврядування й місцевими державними адміністраціями в Україні не можна вважати задовільним. Це обумовлено певними проблемами, а саме: незавершеність адміністративної реформи; успадкування централізованої моделі публічного управління; недосконалість законодавства щодо діяльності органів публічної влади на місцях, що призводить до численних конфліктів у розмежуванні компетенцій між органами місцевого самоврядування й місцевими державними адміністраціями; відсутність певної гармонізації та узгодженості національної законодавчої бази у сфері місцевого самоврядування із загальними принципами Європейської хартії місцевого самоврядування; постійні суперечності, пов'язані з інститутом делегованих повноважень визначених у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні»; недостатня визначеність питань, пов'язаних із наглядом та контролем за діяльністю органів місцевого самоврядування; обмеженість матеріальної та фінансової бази місцевого самоврядування; постійна залежність органів місцевого самоврядування від органів публічно-державної влади.

Вважаємо, що для ефективного подолання проблемних питань, які виникають у процесі розмежування компетенцій між органами місцевого самоврядування й місцевими державними адміністраціями, вкрай необхідно внести відповідні зміни до чинного законодавства в сфері місцевої публічної влади, які будуть сприяти сталому демократичному розвитку нашої держави.

1. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 28 липня 1998 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>. **2.** Крусян А. Р. Взаємодія місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в Україні: навч. посіб. Одеса: Юридична література. 2001. 164 с. **3.** Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи: матер. III Всеукраїнської наук.-практ. Конф.(21 травня 2021 р., м. Львів) / за наук. ред. О. В. Батанова, Р. Б. Бедрія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 202 с. **4.** США відкрили гарячу лінію для повідомлень про корупцію в Україні. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/260491-ssha-otkryli-goryachuyu-liniyu-dlya-soobscheniy-o-korrupsii-v-ukraine>. **5.** Про місцеві

державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20-21. Ст.190. **6.** Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. **7.** Ткачук А., Аграновф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід. К., 1997. С. 91. **8.** Про заходи щодо підвищення ефективності роботи і відповідальності територіальних підрозділів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та забезпечення їх взаємодії з місцевими державними адміністраціями: Указ Президента України від 5 листопада 1996 р. *Урядовий кур'єр*. 1996. 12 листопада. **9.** Корнієнко М. Місцеве самоврядування та «урядова вертикаль». *Місцеве самоврядування*. 1997. № 3-4 (5). С. 37-42. **10.** Європейська хартія місцевого самоврядування. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text.

References

1. Pro zakhody shchodo vprovadzhennya Kontseptsiiy administratyvnoyi reformy v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 28 lypnya 1998 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>. **2.** Krusyan A. R. Vzeyemodiya mistsevykh orhaniv vykonavchoyi vlady ta orhaniv mistsevoho samovryaduvannya v Ukraini: navch. posib. Odesa: Yurydychna literatura. 2001. 164 s. **3.** Detsentralizatsiya publichnoyi vlady v Ukraini: zdobutky, problemy ta perspektvy: mater. III Vseukrayins'koyi nauk.-prakt. Konf.(21 travnya 2021 r., m. L'viv) / za nauk. red. O. V. Batanova, R. B. Bedriya. L'viv: LNU imeni Ivana Franka, 2021. 202 s. **4.** SSHA vidkryly haryachu liniyu dlya povidomlen' pro koruptsiyu v Ukraini. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/260491-ssha-otkryli-goryachuyu-liniyu-dlya-soobscheniy-o-korrupsii-v-ukraine>. **5.** Pro mistsevi derzhavni administratsii: Zakon Ukrainy vid 9 kvitnya 1999 roku. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 1999. № 20-21. St.190. **6.** Pro mistseve samovryaduvannya v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 21 travnya 1997 roku. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 1997. № 24. St.170. **7.** Tkachuk A., Ahranoff R., Braun T. Mistseve samovryaduvannya: svitovyy ta ukrayins'kyy dosvid. K., 1997. S. 91. **8.** Pro zakhody shchodo pidvyshchennya efektyvnosti roboty i vidpovidal'nosti terytorial'nykh pidrozdiliv ministerstv, inshykh tsentral'nykh orhaniv vykonavchoyi vlady ta zabezpechennya yikh vzayemodiyi z mistsevymy derzhavnymy administratsiyamy: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 5 lystopada 1996 r. *Uryadovyy kur'yer*. 1996. 12 lystopada. **9.** Korniyenko M. Mistseve samovryaduvannya ta «uryadova vertykal'». *Mistseve samovryaduvannya*. 1997. № 3-4 (5). S. 37-42. **10.** Yevropeys'ka khartiya mistsevoho samovryaduvannya. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text.

Perezhnyak Borys, Baltsii Yurii. A conceptual approach to the delimitation of the competence of local self-government bodies and local state administrations

It is formulated, that the development of local self-government as a direct form of manifestation of public activity of the population and a free, democratic way of organizing public power is an integral part of administrative reform in Ukraine and state building in general. It was determined that the very question of delimitation of competences is quite problematic, because it is practically impossible to delimit the functions of bodies that carry out a single administrative activity (public authority) on the ground. The need to adopt as a basis the principle of control, which must be carried out in such a way that the degree of intervention of the control body is commensurate with the significance of the interests that this intervention must protect when delimiting the competences of local self-government bodies and local state administrations. It is emphasized that the current stage of administrative reform and local self-government reform is aimed at legislative improvement and strengthening of the legislative framework in the sphere of public authority in Ukraine.

Key words: public power, control, supervision, local self-government, administrative reform, local self-government bodies, local state administrations.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-73

В. А. ДЕРЕЦЬ

ЧИННИКИ ПОДАЛЬШОГО РЕФОРМУВАННЯ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКОГО ДОСВІДУ

Виокремлено низку ключових чинників, які свого часу вплинули на успішність реформи публічної адміністрації у Польщі та на які варто звернути увагу в процесі продовження реформування публічної адміністрації в Україні та руху України до Європейського Союзу. Ці чинники сприятимуть прискоренню реформування та його результативності. Розглянуто основні риси таких чинників. Аналізуються стан та доцільність застосування таких чинників в Україні. Наголошується, що частину чинників, які позитивно зарекомендували себе в ході реформування публічної адміністрації в Польщі, варто використовувати, конструктивно узгоджуючи між собою та беручи до уваги їх особливості і сучасні реалії України.

Ключові слова: чинники, публічна адміністрація, реформа, Польща, Україна.

Derets Viktoriia. Factors of further reform of public administration in Ukraine in the context of the polish experience

The article singles out a number of key factors that at one time influenced the success of public administration reforms in Poland and which are worth paying attention to in the public continuation of the process of reforming

© ДЕРЕЦЬ Вікторія Анатоліївна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-5069-8641; e-mail: vderets@gmail.com

public administration in Ukraine and the movement of Ukraine to the European Union. These factors contribute to the acceleration of reform and its effectiveness. The state and expediency of applying such factors in Ukraine is analyzed.

Key words: *factors, public administration, reform, Poland, Ukraine.*

Актуальність теми дослідження. Серед українських науковців та практиків обговорюються питання важливості, необхідності та сутності реформ у сфері публічного управління. У довоєнний період в Україні тривала реформа державного управління, складовою якої була реформа міністерств, та реформа децентралізації.

Очікуваними результатами проведення реформи державного управління до 2025 року визначено: забезпечення надання послуг високої якості та формування зручної адміністративної процедури для громадян і бізнесу; формування системи професійної та політично нейтральної публічної служби, орієнтованої на захист інтересів громадян; розбудова ефективних і підзвітних громадянам державних інституцій, які формують державну політику та успішно її реалізують для сталого розвитку держави [1].

Реформа міністерств мала за мету «переформатування» українських міністерств в органи виконавчої влади, які формують державну політику та є «продовженням» Кабінету Міністрів України. В свою чергу, реалізувати державну політику повинні інші центральні органи виконавчої влади.

Реформа децентралізації виконавчої влади полягає в посиленні ролі місцевого самоврядування у вирішенні питань місцевого значення в межах Конституції і законів України, а також в удосконаленні територіальної організації влади в Україні. Це, зокрема, охоплює і питання реформування організації та діяльності місцевих державних адміністрацій. Ці реформи з різних причин, в тому числі через початок повномасштабного вторгнення росії в Україну, ще не є завершеними та мають бути продовжені, особливо враховуючи рух України до Європейського Союзу.

Свого часу в процесі здійснення адміністративної реформи в Україні вітчизняні науковці та представники експертного середовища неодноразово зверталися до позитивного досвіду Польщі в сфері реформування публічної адміністрації. На нашу думку, варто

ще раз звернутися до польського досвіду, адже Польща є державою, яка успішно пройшла шлях реформування публічної адміністрації та шлях вступу до Європейського Союзу.

Основною метою статті є виокремлення низки чинників, які вплинули на успішність реформи публічної адміністрації в Польщі та на які, на нашу думку, варто звернути увагу в процесі продовження реформування публічної адміністрації в Україні як на ті, що сприятимуть прискоренню реформування та його результативності.

Серед польських дослідників проблематику розвитку та модернізації публічної адміністрації розробляли, зокрема, Є. Гауснер, Я. Гонцяж, Г. Іздебський, М. Кулеша, М. Стец та інші. Польський досвід реформування публічної адміністрації вивчали такі українські науковці, як Т. Апончик, Н. Калакун, М. Лахижа, С. Плевак, І. Пресняков, А. Семенович, А. Чиркін, Н. Шаповалова та інші. Водночас практична потреба у продовженні реформування публічної адміністрації в Україні, а також недосягнення результатів у частині питань, щодо яких відбувалося реформування, спонукають акцентувати дослідницьку увагу на тому, які чинники можуть посприяти просуванню та результативності реформи публічної адміністрації.

Для проведення дослідження використовуються порівняльно-правовий, діалектичний методи, метод аналізу та метод узагальнення.

Досвід Польщі у реформуванні публічного управління почався після відновлення нею незалежності та демократії. Реформа мала поширюватися не лише на організацію місцевого самоврядування, а й на систему центральних органів виконавчої влади [2, с. 181]. Реформа визначалася стратегічними цілями держави, які полягали у розбудові демократичного суспільства та забезпеченні політичного курсу на євроінтеграцію [3, с. 568]. Польща активно працювала над побудовою громадянського суспільства, децентралізацією управління, чітко визначила сфери публічної діяльності [4, с. 118-124].

У науковій літературі наголошується, що в Польщі «успіх реформ забезпечено різноманітними факторами, одним з найважливіших з яких є постійна увага до якості діяльності публічної адміністрації» [5, с. 8.]. Проаналізувавши наукові підходи до питання чинників (факторів), що впливали на ефективність та результатив-

ність реформи публічної адміністрації у Польщі, зупинимося на тих, на які, на нашу думку, варто звернути увагу в процесі продовження здійснення реформи публічної адміністрації в Україні.

Розпочнемо з того, що в Польщі науковці досліджують питання публічної адміністрації та її реформування в двох аспектах: і в контексті загальних потреб суспільства та держави, і в контексті внутрішніх потреб органів публічної адміністрації. На нашу думку, дослідження реформи публічної адміністрації в Україні більшою мірою зосереджуються на внутрішніх потребах публічної адміністрації. Хоча реформа публічної адміністрації – це основа успіху реформаційних процесів у інших сферах. Тому варто наголосити на необхідності міждисциплінарних досліджень цього питання, виходячи з того, що без проведення реформи публічної адміністрації зміни у сферах, де здійснюється управління, будуть безрезультатними та неефективними. Завданням таких досліджень має бути аналіз питання публічної адміністрації та її реформування в контексті потреб суспільства та держави, доведення значення цієї реформи в здійсненні всіх інших реформ. Такі дослідження сприятимуть результативності реформи публічної адміністрації в Україні.

З цим пов'язана й необхідність впорядкування понятійного апарату та застосування єдиної термінології до одних і тих же явищ та понять як у межах однієї наукової спеціальності, так і на міждисциплінарному рівні. Це сприятиме консолідації зусиль науковців та фахівців різних спеціальностей для вирішення спільних проблем, що виникають у ході реформування публічної адміністрації.

Консолідація зусиль науковців, представників експертного середовища, громадськості та державної влади також є чинником, що сприятиме результативному здійсненню реформи. При цьому, як наголошують експерти з питань публічної адміністрації, варто посилити лідерську роль Кабінету Міністрів України та Прем'єр-міністра України в питанні реформування публічної адміністрації. А також приділити увагу «налагодженню двосторонньої комунікації між суб'єктами державного управління й широким загалом» [6, с. 84]. Наразі, відповідно до Стратегії реформування державного управління України на 2022-2025 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 р. № 831-р, політичним лідером реформи державного управління

та відповідальним за її впровадження, проведення моніторингу і оцінки стану реалізації цієї Стратегії та підготовку звітності щодо проведення реформи державного управління, є Міністр Кабінету Міністрів України. Відповідальними за реформування державного управління за відповідними напрямками є міністри.

У Польщі зміни в публічному управлінні відбуваються адекватно потребам, що виникають у відповідних сферах. В Україні ж реформування часто відстає від потреб відповідних сфер або відбувається із затримкою, а розпочавшись, з різних причин гальмується. Це призводить до розриву між можливістю органів публічної адміністрації реагувати на нові виклики та самими викликами і, відповідно, сповільнення розвитку сфер, якими здійснюється управління.

Привертає увагу й те, що у Польщі науковці особливу увагу концентрують на тому, що право на якісне публічне управління є одним із важливих прав громадян [7, с. 95]. Досліджуючи цей аспект проблематики функціонування та реформування польської публічної адміністрації, українські науковці до того ж звертають увагу, що в Польщі «існує необхідність у формулюванні або кодифікації загальних принципів адміністративного права, від яких залежить значною мірою реалізація права на якісне управління» [5, с. 8].

Українські дослідники польського досвіду реформування публічної адміністрації окремо наголошують, що «зразком для оцінювання якості публічної адміністрації є європейські стандарти діяльності органів влади, які мають враховуватися у підготовці вітчизняного законодавства, а також у практичній діяльності адміністрацій» [5, с. 8]. Наразі в Україні цей чинник враховується і під час оцінки організації та діяльності органів публічної адміністрації, і в ході процесу їх реформування. Так, реформування системи державного управління здійснюється з урахуванням Європейських стандартів належного адміністрування, розроблених Програмою підтримки вдосконалення врядування та менеджменту (Програма SIGMA) та викладених у документі «Принципи державного управління». Зазначений документ містить систему принципів і критерії оцінки державного управління, що базуються на основі міжнародних стандартів і вимог, а також кращих практик держав – членів ЄС та держав Організації економічного співробітництва та розвит-

ку. Принципи державного управління визнані деякими державами як перелік стандартів та система критеріїв для проведення оцінки реформ державного управління. Стратегія реформування державного управління на 2022-2025 роки була розроблена з урахуванням Європейських принципів та результатів проведеної у 2018 році експертами Програми SIGMA оцінки стану державного управління в Україні, а також досвіду, набутого на попередньому етапі проведення реформи державного управління [1]. Важливо й надалі до результативного завершення реформи публічної адміністрації орієнтуватися на європейські стандарти.

Як зазначають польські дослідники, на шляху вступу до ЄС в України є більше можливостей для аналізу та використання наукових напрацювань та практичного досвіду інших європейських держав, які вже пройшли цей шлях. Тому варто скористатися такою можливістю повною мірою.

В Польщі серед завдань, які є важливими для успішної діяльності публічної адміністрації, визначається необхідність фінансової конкурентності публічної адміністрації з приватним сектором. Це також є одним із чинників, орієнтація на який може вплинути на результативність реформи публічної адміністрації в Україні. На нашу думку, його доцільно розглянути в комплексі з ще двома чинниками, виокремленими науковцями. Один із них – вимоги суспільства до зменшення чисельності та підвищення продуктивності роботи органів державної влади. Інший – необхідність запровадження ринкового стилю управління. Їх також відносять до переліку основних чинників, які вплинули на процес трансформації в державному управлінні Польщі [6, с. 77-81].

Аналіз проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» щодо впровадження єдиних підходів в оплаті праці державних службовців на основі класифікації посад» (реєстр. № 8222 від 23.11.2022 р.) [8] свідчить, що в цьому законопроєкті має місце спроба зробити державну службу фінансово конкурентною з приватним сектором. Йдеться про співставлення рівня оплати праці типових посад державної служби з приватним сектором України. Однак пропозиція, що міститься у законопроєкті, обґрунтовано, на нашу думку, зазнає критики через відсутність у ньому уточнення, про які саме посади приватного сектора йдеться. Це зробить таку норму майбутнього закону

нежиттєздатною. Хоча намагання врахувати цей чинник під час реформування публічної адміністрації варті підтримки за умови доопрацювання такої норми.

Водночас чинник необхідності фінансової конкурентності публічної адміністрації з приватним сектором, на нашу думку, не варто обґрунтовувати чинником вимоги суспільства до зменшення чисельності та підвищення продуктивності роботи органів державної влади, а варто узгоджувати з ним. Наприклад, скорочення державного апарату не варто пов'язувати лише з необхідністю економії фінансових ресурсів на запит суспільства, тим самим вирішуючи ще й завдання фінансового наближення державної служби до приватного сектора, і при цьому залишати поза увагою питання організаційно-функціональної структури органу публічної адміністрації, залежності організаційної структури від функцій органу публічної адміністрації. Тобто слід конструктивно підходити до використання сукупності цих чинників.

Щодо орієнтації на запровадження в публічній сфері ринкового стилю управління, то, на нашу думку, його врахування не повинно бути безумовним, оскільки методи та підходи до здійснення управління в приватному секторі та державній сфері відрізняються. Серед польських науковців існує й протилежна думка щодо вагомості цього чинника. Зокрема, в науковій літературі зазначається, що практика державного управління довела: ринок не тільки не є досконалим регулятором, але й не може функціонувати без сильної та ефективної держави, здатної ефективно виконувати функції регулятора, координатора, розумного планувальника та коректора недосконалостей ринку [7, с. 17-18].

Польські науковці наголошують на важливості зміни парадигми державного управління – від управління, орієнтованого на процеси та процедури, до управління, орієнтованого на результати. При цьому невід'ємним елементом забезпечення відповідальності органів влади та їх посадовців залишається контроль за виконанням їх завдань, але змінюється його мета, характер та інструменти. Він більше не використовується лише для виявлення порушень та перевірки відповідності процедурам, а використовується для стимулювання більш ефективного досягнення цілей та реалізації завдань управління [7, с. 235]. Відповідна зміна парадигми дер-

жавного управління в Україні сприятиме результативності його реформування.

Окреслений перелік чинників не є вичерпним. Його можна розширювати і з позиції значення для продовження реформування публічної адміністрації в Україні, і з позиції результативності такої реформи. Наведені чинники, на нашу думку, сприятимуть більш активному подальшому руху реформаційних процесів у сфері публічної адміністрації, підвищать результативність таких процесів та наблизять публічну адміністрацію України до європейських зразків.

Отже, аналіз польського досвіду свідчить, що в процесі продовження реформування публічної адміністрації в Україні варто звернути увагу на низку чинників його подальшої активізації та результативності. До таких чинників пропонуємо віднести наступні. Увага представників влади, наукової спільноти та громадянського суспільства до якості діяльності публічної адміністрації має бути постійною, а реагування представників влади на нові виклики та потреби – вчасним. Реформування публічної адміністрації в Україні варто досліджувати в контексті не лише внутрішніх потреб самих органів публічної адміністрації, а й значення такого реформування для успішності реформ в усіх сферах, де здійснюється управління. Для цього варто об'єднати зусилля науковців різних спеціальностей, дотичних до цієї проблематики, а також представників науки й представників влади, наголосивши на лідерській ролі в цьому процесі Прем'єр-міністра України, активно використовувати зворотні зв'язки між політиками та науковцями, експертами, громадськістю. В Україні право людини і громадянина на якісне публічне управління має набути більшої ваги. Йому має кореспондувати обов'язок влади забезпечити якісне публічне управління. Процеси реформування й надалі повинні орієнтувати на європейські стандарти, зокрема: зміну парадигми державного управління, яке має орієнтуватися на результати; підвищення фінансової конкурентності публічної адміністрації порівняно з приватним сектором. Частину чинників, які позитивно зарекомендували себе в ході реформування публічної адміністрації в Польщі, варто використовувати, конструктивно узгоджуючи між собою та беручи до уваги їх особливості і сучасні реалії України.

Перспективи подальших досліджень питання чинників, які впливають на прискорення та результативність реформування публічної адміністрації в Україні, полягають в аналізі прогресивного досвіду інших європейських держав, де відбувалися подібні реформаційні процеси, визначення спільних та відмінних чинників та доцільності їх застосування в Україні.

1. Деякі питання реформування державного управління в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 р. № 831-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#Text> 2. Калакун Н. Досвід реформ Польщі та Франції: концептуальна основа для децентралізації органів виконавчої влади України. *Актуальні проблеми державного управління*. 2021. Вип. 2. С. 179-185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2021_2_30. 3. Чиркін А.С. Окремі питання реформування територіальної організації публічної влади в Республіці Польща. *Актуальні проблеми права теорія і практика*. 2013. № 27. С. 564-572. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2013_27_76. 4. Апончик Т. М. Адміністративна реформа Польщі. Напрями змін і результати, як позитивний приклад для України. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Сер. Політологія. Соціологія. Право. 2012. № 1. С. 118-124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2012_1_23. 5. Лахижа М. І. Проблеми розвитку публічної адміністрації: досвід Республіки Польща. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. Вип. 2. С. 7-10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dnchpu_2021_2_3. 6. Плевак С. М. Трансформація системи державного управління Республіки Польща. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Сер. Державне управління. 2012. Т. 208. Вип. 196. С. 77-81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdu_2012_208_196_16. 7. ZEŚCIŁO D., MEDNIS A., NIZIOŁEK M., JAKUBEK-LALIŃ J. ADMINISTRACJA I ZARZĄDZANIE PUBLICZNE. Nauka o współczesnej administracji. Warszawa, 2014. 324 с. 8. Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» щодо впровадження єдиних підходів в оплаті праці державних службовців на основі класифікації посад: проект Закону України від 23.11.2022 р. реєстр. № 8222. URL // <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40885>

References

1. Deiaki pytannia reformuvannia derzhavnoho upravlinnia v Ukraini: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.07.2021 r. № 831-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#Text> 2. Kalakun N. Dosvid reform Polshchi ta Frantsii: kontseptualna osnova dlia detsentralizatsii

orhaniv vykonavchoi vlady Ukrainy. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*. 2021. Vyp. 2. S. 179-185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2021_2_30. **3.** Chyrkin A.S. Okremi pytannia reformuvannia terytorialnoi orhanizatsii publichnoi vlady v Respublitsi Polshcha. *Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka*. 2013. № 27. S. 564-572. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2013_27_76. **4.** Aponchuk T. M. Administratyvna reforma Polshchi. Napriamy zmin i rezultaty, yak pozytyvnyi pryklad dlia Ukrainy. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut»*. Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo. 2012. № 1. S. 118-124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2012_1_23. **5.** Lakhzyha M. I. Problemy rozvytku publichnoi administratsii: dosvid Respubliki Polshcha. Dniprovskiyi naukovi chasopys publichnoho upravlinnia, psykholohii, prava. 2021. Vyp. 2. S. 7-10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dnchpu_2021_2_3. **6.** Plevak S. M. Transformatsiia systemy derzhavnoho upravlinnia Respubliki Polshcha. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia»*. Ser.: Derzhavne upravlinnia. 2012. T. 208. Vyp. 196. S. 77-81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdu_2012_208_196. **7.** ZEŚCIŁO D., MEDNIS A., NIZIOŁEK M., JAKUBEK-LALIĆ J. ADMINISTRACJA I ZARZĄDZANIE PUBLICZNE. Nauka o współczesnej administracji. Warszawa, 2014. 324 s. **8.** Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro derzhavnu sluzhbu» shchodo vprovadzhennia yedynykh pidkhodiv v oplati pratsi derzhavnykh sluzhbovtziv na osnovi klasyfikatsii posad: proiekt Zakonu Ukrainy vid 23.11.2022 r. reiestr. № 8222. URL // <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40885>.

Derets Viktoriia. Factors of further reform of public administration in Ukraine in the context of the polish experience

The article singles out a number of key factors that at one time influenced the success of public administration reforms in Poland and which are worth paying attention to in the public continuation of the process of reforming public administration in Ukraine and the movement of Ukraine to the European Union. These factors contribute to the acceleration of reform and its effectiveness. The state and expediency of applying such factors in Ukraine is analyzed.

Attention to the quality of public administration activities must be constant. The reform of public administration in Ukraine should be studied not only in the context of the internal needs of the public administration bodies themselves, but also in the context of the importance of such reform for the success of reforms in all spheres of administration. For this, it is worth combining the efforts of scientists of various specialties related to this issue. And also to unite the efforts of representatives of science and representatives of the authorities, emphasizing the leading role of the Prime Minister of Ukraine in this process. In Ukraine, the right of a person and a citizen to quality public administration should gain more

weight. It should correspond to the government's duty to ensure high-quality public administration. Reform processes should continue to focus on European standards.

It is emphasized that some of the factors that have positively proven themselves in the course of reforming public administration in Poland should be used, constructively coordinating with each other and taking into account their peculiarities and the modern realities of Ukraine.

Key words: factors, public administration, reform, Poland, Ukraine.

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ
ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.457

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-84

А. Ю. БАБАСКІН

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЦИФРОВИХ ГРОШЕЙ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ:
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

На підставі аналізу законодавства України, положень проекту Концепції впровадження е-гривні – цифрових грошей НБУ, доктринальних джерел досліджується цивільно-правовий аспект правового режиму цифрових грошей Національного банку України. За результатами проведеного дослідження правового регулювання цифрових грошей Національного банку України автор доводить, що цифрові гроші Національного банку України є видом грошей (грошових коштів), що існують у безготівковій формі, та є такими, що мають зобов'язальну природу.

Ключові слова: гроші (грошові кошти), готівкові гроші (грошові знаки), безготівкові гроші (записи на рахунках), цифрові гроші, законний засіб платежу, рахунок, електронний гаманець, банк, небанківська платіжна установа, річ, майно, зобов'язання, право вимоги.

Babaskin Anatoliy. Legal regime of digital money of the National Bank of Ukraine: civil law aspect

In the article, the author examines the civil and legal aspects of the legal regime of digital money of the National Bank of Ukraine on the basis of the analysis of Ukrainian legislation, the provisions of the NBU e-hryvnia concept implementation project, and doctrinal sources. Based on the results of the conducted research on the legal regulation of digital money of the National

© БАБАСКІН Анатолій Юрійович – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0001-6624-1876

Bank of Ukraine, the author proves that the digital money of the National Bank of Ukraine is a type of money (monetary funds) that exists in a non-cash form and is binding in nature.

Key words: pennies (penny koshti), ready-made pennies (penny signs), unprepared pennies (records on rakhanki), digital penny, legal payment, rakhunok, electronic gamanets, bank, non-bank payment establishment, river, mine, obligation, right vimogi.

У Законі України «Про платіжні послуги» від 30 червня 2021 р. № 1591-IX було уперше надано правове регулювання цифровим грошам Національного банку України. Внаслідок цього Національним банком України було оприлюднено для обговорення проєкт Концепції впровадження е-гривні – цифрових грошей Національного банку України. Враховуючи, що гроші (грошові кошти) підпадають під правове регулювання з боку публічно-правових та приватно-правових галузей законодавства, актуальним є дослідження цивільно-правового аспекта правового режиму цифрових грошей Національного банку України.

Науково-теоретичну базу дослідження правового режиму грошей (грошових коштів) (далі – гроші) становлять праці таких українських та іноземних науковців правників, як М. М. Агарков, І. А. Безклубий, Т. В. Боднар, В. І. Борисова, С. М. Братусь, А. В. Венедиктов, О. В. Дзера, Л. Еннекцерус, О. С. Іоффе, О. О. Красавчиков, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, Л. А. Лунц, Р. А. Майданик, Д. І. Мейер, С. О. Погрібний, О. П. Подцерковний, І. В. Спасибо-Фатеева, П. П. Цитович, С. І. Шимон, В. Л. Яроцький та ін.

Незважаючи на те, що проблематиці правового режиму грошей присвячена значна кількість наукових публікацій українських та зарубіжних авторів, питанню правового режиму цифрових грошей Національного банку України в українській цивілістичній науці досі не було приділено належної уваги. З урахуванням обговорення проєкту Концепції впровадження е-гривні - цифрових грошей Національного банку України, відсутності нормативно-правових актів Національного банку України, які б визначали порядок випуску, зберігання, використання та погашення цифрових грошей Національного банку України, потреба у проведенні таких наукових досліджень зростає.

Мета статті – на основі аналізу законодавства України, положень проєкту Концепції впровадження е-гривні – цифрових грошей НБУ, доктринальних джерел дослідити цивільно-правові аспекти правового режиму цифрових грошей Національного банку України. Для досягнення мети поставлені такі завдання: дослідити місце цифрових грошей Національного банку України серед існуючих форм грошей; дослідити правовий режим цифрових грошей Національного банку України, їх місце у системі об’єктів цивільних прав, здійснити їх порівняльний аналіз з безготівковими грошима.

Оскільки наведена у ЦК України категорія «гроші» є однією із найбільш складних міжгалузевих категорій науки, то в процесі дематеріалізації багатьох фінансових активів питання щодо правової природи грошей досі залишається дискусійним. У свою чергу, через складність та мінливість цієї категорії в законодавстві абсолютної більшості держав світу, в тому числі України, легальне визначення категорії «гроші» відсутнє.

Характеризуючи сучасну грошову систему України, слід зазначити, що вона за своєю суттю є паперово-кредитною, якій притаманні такі основні тенденції: а) визначальний вплив грошового регулятора в організації грошового обігу; б) перевага безготівкового обігу над готівковим; в) поширення нових систем електронного розрахунку [1, с. 63]. Однак бурхливе поширення після світової фінансової кризи 2008 року розрахунків із застосуванням приватних електронних грошей та криптовалют значною мірою ослабило позиції грошових регуляторів на ринку платіжних послуг. Внаслідок цього провідні міжнародні фінансові інституції бачать у цифрових валютах центральних банків (Central Bank Digital Currency – CBDC) не просто ще один новий засіб платежу, а «майбутнє банків» та «нову віху історії грошей», яка характеризується підвищенням універсальності та безпеки платежів, зниженням витрат на їх здійснення, підвищенням прозорості розрахунків тощо [2]. Отже, за умов, коли Народний банк Китаю демонструє запуск в обіг цифрового юаня (e-CNY), а у світі понад 20 центробанків запустили пілотні проєкти CBDC [3], запровадження в Україні цифрової гривні є потребою сьогодення.

Отже, з наданням в Україні на рівні закону правового регулювання цифровим грошам Національного банку України (далі – НБУ) та оприлюдненням НБУ проєкту Концепції впровадження

е-гривні – цифрових грошей НБУ [4] актуалізується проблема дослідження правового режиму цифрових грошей НБУ.

В Україні Закон визначає цифрові гроші НБУ (далі – цифрові гроші/е-гривня) як електронну форму грошової одиниці України, емітентом якої є НБУ, та встановлює, що цифрові гроші існують лише в безготівковій формі (п. 96 ч. 1 ст. 1, ч. 2 ст. 3 Закону України «Про платіжні послуги» [5], ст. 34, 35 Закону України «Про Національний банк України» [6]). Отже, з одного боку, норми вказаного Закону встановлюють, що гроші існують в Україні у готівковій (грошові знаки) та безготівковій (записи на рахунках) формах, а з іншого – визначають цифрові гроші як електронну форму грошової одиниці та встановлюють, що гроші для цілей цього Закону включають також електронні гроші та цифрові гроші, у випадках, передбачених цим Законом (ч. 2 ст. 3 Закону України «Про платіжні послуги» [5]). В свою чергу, Концепція визначає цифрові гроші як зобов’язання НБУ, за яким НБУ гарантує обмін е-гривні надавачам платіжних послуг та користувачам на безготівкову гривню (claim on), та розглядає її як третю форму грошей, яка доповнює їх готівкову та безготівкову форми [4, с. 3, 11], що значною мірою відповідає підходам до їх визначення з боку міжнародних фінансових інституцій.* Окремо зазначимо, що цифрові гроші не є віртуальним активом, оскільки останній не є платіжним засобом на території України та не може бути предметом обміну на майно (товари), роботи (послуги) (п. 7 ст. 4 Закону України «Про віртуальні активи» [8], на що вже звертали увагу науковці [9, с. 249].

У контексті вказаного виникають питання: чи є цифрові гроші окремою електронною формою грошей, яка є відмінною від грошей у готівковій формі (грошові знаки) та безготівковій формі (записи на рахунках); як слід розуміти норми Закону України «Про платіжні послуги», які встановлюють, що гроші для цілей цього

* ЄЦБ – цифрова форма фіатних грошей, яка є загальнодоступною, випускається державою і має статус законного платіжного засобу; МВФ – цифрова форма фіатних грошей, яка випущена центральним банком і виконує функцію законного платіжного засобу [4]; Банк міжнародних розрахунків – цифрові гроші, випущені центральним банком, номіновані в національній розрахунковій одиниці, які являють собою зобов’язання центрального банку [7] тощо.

Закону включають також електронні гроші та цифрові гроші, у випадках, передбачених цим Законом?

Вказане, в свою чергу, викликає питання, як співвідносяться між собою поняття «безготівкова форма» та «електронна форма» стосовно грошей? Як відомо, в електронному середовищі, де зберігання інформації відбувається у вигляді електронних даних, існують не тільки цифрові гроші, а й гроші у безготівковій формі (записи на рахунках) та електронні гроші (одиниці вартості, що зберігаються в електронному вигляді, випущені емітентом електронних грошей для виконання платіжних операцій) (п. 14 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про платіжні послуги»). З огляду на вказане можна казати, що наявність у легальному визначенні поняття «цифрові гроші» посилення на електронну форму грошової одиниці України лише підтверджує те, що форма існування цифрових грошей, як і грошей у безготівковій формі та електронних грошей, не є речовою. Таким чином, цифрові гроші, гроші у безготівковій формі та електронні гроші існують виключно у вигляді електронних даних (цифр, знаків) на матеріальних носіях, які призначені для їх зберігання (сервери, інші засоби зберігання електронної інформації тощо). Отже, поняття «безготівкові гроші» є лише антитезою поняття «готівкові гроші», на що вже звертали увагу науковці [10, с. 57], а метою її застосування є підкреслення відмінності між вказаними формами грошей. З урахуванням вказаного можна дійти висновку, що терміни «електронна форма» та «безготівкова форма» стосовно грошей використовуються у Законі України «Про платіжні послуги» як синоніми.

У свою чергу, з приводу використання законодавцем у визначенні поняття «цифрові гроші» терміна «цифрові» слід зазначити: у законодавстві поряд із терміном «електронний» активно використовується термін «цифровий». Прикладом цього є легальне визначення поняття «цифровий контент – товари чи послуги, що створюються і постачаються (надаються) виключно в електронному вигляді, споживаються з використанням технічних (цифрових, електронних) пристроїв та не передбачають використання або споживання фізичних товарів чи послуг» (п. 95 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про платіжні послуги») [5]. Водночас вказанні поняття не є повністю тотожними. На думку іноземних фахівців, якщо цифровий документ – це запис, зміст та форма якого кодуються з

використанням дискретних числових значень (0 та 1), то електронним документом може бути як цифровий запис, так і будь-який аналоговий, який передається за допомогою електронного обладнання [11]. Отже, до моменту гармонізації цих понять у законодавстві України вказані терміни також використовуються як синоніми. З огляду на це використання в Законі України «Про платіжні послуги» у назві «цифрових грошей» терміна «цифрові» має за мету забезпечення їх індивідуалізації, яка досягається шляхом їх відокремлення від терміна «електронні гроші», який виник раніше та став вже усталеним у законодавстві України.

З огляду на вищевказане можна дійти висновку: цифрові гроші не є окремою «електронною» формою грошей. Це підтверджується тим, що в силу закону цифрові гроші існують лише у безготівковій формі. Слід також відповісти на питання, яким чином поняття «цифрові гроші» співвідносяться з поняттям «цифрова річ», яка запроваджена у ст. 177, 179-1 ЦК України Законом України про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав» [12]. Згідно з нормами ч. 1, 2 ст. 179-1 ЦК України як окремий об'єкт цивільних прав визначено «цифрову річ», якою є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність (віртуальні активи, цифровий контент та інші блага, щодо яких застосовуються положення ч. 1 цієї статті), на яких законом розповсюджено правовий режим речі, якщо інше не встановлено цим Кодексом, законом або не впливає із сутності цифрової речі [13]. Із внесених до ЦК України змін вбачається, що в ч. 1 ст. 177 ЦК України гроші визначені як окремий об'єкт цивільних прав, який є відмінним від речей та цифрових речей, хоча стаття 192 ЦК України «Гроші (грошові кошти)» не зазнала змін та структурно залишається у главі 13 «Речі. Майно» розділу III книги першої ЦК України.

Таким чином, незважаючи на те, що цифрові гроші НБУ можуть відповідати таким критеріям цифрової речі, як існування виключно у цифровому середовищі та наявність майнової цінності, оскільки цифрові гроші є видом безготівкових грошей, їх слід віднести до грошей, а не до цифрових речей, що підкреслює неоднозначність наведеного у ЦК України поняття «цифрова річ».

У свою чергу, норми Закону України «Про платіжні послуги», які встановлюють, що гроші для цілей цього Закону також вклю-

чають цифрові гроші, у випадках, встановлених Законом, на нашу думку, слід вважати такими, що легітимізують можливість використання останніх у цивільному обороті, зокрема при здійсненні платіжних операцій.

Аналізуючи правовий режим цифрових грошей, слід здійснити порівняльний аналіз останніх із грошима, що існують у безготівковій формі (записи на рахунках). З аналізу норм Законів України «Про платіжні послуги», «Про Національний банк України» та положень Концепції можна дійти висновку про такі особливості правового режиму цифрових грошей. По-перше, в силу закону емісія цифрових грошей здійснюється в Україні централізовано, а їх емітентом є НБУ як центральний банк України та особливий центральний орган державного управління (ст. 2, 34 Закону України «Про Національний банк України») [6]. Згідно з положеннями Концепції емісія е-гривні відбуватиметься за моделлю вторинної емісії гривні (аналогічно до емісії готівки), тобто шляхом обміну безготівкових коштів на е-гривню, що відбувається між НБУ та надавачами платіжних послуг (банки/небанківські фінансові установи/Казначейство) [5, с. 10]. Щодо моделі вторинної емісії цифрових грошей слід зазначити: незважаючи на те, що в Законі України «Про Національний банк України» відсутні норми про емісію (від лат. *emissio* – випуск) грошей у безготівковій формі, з аналізу норм вказаного Закону можна дійти висновку, що в Україні грошова маса в обігу традиційно збільшується за рахунок застосування НБУ визначених законом інструментів грошово-кредитної політики НБУ, в т.ч. через рефінансування банків. При цьому, на відміну від емісії грошових знаків та цифрових грошей, саме випуск НБУ в обіг грошей у безготівковій формі розглядається останнім як «первинна емісія» [4, с. 10]. Це зумовлено тим, що грошові знаки та цифрові гроші вводяться в обіг шляхом їх обміну на безготівкові гроші. А оскільки закон надає банкам право використовувати грошові кошти, що обліковуються на рахунках клієнтів/вкладників, у власних операціях (ч. 2 ст. 1066 ЦК України) [13], грошова маса грошей в обігу також збільшується внаслідок надання кредитів позичальникам за рахунок залучених банками коштів. Вказане дає підстави економістам розглядати такий випуск грошей банками: а) як так звану «кредитну емісію», яка веде до зростання грошової маси у обігу [14, с. 132-183]; б) як створення безготівкових гро-

шей на основі використання грошово-кредитного мультиплікатора [15, с. 441-444]. З огляду на вказане можна погодитися з відомим американським економістом М. Фрідменом, який вказує, що у вказаному випадку «банки карбують гроші з приватних зобов'язань, перетворюючи їх у загальновизнані» [16, с. 31]. По-друге, гроші у безготівковій формі є правом вимоги клієнта (кредитор) до особи, яка здійснює обслуговування рахунку, на якому обліковані безготівкові гроші, та кореспондуючий йому обов'язок вказаної особи (банк, небанківський надавач платіжних послуг, НБУ, Казначейство) (боржник). Отже, не вдаючись до наукової дискусії щодо правової природи безготівкових грошей, маємо зазначити, що останні, як і цифрові гроші, як такі, що позбавлені матеріальної оболонки, за своєю правовою природою є зобов'язальним правом вимоги, яке не може бути об'єктом речових прав клієнта/вкладника/користувача. Зазначимо, що факт передачі безготівкових грошей із застосуванням зобов'язально-правових механізмів не заперечується і прихильниками їх речово-зобов'язальної природи [17, с. 11]. З урахуванням вказаного, на цей час зобов'язання за договором банківського рахунку виконується боржником шляхом здійснення безготівкового платежу та/або шляхом видачі готівки кредиту. При цьому гривня як грошова одиниця України є законним платіжним засобом в Україні, яка приймається усіма фізичними і юридичними особами без будь-яких обмежень на всій території України для проведення платіжних операцій та розрахунків (ч. 4 ст. 3 Закону України «Про платіжні послуги») [5]. На думку І. В. Плавича, поняття «гроші (грошові кошти)» стосується грошової одиниці (гривня) незалежно від форми її носія, оскільки такий носій в силу номіналізму грошей призначений лише для обліку грошових одиниць [18]. Відтак можна дійти висновку, що функція законного платіжного засобу прив'язана законодавцем до грошової одиниці – гривні, як абстрактної грошової одиниці, а не до її конкретного носія, що існує у визначеній законом формі. На думку правників, законний засіб платежу – це не більш як гроші... від яких не може відмовитися кредитор при сплаті цими грошима належного йому боргу [19, с. 20]. Отже, йдеться про легітимну здатність останнього погашати будь-який грошовий борг у цивільних та публічних відносинах, під загрозою прострочення кредитора, який відмовився від прийняття грошей в погашення грошо-

вого зобов'язання (ст. 613 ЦК України) [13]. При цьому, як вказує Л. А. Лунц, саме використання законного засобу платежу дає змогу боржнику звільнитися від боргу кредитору незалежно від згоди останнього [20]. У статті 45 Закону України «Про Національний банк України» законодавець визначає гроші у готівковій формі (грошові знаки) як законний платіжний засіб на території України. Разом з тим законодавство України, з одного боку, імперативно не забороняє виконувати вказану функцію грошам у безготівковій формі, а з іншого – обмежує готівкові розрахунки (ч. 3 ст. 1087 ЦК України [13], п. 6, 7 розд. II Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні, затвердженого постановою Правління Національного банку України від 29.12.2017 № 148 [21]), внаслідок чого більшість розрахунків в Україні відбувається у безготівковій формі [22].

Отже, за умов існування публічно-правових обмежень гроші у безготівковій формі (записи на рахунках), в яких законодавство України зобов'язує здійснювати платіж, не можуть не вважатися законним засобом платежу. Що ж до цифрових грошей, то оскільки останні: а) є електронною формою грошової одиниці України; б) віднесені для цілей цього Закону, у випадках, передбачених цим Законом, до грошей (ч. 1 ст. 1, ч. 2 ст. 3 Закону України «Про платіжні послуги» [5]; в) є зобов'язанням НБУ [4, с. 3]; г) існують виключно у безготівковій формі, є видом безготівкових грошей, можна дійти висновку, що цифрові гроші, як і гроші у безготівковій формі (записи на рахунку), мають зобов'язальну природу.

В свою чергу, щодо можливості цифрових грошей виконувати в Україні функцію законного платіжного засобу слід зазначити таке. Ця функція може виконуватися цифровими грошима з певними обмеженнями нормативно-правового та організаційного характеру. З огляду на зміст Концепції можна дійти висновку, що нормативно-правовими актами НБУ, які досі не прийняті, можуть бути встановлені певні обмеженнями для сфери використання цифрових грошей. Крім того, як і у випадку з безготівковими розрахунками, які потребують наявності у їх учасників рахунків, на яких обліковуються безготівкові гроші, можливість використання цифрових грошей технічно пов'язана з наявністю в учасників електронних гаманців, відкритих у надавачів платіжних послуг, що потребує розвитку відповідної платіжної інфраструктури та дій учасників

цивільного обороту щодо їх відкриття. По-третє, гроші у безготівковій формі мають форму записів на рахунках, відкритих клієнтам/користувачам банком/небанківським надавачем платіжних послуг/Казначейством тощо. Що ж до цифрових грошей, то в силу норм п. 12 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про платіжні послуги» та з урахуванням положень Концепції [4, с. 10]) вони мають обліковуватися на індивідуальних електронних гаманцях. Під останнім, за аналогією з електронними грошима (п. 12 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про платіжні послуги») [5], можна розуміти «облікові дані щодо зберігання цифрових грошей та здійснення операцій з ними, за допомогою яких фіксують суму грошей клієнта/користувача в грошових одиницях, яка відображена на такому електронному гаманці, що має відкриватися на платформі е-гривні [4, с. 11]. При цьому, як вказує НБУ, на відміну від безготівкових грошей е-гривня існуватиме у вигляді коду, а не записів на рахунках [23]. З урахуванням вказаного не можна погодитися з науковцями, котрі розглядають цифрові гроші як такі, що обліковуються на рахунках, та пропонують надати таким рахункам правове регулювання на рівні ЦК України [24, с. 140].

По-четверте, напрямки використання грошей у безготівковій формі (записи на рахунках), як правило, законодавством не обмежуються, що дозволяє застосовувати до них принцип «дозволено все, що не заборонено законом». На відміну від вказаного на цифрові гроші вищевказаний принцип не розповсюджується, оскільки в силу закону цифрові гроші на території України приймаються фізичними і юридичними особами для проведення платіжних операцій та розрахунків виключно у випадках, передбачених законодавством України (п. 4 ст. 3 Закону України «Про платіжні послуги» [5], ст. 35 Закону України «Про Національний банк України» [6]). Отже, щодо цифрових грошей діє принцип «дозволено те, що передбачено законодавством». За відсутності на цей час відповідних нормативно-правових актів НБУ, з аналізу положень Концепції можна дійти висновків, що НБУ планує визначити сферою обігу цифрових грошей: обмін цифрових грошей на готівкову/безготівкову гривню; Р2Р-перекази (між електронними гаманцями); оплату товарів та послуг; платежі на користь держави; отримання соціальних виплат; отримання заробітної плати та інших доходів; здійснення благодійних внесків. З огляду на вказане можна дійти

висновку, що цифрові гроші, з певними обмеженнями, будуть виконувати основні функції грошей та можуть виступати матеріальним об'єктом зобов'язань, що виникають на підставі низки правочинів (дарування, позика тощо). Що ж до прийому вкладів (депозитів), видачі кредитів та здійснення операцій з купівлі/продажу віртуальних активів, то можливість здійснення таких операцій із застосуванням цифрових грошей НБУ на цей час лише вивчається НБУ [4, с. 20].

По-п'яте, якщо за рахунками клієнтів банків останні мають сплачувати проценти за користування грошовими коштами (ч. 1 ст. 1070 ЦК України) [12], можливість цифрових грошей бути джерелом доходу для їх користувача також лише вивчається НБУ [4, с. 17].

По-шосте, виконання платіжних операцій з використанням грошей у безготівковій формі, за винятком виконання платіжних операцій у межах одного надавача платіжних послуг, здійснюється з використанням платіжних систем (внутрішньодержавних та міжнародних) (ч. 1-3 ст. 71 Закону України «Про платіжні послуги») [5]. На відміну від цього виконання платіжних операцій з використанням цифрових грошей здійснюється з використанням платформи е-гривні НБУ (програмно-технічний комплекс для випуску та управління обігом е-гривні, власником та оператором якого є НБУ) [4, с. 11]. Зазначимо, що використання платформи е-гривні НБУ має дати прискорення платежів, оскільки платформи CBDC можуть обробляти понад 50 000 транзакцій за секунду, в той час як середній показник, наприклад МПС «VISA», становить тільки близько 5000 транзакцій за секунду [25].

По-сьоме, законодавство України не передбачає погашення грошей у безготівковій формі (записи на рахунках). Норми Закону України «Про платіжні послуги» також не містять положень, які б безпосередньо регулювали погашення цифрових грошей, однак вони наділяють НБУ правом встановити порядок такого погашення (ч. 1 ст. 62 Закону України «Про платіжні послуги» [5], ч. 2.1 ст. 7 Закону України «Про Національний банк України») [6]. Зазначимо, що в Концепції термін погашення також не використовується. За аналогією з електронними грошима, які підлягають погашенню їх емітентом, можна припустити, що в даному випадку йдеться про дії НБУ як емітента цифрових грошей щодо їх вилучення з обігу, в

разі пред'явлення їх надавачем платіжних послуг, користувачем в обмін на безготівкову гривню. Вказане може бути зумовлено тим, що за допомогою цього НБУ зможе регулювати обсяг цифрових грошей в обігу шляхом обміну раніше випущених цифрових грошей на безготівкові гроші, прийнявши на себе публічно-правове зобов'язання щодо їх погашення. Однак за відсутності на цей час нормативно-правових актів НБУ з цього приводу можна дійти висновку про нагальну потребу подальших досліджень вищевказаної наукової проблематики.

Висновки. 1. Цифрові гроші є видом грошей, що існують у безготівковій формі. 2. Цифрові гроші, як і гроші у безготівковій формі (записи на рахунку), мають зобов'язальну природу. 3. Використання у назві «цифрових грошей» терміна «цифрові» має за мету забезпечення їх індивідуалізації, яка досягається шляхом їх відокремлення від терміна «електронні гроші», який виник раніше та став усталеним у законодавстві України. 4. Цифрові гроші не є віртуальним активом та цифровою річчю. 5. За відсутності на цей час нормативно-правових актів НБУ, які мають визначати порядок випуску, зберігання, використання та погашення цифрових грошей, дослідження їх правового регулювання знаходиться на початковому етапі, що свідчить про нагальну потребу подальших досліджень цього правового феномена.

1. Морозов А. Еволюція та сучасний стан грошового обігу в Україні та світі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Сер. Економіка. 2012. Вип. 132. С. 60-63. 2. Bank for International Settlements Calls CBDCs a Potential 'Sea Change'. URL: <https://cointelegraph.com/news/bank-forinternational-settlements-calls-cbdc-a-potential-sea-change>. 3. Нове покоління грошей: як країни працюють над CBDC у 2023 році. 11 квітня 2023. *Fintechinsider*. URL: <https://fintechinsider.com.ua/novepokolinnya-groshej-yak-krayiny-praczuuyut-nad-cbdc-u-2023-roczii/>. 4. Е-гривня – цифрові гроші Національного банку України: проект концепції впровадження. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Draft_vision_introducing_e-hryvnia_2023.pdf. 5. Про платіжні послуги: Закон України від 30 червня 2021 року № 1591-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text>. 6. Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 р. № 679-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text>. 7. BIS Papers No. 114 «Ready, steady, go? - Results of the third BIS survey on central bank digital currency» / C. Boar, A. Wehrli. *Monetary and Economic Department*. January 2021. JEL classification: E42,

E58, O33. P. 2. 55 Central Bank Digital Currencies: Policy Issues: CRS report prepared for Members and Committees of Congress. February. 7. 2022. P. 4. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R46850>. **8.** Про віртуальні активи: Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>. **9.** Грицай С.О. Цифрові гроші в Україні – CBDC? *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С.247-249. **10.** Сліпченко С. О. Цивільно-правовий режим безготівкових грошей. *Форум права*. 2018. № 2. С. 133–141. **11.** InterPARES 2, Terminology Database. URL: http://www.interpares.org/ip2/ip2_terminology_. **12.** Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав: Закон України від 10 серпня 2023 р. № 3320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20#n6>. **13.** Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. **14.** Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия: пер. с нем. / предисл. В. С. Автономова. Москва: Эксмо, 2008. 864 с. **15.** Божко А.В., Дахно О. М. Рівень грошово-кредитної мультиплікації в Україні. Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка. URL: <https://reposit.nuppu.edu.ua/bitstream/PoltNTU/5850/1/441-444.pdf>. **16.** Фридмен М. Количественная теория денег. /пер. с англ. М. К. Бункина и др. Москва: Эльф пресс, 1996. 131 с. **17.** Даниленко О. В. Правовий режим грошей як об'єктів цивільних прав: автореф. дис... канд. юрид. н. Харків, 2017. 19 с. **18.** Плавич І.В. Договір позики у цивільному праві України: дис... канд. юрид. н. Київ, 2023. URL: https://docs.idpk.org/?wpv_aux_current_post_id=110&wpv_aux_parent_post_id=110&wpv_view_count=151&wpv_paged=2 (дата звернення 10.11.2023). **19.** Nussbaum F. Money in the Law. National and International. Brooklyn: Foundation Press, 1950 (цит. за: Хайек. Ф. Частные деньги. Москва: 1996. URL: <https://www.gumer.info/bibliotek/Buks/Econom/haiek/index.php> (дата звернення 20.09.2023). **20.** Лунц Л. А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. Москва, 2004. URL: file:///C:/Users/babas/Downloads/lunc_la_dengi_i_denezhnye_obyazatelstva_v_grazhdanskom_prave.pdf (дата звернення 10.11.2023). **21.** Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні, затверджене постановою Правління Національного банку України від 29.12.2017 № 148. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0148500-17#Text> (дата звернення 20.10.2023). **22.** Обсяги безготівкових розрахунків в Україні зростають, попри війну. Офіційний сайт НБУ. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/obsyagi-bezgotivkovih-rozrahunkiv-v-ukrayini-zrostayut-rorpi-viynu> (дата звернення 20.10.2023). **23.** Вінокуров Я. В НБУ виступили проти відмови від готівки та не планують замінити її на цифрові гроші. *Економічна правда*. 2023. 13 липня URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/07/13/702182/> (дата звернення 20.10.2023). **24.** Грицай С. О. Цифрова гривня становлення. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 69. С. 138-143. **25.** Лазоренко А. Що таке CBDC та чи корисно запроваджувати

цифрову валюту в Україні під час війни. *Forbes Ukraine*. 2022. 20 жовтня. URL: <https://forbes.ua/innovations/shcho-take-cbdc-ta-chi-korisno-zaprovadzhuvati-tsifru-valyutu-v-ukraini-pid-chas-viyni-20102022-9180> (дата звернення 20.10.2023).

References

1. Morozov A. Evolyutsiya ta suchasnyy stan hroshovoho obihu v Ukrayini ta sviti. *Visnyk Kyivskoho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Ser. Ekonomika. 132/2012. S. 60-63. **2.** Bank mizhnarodnykh rozrakhunkiv nazyvaye CBDC potentsiynoyu «korinnoyu zminoyu». URL: <https://cointelegraph.com/news/bank-forinternational-settlements-calls-cbdc-a-potential-sea-change> (data zvernennya: 10.05.2023). **3.** Nove pokolinnya hroshey: yak krayiny pratsyuyut nad CBDC u 2023 rotsi. 11 kvitnya 2023. *Fintechinsider*. URL: <https://fintechinsider.com.ua/nove-pokolinnya-groshej-yak-krayiny-pratsyuyut-nad-cbdc-u-2023-rotsi/> (data zvernennya: 05.08.2023). **4.** E-hryvnya – tsyfrovi hrosi Natsional'noho banku Ukrayiny: proekt vprovadzhennya kontseptsii. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Draft_vision_introducing_e-hryvnia_2023.pdf (data zvernennya: 03.08.2023). **5.** Zakon Ukrayiny «Pro platizhni posluhy» vid 30 chervnya 2021 roku № 1591-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text> (data zvernennya: 20.07.2023). **6.** Zakon Ukrayiny «Pro Natsional'nyy bank Ukrayiny» vid 20 travnya 1999 r. № 679-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text> (data zvernennya: 20.07.2023). **7.** Dokumenty BIS № 114 «Ready, steady, go?» - Rezul'taty tret'oho opytuvannya BIS shchodo tsyfrovoyi valyuty tsentral'noho banku» / C. Boar, A. Wehrli. *Hroshovo-ekonomichnyy viddil. Sichen'* 2021. Klasifikatsiya JEL: E42, E58, O33. S. 2. 55 Tsyfrovi valyuty tsentral'noho banku: pytannya polityky: zvit CRS, pidhotovleny dlya chleniv i komitetiv Konhresu. 7 lyutoho 2022 r. S. 4. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R46850> (data zvernennya: 17.06.2023). **8.** Zakon Ukrayiny «Pro virtual'nu aktyvnist'» vid 17 lyutoho 2022 r. № 2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (data zvernennya: 20.07.2023). **9.** Hrytsay S.O. Tsyfrovi hrosi v Ukrayini – CBDC? *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*. № 4/2022. S.247-249. **10.** Slipchenko S. O. Tsyvil'no-pravovyy rezhym bez-hotivkovykh hroshey. *Forum prava*. 2018. № 2. S. 133–141. **11.** InterPARES 2, Terminologichna baza danykh. URL: http://www.interpares.org/ip2/ip2_terminology_ (data zvernennya 05.09.2023). **12.** Zakon Ukrayiny «Pro vnesennya zmin do Tsyvil'noho kodeksu Ukrayiny shchodo rozshyrennya kola ob'yektiv tsyvil'noho prava» vid 10 serpnia 2023 r. № 3320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20#n6> (data zvernennya 12.11.2023). **13.** Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny vid 16 sichnya 2003 r. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (data zvernennya: 12.11.2023). **14.** Shumpeter Y. A. Teoriya vidpravleniya povidomlen'. *Kapitalizm, sotsializm i demokratiya/ per. s nem. / predysl. V. S. Avtonomova*. Moskva: Eksmo. 2008. 864 s. **15.** Bozhko A.V., Dakhno O.M. Riven' hroshovo-kredytynoy mul'typlikatsiyi v Ukrayini. *Poltavskyy natsional'nyy tekhnichnyy*

universytet imeni Yuriya Kondratyuka. URL: <https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PolNTU/5850/1/441-444.pdf> (data zvernennya: 20.01.2023).

16. Fridmen M. . Kolychestvennaya teoriya deneh. [per. z anhl. M. K. Bunkina i dr.]. Moskva: Élf pres, 1996. 131 s. 17. Danylenko O.V. Pravovyy rezhym hroshey yak ob'yektiv tsyvil'nykh prav: avtoref. dys. kand. yuryd. n. 12.00.03. Harkiv, 2017. 19 s. 18. Plavich I.V. Dogovor zayma v grazhdanskom prave Ukrainy: dis. kand. yuryd. n. Moskva: 2023. URL: https://docs.idpk.org/?wpv_aux_current_post_id=110&wpv_aux_parent_post_id=110&wpv_view_count=151&wpv_paged=2 ((data obrashcheniya 10.11.2023). 19. Nussbaum F. Money in the Law. National and International. Brooklyn: Foundation Press, 1950 (tsit. za: Khayyek. F. Chastnyye den'gi M.: 1996. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom/hayek/index.php (data obrashcheniya 20.09.2023) 20. Lunts L. A. Den'gi i denezhnyye obyazatel'stva v grazhdanskom prave M.: 2004. URL: file:///C:/Users/babas/Downloads/lunc_la_dengi_i_denezhnyye_obyazatelstva_v_grazhdanskom_prave.pdf (data obrashcheniya 20.12.2023). 21. Polozheniye o vedenii kassovykh operatsiy v natsional'noy valyute v Ukraine, utverzhdennoye postanovleniyem Pravleniya Natsional'nogo banka Ukrainy ot 29.12.2017 № 148. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0148500-17#Text> (data obrashcheniya 20.10.2023). 22. Obsiahy bezgotivkovykh rozrakhunkiv v Ukraini zrostaui, popry viinu. Ofitsiinyi sait NBU. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/obsyagi-bezgotivkovih-rozrahunkiv-v-ukrayini-zrostayut-popri-viynu> (data zvernennia 20.10.2023). 23. Vinokurov Ya. V NBU vystupyly proty vidmovy vid hotivky ta ne planuiut zaminiaty yii na tsyfrovi hroshti. *Ekonomichna pravda*. 13 lypnia 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/07/13/702182/> (data zvernennia 20.10.2023). 24. Hrytsai S.O. Tsyfrova hryvnia stanovlennia. *Aktualni problemy polityky*. 2022. Vyp. 69. S. 138-143. 25. Lazorenko A. Shcho take CBDC ta chy korysno zaprovadzhuvaty tsyfrovu valiutu v Ukraini pid chas viiny. *Forbes Ukraine*. 20 zhovtnia 2022 r. URL: <https://forbes.ua/innovations/shcho-take-cbdc-ta-chi-korisno-zaprovadzhuvati-tsifru-valyutu-v-ukraini-pid-chas-viyni-20102022-9180> (data zvernennia 20.10.2023).

Babaskin Anatoliy. Legal regime of digital money of the National Bank of Ukraine: civil law aspect

The article examines the civil and legal aspects of the legal regime of electronic money of the National Bank of Ukraine. Based on the analysis of the legislation of Ukraine, in particular the Law of Ukraine «On Payment Services», the provisions of the draft Concept of introduction of electronic money of the NBU in e-hryvnia, doctrinal sources, the author researched the civil and legal aspects of the legal regime of digital money of the National Bank of Ukraine. In the course of the research, the author determined the specifics of the legal regulation of their use in civil circulation. The author proves the following. Digital money is a type of money that exists in non-cash form. Therefore, the concept of «non-cash money» is only the antithesis of the concept of «cash

money», and the purpose of its application is to emphasize the difference between the specified forms of money. Digital money is a right of claim, which has a binding nature. Despite the fact that the digital money of the National Bank of Ukraine meets the criteria of a digital thing, namely the existence exclusively in the digital environment and the presence of property value, since digital money is an electronic form of the monetary unit of Ukraine, it should be classified as money and not as a digital thing. The use of the term «digital» in the name «digital money» aims to ensure its individualization, which is carried out by separating it from the concept of «electronic money», which arose earlier and has already become established in the legislation of Ukraine. The norms of the Law of Ukraine «On Payment Services», which establish that money for the purposes of this Law also includes digital money, are such that legalize the possibility of using the latter in civil circulation, in particular, when making a payment. The author proves that in the absence of legal acts of the National Bank of Ukraine at this time, which should determine the procedure for issuing, storing, using, and redeeming digital money, the study of their legal regulation is at an initial stage, which indicates an urgent need for further research into this legal phenomenon.

Key words: pennies (penny koshti), ready-made pennies (penny signs), unprepared pennies (records on rakhanki), digital penny, legal payment, rakhunok, electronic gamanets, bank, non-bank payment establishment, river, mine, obligation, right vimogi.

С. О. КОРОЄД

ПРОБЛЕМИ СТЯГНЕННЯ З ДЕРЖАВИ КОМПЕНСАЦІЇ ЗА ВИКОРИСТАННЯ МАЙНА ГРОМАДЯН У ВІЙСЬКОВИХ ЦІЛЯХ

Розглядаються проблеми компенсації державою за використання майна громадян у військових цілях за відсутності законодавчих підстав для його примусового відчуження (вилучення) або документального оформлення факту такого відчуження (вилучення) органами військового командування (військовослужбовцями ЗСУ). Наводиться критичний аналіз рішення Великої Палати Верховного Суду стосовно неможливості відшкодування компенсації за тимчасове використання військовослужбовцями ЗСУ розташованого на Сході України жилого будинку без його мобілізації у встановленому порядку. Обґрунтовується висновок, що в подібних випадках власник вправі розраховувати на відповідну компенсацію від держави – як відшкодування збитків (зокрема, у вигляді неотриманих платежів за користування майном чи збитків за його пошкодження), так і моральної шкоди (завданої порушенням права власності) безпосередньо на підставі норм Конституції та Цивільного кодексу України.

Ключові слова: право власності, обмеження, припинення, користування, майно, мобілізація, реквізиція, компенсація, військові цілі, воєнний стан, збитки, держава, власник.

Koroied Serhii. Problems of compensation recovery from the state for the use of citizens' property for military purposes

The article examines the problems of compensation by the state for the use of citizens' property for military purposes in the absence of legal grounds for its forced alienation (seizure) or proper documentation of the fact of such alienation (seizure) by the bodies of military command (servicemen of the Armed Forces of Ukraine). It is given a critical analysis of the judgment of the Grand Chamber of the Supreme Court regarding the impossibility of compensating for the temporary use by servicemen of the Armed Forces of a residential building located in the East of Ukraine without its mobilization in the enshrined manner. It is substantiated the conclusion that in such cases the owner has the right to expect appropriate compensation from the state – as a

© КОРОЄД Сергій Олександрович – доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0001-7899-957X; e-mail: koroed_sergey@ukr.net

compensation for damages (in particular in the form of unreceived payments for the use of property or covering of losses for its damage) and compensation for moral damage (caused by violation of the right to property) directly on the basis of the norms of the Constitution and the Civil Code of Ukraine.

Key words: right of ownership, restriction, termination, use, property, mobilization, requisition, compensation, military objectives, martial law, damages, state, owner.

Закон України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” (ст. 22) зобов’язує громадян надавати в установленому порядку під час мобілізації будівлі, споруди, транспортні засоби та інше майно, власниками яких вони є, Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, Оперативно-рятувальній службі цивільного захисту з наступним відшкодуванням державою їх вартості в порядку, встановленому законом. Закони України “Про оборону України”, “Про правовий режим воєнного стану” та “Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану” допускають можливість в умовах правового режиму воєнного стану примусове відчуження майна, що перебуває у приватній або комунальній власності, та вилучення майна державних підприємств, державних господарських об’єднань для потреб держави. Причому без відшкодування вартості може вилучатися лише майно державних підприємств. А приватне і комунальне майно може лише примусово відчужуватися з попереднім або наступним повним відшкодуванням його вартості. Обов’язок держави щодо відшкодування вартості відчуженого приватного або комунального майна виникає за умови примусового відчуження такого майна, що здійснюється за рішенням військового командування, яке є підставою позбавлення власника права власності на таке майно, про що складається акт, яким оформлюється право державної власності на таке майно. Отже, за відсутності рішення військового командування про примусове відчуження приватного або комунального майна та нескладання відповідного акта, обов’язку в держави компенсувати вартість вилученого майна не виникає. Передбачене зазначеними законами регулювання відшкодування вартості примусово відчуженого майна в умовах воєнного стану узгоджується із положеннями ст. 353 ЦК України, яка регулює питання реквізиції майна. Із зазначених положень також випливає, що особа може бути

позбавлена свого майна (права володіння, користування і розпорядження ним) лише при застосуванні реквізиції у встановленому законом порядку. Зауважимо окремо щодо такого виду майна, як транспортні засоби, вилучення яких (безоплатне залучення, вилучення та примусове відчуження транспортних засобів) здійснюється відповідно до Положення про військово-транспортний обов'язок, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2000 р. № 1921 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 17 червня 2015 р. № 405). Вказаним Положенням передбачено як виплату компенсації шкоди, завданої транспортним засобам і техніці внаслідок їх залучення під час мобілізації, так і відшкодування майнової шкоди за знищені транспортні засоби і техніку. Але для реалізації такого механізму компенсації залучення транспортного засобу під час мобілізації має бути оформлено відповідним актом приймання-передачі. В інших випадках законодавство не допускає позбавлення громадян їхнього майна (права володіння, користування і розпорядження) у військових цілях без належного оформлення та без передбачених законодавчих підстав, та без виплати компенсації (попередньої чи наступної).

Водночас ще у 2020 році українськими експертами (з посиланням на доповіді Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (УВКПЛ) щодо ситуації з правами людини в Україні, підготовлених за результатами роботи Моніторингової місії Організації Об'єднаних Націй з прав людини в Україні, численні звіти, публікації організацій громадянського суспільства України та міжнародних організацій) зверталася увага на ситуацію правової невизначеності у зв'язку із використанням приватної нерухомості цивільних осіб, що розташована біля лінії зіткнення, українськими військовими у військових цілях. У зв'язку з цим звертається увага на такі проблемні питання: військовими не укладаються договори оренди, як і будь-які інші договори щодо використання майна цивільних; нерідко нерухоме майно, а також облаштування помешкань, меблі, техніка використовується без належної дбайливості, внаслідок чого майну завдається певна шкода; військовими використовується для опалення приміщень вугілля, дрова, що належать господарям (в свою чергу, це становить додаткові збитки власників); військові не сплачують комунальні послуги, водночас під час використання житла або інших

приміщень, що перебувають у приватній власності, користуються водопостачанням, газом, електрикою (як наслідок, цивільні особи мають заборгованість за комунальні послуги, якими фактично не користувалися); перебування військових у будинках робить ці будинки бажаною мішенню для ворога (відтак вірогідність пошкодження цих будинків внаслідок обстрілів зростає); на прибудинкових територіях залишаються боєприпаси, що не розірвалися, що самі по собі несуть небезпеку як для людей, так і для майна; відсутність договірних відносин між військовими та цивільним населенням або документального підтвердження користування військовими нерухомістю цивільних осіб ускладнює процес отримання компенсації за таке користування майном та відшкодування завданої шкоди [1].

Нещодавно, 13 вересня 2023 року, Великою Палатою Верховного Суду було ухвалено рішення в цивільній справі № 757/64569/16-ц, предметом розгляду в якій було стягнення з держави Україна компенсації (як компенсації за мобілізоване майно, так і відшкодування моральної шкоди за порушення права власності) у зв'язку із зайняттям військовослужбовцями ЗСУ належного позивачці будинку із земельною ділянкою та його використання як опорного пункту і складу боєприпасів. Верховний Суд зробив висновок про відсутність правових підстав для відшкодування позивачці компенсації, оскільки її будинок не було у встановленому порядку мобілізовано – примусово відчужено (тобто позивачка не втратила права власності на нього), при цьому тимчасове використання військовослужбовцями ЗСУ майна позивачки підпорядковане виконанню позивачкою як громадянкою України конституційних обов'язків (статті 17, 65 Конституції) і тому не може вважатися діянням, яким позивачці завдана моральна шкода [2].

Таким чином, в світлі зазначеного рішення Верховного Суду, яке фактично закрило шлях до компенсації збитків за використання державою (військовослужбовцями ЗСУ) належного громадянам майна (передусім нерухомого) без його мобілізації (реквізиції) у встановленому порядку (тобто без належного юридичного оформлення), окреслена вище проблема, зважаючи при цьому на відсутність спеціальних юридичних досліджень (в юридичній літературі увага присвячується лише питанням реквізиції в умовах воєнного

стану), набуває ще більшої актуальності для пошуку й обґрунтування шляхів захисту майнових прав та інтересів громадян – власників такого майна, що й ставить за мету дана стаття.

Закон України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” (ст. 22), хоч і зобов’язує громадян під час мобілізації надавати Збройним Силам України, іншим військовим формуванням будівлі, споруди, транспортні засоби та інше майно, власниками яких вони є, проте надання майна має відбуватися в установленому порядку та з наступним відшкодуванням державою їх вартості в порядку, встановленому законом. З цього законодавчого положення, а також вищенаведених положень законів України “Про оборону України”, “Про правовий режим воєнного стану” та “Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану” випливає, що громадяни можуть одержати від держави відшкодування вартості свого майна, яке було в них примусово відчужене (з відповідним документальним оформленням) в умовах воєнного стану, в результаті чого відбувається перехід права власності на вказане майно до держави, а відтак лише після цього у військовослужбовців ЗСУ виникає право користування таким майном (зокрема, нерухомим). І лише щодо транспортних засобів допускається їх вилучення (без позбавлення власника права власності на транспортні засоби) і передача у користування військовослужбовцям ЗСУ, але з обов’язковою компенсацією шкоди, завданої транспортним засобам.

Велика Палата Верховного Суду в зазначеному судовому рішенні при цьому акцентувала увагу, що примусове відчуження майна (а відтак виплата компенсації) можливе лише після запровадження в Україні воєнного або надзвичайного стану, а проведення на Сході України АТО і ООС відбувалося без введення воєнного чи надзвичайного стану. За висновком Верховного Суду, отримати компенсацію громадяни можуть лише у випадку мобілізації їхнього майна, що можливо лише в умовах правового режиму воєнного стану. Водночас Верховний Суд, з одного боку, визнав факт використання військовослужбовцями ЗСУ майна позивачки (жилого будинку із земельною ділянкою) без юридичного оформлення (тобто без примусового відчуження), а з іншого – обґрунтував таке використання майна конституційним обов’язком позивачки щодо захисту Вітчизни.

Вказані висновки Верховного Суду, на нашу думку, є дещо суперечливими, адже за відсутності офіційно введеного в Україні воєнного стану в позивачки не могло виникнути обов’язку щодо захисту Вітчизни. Крім того, законодавством встановлено форми виконання громадянами такого обов’язку: у статті 22 Закону України Закон України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” передбачено обов’язок громадян надавати Збройним Силам України, іншим військовим формуванням майно. Але такий обов’язок діє виключно під час мобілізації та лише в “установленому порядку” з наступним відшкодуванням державою їх вартості в порядку, встановленому законом. Проте у випадку з позивачкою мобілізація оголошена не була і жодним законом не було передбачено можливості користування військовослужбовцями ЗСУ майном громадян у військових цілях, включаючи випадки безоплатного користування (без сплати відповідної компенсації).

Навіть якщо керуватися ст. 179 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, затвердженого Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV, то вказаною нормою допускається тимчасове розміщення військових частин (підрозділів військових частин) у придатних для житла будівлях (приміщеннях), але на умовах, визначених законодавством України. Такі умови визначено виключно цивільним законодавством – на договірних засадах із власником такого житла, що також узгоджується з Інструкцією з організації забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями, затвердженою наказом Міністерства оборони України від 31.07.2018 № 380, якою передбачено, що для військовослужбовців військових частин, які розташовані безпосередньо в районах ведення бойових дій, орендується житло на основі договору оренди, який укладається між власником житла та командиром військової частини, після укладення якого оплата комунальних послуг та спожитих енергоносіїв проводиться військовою частиною за рахунок кошторису Міноборони.

Таким чином, будь-яке використання державою у військових цілях майна громадян без застосування передбаченого законом порядку його примусового відчуження (реквізиції) або вилучення, за відсутності згоди особи на таке використання, що призвело до позбавлення власника правомочностей володіти, користуватися та

розпоряджатись власністю, є протиправним позбавленням особи права власності.

А відтак власник вправі розраховувати на відповідну компенсацію від держави – як відшкодування збитків (зокрема, у вигляді неотриманих платежів за користування майном, тобто як збережені кошти орендної плати, чи збитків за його пошкодження), так і моральної шкоди (завданої порушенням права власності). Адже такі зобов'язання держави є передбачуваними, оскільки впливають з положень Цивільного кодексу України (ст. 22, 23, 386, 394, 1212, 1173) та безпосередньо Конституції України, стаття 56 якої гарантує кожному право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Причому таке конституційне право не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 64 Конституції).

Водночас у судовій практиці зустрічається інший підхід щодо стягнення компенсації в подібних випадках. Так, за результатами розгляду однієї зі справ, за обставинами якої позивачі, маючи у власності частину будинку та гаражі, під час проведення на території Донецької області антитерористичної операції втратили можливість ними користуватися з причини дислокації військових частин ЗСУ та заселення військових у їх будинки, суди першої і апеляційної інстанцій дійшли висновку, що держава зобов'язана відшкодувати громадянам вартість вилучених у них будинків. Проте на даний час відсутній закон, який регулює порядок відшкодування за рахунок коштів Державного бюджету України вартості мобілізованого майна. А оскільки держава не виконала свій позитивний матеріальний та процесуальний обов'язок за статтею 1 Першого протоколу до Конвенції, а саме не прийняла спеціальні нормативно-правові акти щодо виплати компенсації за мобілізоване майно під час проведення антитерористичної операції на окремих територіях Донецької та Луганської областей, а також порядку визначення її розміру, суди дійшли висновку про те, що позивачі мають право на отримання від держави компенсації за це невиконання на підставі статті 1 Першого протоколу до Конвенції у розмірі по

100 тис. грн кожному [3]. Хоча варто зауважити, що така аргументація буде визнана такою, що суперечить новому рішенням Великої Палати Верховного Суду, яке є предметом аналізу в цій статті.

Раніше нами розглядалися й інші можливі правові підстави для компенсації в подібних випадках, зокрема на підставі Закону України «Про боротьбу з тероризмом» та Кодексу цивільного захисту України, проте Верховний Суд вже виключив таку можливість [4], а Велика Палата Верховного Суду в аналізованій нами справі № 757/64569/16-ц підтвердила це.

Отже, відсутність іншого спеціального регулювання (на рівні окремого закону) питань компенсації громадянам за використання їхнього майна у військових цілях без дотримання процедури його реквізиції (як в умовах воєнного стану, так і під час проведення АТО) є додатковим підтвердженням необхідності застосування при вирішенні питань компенсації вищевказаних положень Конституції та Цивільного кодексу України залежно від природи завданих збитків. Адже законодавство не допускає випадків безоплатного використання майна громадян навіть у військових цілях, і навіть об'єктивна потреба в такому використанні сама по собі не є підставою обмеження чи припинення права власності особи без застосування процедури реквізиції. Навіть навмисне чи недбале незастосування державою процедури реквізиції (мобілізації) майна в умовах воєнного стану (що, зокрема, може мати місце з метою ухилення від сплати компенсації) не змінює характеру відносин – факту втручання держави в право власності особи, а відтак не може позбавляти власника права на отримання від держави компенсації за позбавлення можливості володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном.

Стаття 41 Конституції та ст. 321 ЦК України встановлюють, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності чи обмежений у його здійсненні. А відтак сам по собі факт порушення військовослужбовцями ЗСУ права власності особи свідчить про порушення державою свого негативного обов'язку за статтею 1 Першого протоколу до Конвенції. Термін “закон”, який вживається в цій статті, означає, щоб втручання в право власності особи мало підстави в національному законодавстві. В нашому випадку таке втручання має бути передусім документально оформлене та відбуватися з підстав і в обсязі, передбачених законодавством, з відповідним наступним відшкодуванням.

Отже, відсутність таких законодавчих підстав або документального оформлення факту примусового відчуження (вилучення) органами військового командування (військовослужбовцями ЗСУ) майна громадян у військових цілях робить втручання держави в право власності особи незаконним, що передбачає застосування механізму його захисту згідно із положеннями Конституції (норми якої є нормами прямої дії) і Цивільного кодексу України, які встановлюють належне законодавче регулювання відносин охорони і захисту права власності в зазначеній сфері та з урахуванням принципу верховенства права, повинні безпосередньо застосовуватися (навіть за відсутності спеціальних законів) судами при вирішенні позовів до держави в особі Міністерства оборони України чи органів військового командування та Державної казначейської служби України про стягнення відповідної компенсації за порушення державою права власності особи на майно.

1. Питання компенсації цивільним особам використання об'єктів нерухомості військовими формуваннями під час збройних конфліктів: підготовлено експертами громадської організації "Український інститут з прав людини" в рамках проекту "Компенсація використання приватної власності військовими в ході проведення АТО/ООС: законодавчий та практичний аспекти"/ Авт. кол. А. Лутковська-Бабич, В. Лутковська, Д. Жупанов, Ж. Лук'яненко, І. Кушнір / за заг. ред. В. Лутковської. ГО «Український інститут з прав людини», 2020. С. 4, 6, 7. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/civilian-property-rpp.pdf>. 2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 вересня 2023 року, судова справа № 757/64569/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114203267>. 3. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 7 червня 2023 року, судова справа № 757/14424/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111524333>. 4. Короєд С.О., Луцька Г.В., Махінчук В.М. Проблеми відшкодування майнової шкоди, завданої пошкодженням нерухомого майна внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. № 1. С. 46-47.

References

1. Pytannia kompensatsii tsyvilnym osobam vykorystannia ob'ektiv nerukhomosti viiskovymy formuvanniamy pid chas zbroinykh konfliktiv: pidhotovleno ekspertamy hromadskoi orhanizatsii "Ukrainskyi instytut z prav liudyny" v ramkakh proiektu "Kompensatsiia vykorystannia pryvatnoi vlasnosti viiskovymy v khodi provedennia ATO/OOS: zakonodavchy ta praktychny

aspekty"/ Avt. kol.: A. Lutkovska-Babych, V. Lutkovska, D. Zhupanov, Zh. Lukianenko, I. Kushnir / Za zah. red. V. Lutkovskoi. HO «Ukrainskyi instytut z prav liudyny», 2020. S. 4, 6, 7. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/civilian-property-rpp.pdf>. 2. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 13 veresnia 2023 roku, sudova sprava № 757/64569/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114203267>. 3. Ukhvala Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Tretoi sudovoi palaty Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu vid 7 chervnia 2023 roku, sudova sprava № 757/14424/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111524333>. 4. Koroied S.O., Lutska H.V., Makhinchuk V. M. Problemy vidshkoduvannia mainovoi shkody, zavdanoi poshkodzhenniam nerukhomoho maina vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*. 2022. № 1. S. 46-47.

Koroied Serhii. Problems of compensation recovery from the state for the use of citizens' property for military purposes

The article is devoted to the study of the problems of legislative regulation and judicial practice of collecting compensation from the state for the use of citizens' property for military purposes. According to the results of the analysis of the legislation, it was established that the state's obligation to compensate the value of alienated private or community property arises under the condition of forced alienation of such property, which is carried out under the decision of the military command, which is the basis for depriving the owner of the right of ownership on such property, about which an act is drawn up, which formalizes the state ownership right on such property. In other cases, the legislation does not allow the deprivation of citizens' property (rights of ownership, use and disposal) for military purposes without proper registration, without the established legal grounds, and without proper payment as a compensation (previous or subsequent). The main subject of the author's attention is the situation of legal uncertainty in connection with the use of private real estate of civilians, located near the contact line, by the Ukrainian military for military purposes. In this regard, the article provides a critical analysis of the judgment of the Grand Chamber of the Supreme Court from September 13th, 2023, in civil case No. 757/64569/16, in which the subject of review was the recovery of compensation from the state of Ukraine (as compensation for mobilized property, as well as compensation for moral damages for violation of property rights) in connection with the usage of a house with a land plot that belongs to the plaintiff by servicemen of the Armed Forces of Ukraine and its use as a support point and ammunition depot. The author notes that any use by the state for military purposes of the property of citizens without applying the procedure for its forced expropriation (requisition) or seizure established by law, in the absence of a person's consent to such use, which led to the deprivation of rights of owner to own, use and dispose the property, is unlawful deprivation of a person's property right. Therefore, the conclusion is substantiated that even in

the absence of special legislative regulation or proper documentation of procedure of seizure of property, the owner has the right to expect an appropriate compensation from the state – as a compensation for damages (in particular in the form of unreceived payments for the use of property or covering of losses for its damage) and compensation for moral damage (caused by violation of the right to property), because such obligations of the state are anticipated, as they arise from the provisions of the Civil Code of Ukraine (Articles 22, 23, 386, 394, 1212, 1173) and directly from Art. 56 of the Constitution of Ukraine. After all, the very fact of violation of a person's right of property by servicemen of the Armed Forces of Ukraine indicates that the state has violated its negative obligation under Article 1 of the First Protocol to the Convention.

Key words: right of ownership, restriction, termination, use, property, mobilization, requisition, compensation, military objectives, martial law, damages, state, owner.

УДК 347.9

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-111

М. О. ФЕСИК

ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УЯВЛЕНЬ ЩОДО ЦИВІЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Досліджуються етапи становлення та розвитку інституту цивільної процесуальної відповідальності. Аналізуються правові пам'ятки періоду Київської Русі та Гетьманщини, коли починають формуватися перші уявлення щодо заходів цивільної процесуальної відповідальності, ЦПК УРСР 1924, 1929 та 1963 років року, які передбачали застосування штрафів за порушення правил здійснення цивільного судочинства.

Ключові слова: цивільна процесуальна відповідальність, цивільне процесуальне правопорушення, майнова відповідальність, судові штрафи, заходи відповідальності.

Maria Fesyk. Historical and legal study of the formation and development of ideas about civil procedural responsibility

The stages of becoming and development of institute of civil judicial responsibility are investigated in the real article. Legal sights of period of Kyiv Rus and Hetmanate are analysed, when the first presentations begin to be formed in relation to the events of civil judicial responsibility, Civil Code of Ukraine of the Ukrainian SSR 1924, 1929 and 1963, that envisaged application of fines for violation of rules of realization of the civil rule-making of year.

Key words: civil procedural liability, civil procedural offense, property liability, court fines, liability measures, procedural coercion.

Кожне правове явище у сфері судової влади та правосуддя в цивільних справах має цілком відчутні часові рамки своєї появи та подальшого розвитку. У цьому плані цілком зрозумілим є наш дослідницький інтерес щодо періодів становлення вітчизняного цивільного судочинства та зародження перших прообразів заходів цивільної процесуальної відповідальності та примусу.

Про первісний характер процедур розгляду конфліктів знаходимо згадки у період становлення Київської Русі. Як зазначають

© ФЕСИК Марія Олексіївна – аспірант відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0006-1071-7445

сучасні дослідники, у момент свого історичного виникнення право у суспільстві існувало як право розгляду спорів [1]. Як общинні, так і державні органи, які здійснювали правосуддя, користувалися майже виключно звичаєвим правом [2]. Отже, звичаї були основою регулювання відносин усередині роду, племені, громади. Звичаї закріплювали усталену протягом тривалого часу практику вирішення спорів.

Про те, яким загалом був судовий процес того часу, знаходимо думки у дослідників історії вітчизняного права. Як писав І. С. Енгельман, згідно із Правдою Руською, сусіди, які були свідками при порушенні права, мали допомагати скривдженому. Якщо порушника права не було схоплено на місці, або не було «поличного», захист права відбувався за рішенням суду. За особистими вимогами, якщо відповідач замикається в отриманні від позивача грошей, спір щодо боргу вирішується судом 12 чоловіків. Суд на вимогу скривдженого визначає, чи справедлива помста, чи варто платити за образу. Провадження суду гласне та усне [3].

Судовий процес часів Київської Русі вже передбачав і можливість застосування процесуальних засобів захисту від вимог, і несприятливі наслідки вчинення певних дій. Говорячи про процесуальні засоби захисту від позовних вимог, необхідно згадати процедуру приведення до присяги. Зазвичай присяга застосовувалася тоді, коли не було інших доказів, приміром, свідчень свідків. Крім того, Правда Руська широко використовувала як заходи відповідальності – відшкодування збитків потерпілій стороні та штрафи. Майнова відповідальність існувала за неправомірну поведінку сторін, зокрема за здійснення наведення, тобто спонукання натовпу до нападу на суд або на протилежну сторону, або наклеп, дискредитацію; за насильницьке вторгнення в судові засідання та завдання ударів подвернику (особі, яка забезпечувала порядок у судовому засіданні); ябедництво, тобто помилковий донос, злісний наклеп, спрямовані на те, щоб звинуватити невинного [4]. Таким чином, у період Київської Русі та дії Правди Руської починають формуватися перші уявлення щодо заходів цивільної процесуальної відповідальності, які застосовуються для відновлення нормального перебігу судочинства та протидії можливим порушенням.

Наступним етапом у становленні та розвитку судових процедур та законодавчих прообразів цивільної процесуальної відпові-

дальності можна вважати період знаходження українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польського Королівства.

У своїй першій редакції 1529 року Статут Великого князівства Литовського з метою уникнення судової тяганини передбачав заборону на звернення до вищих судових інстанцій (до князя або до сейму) і обов'язок сторін довести справу до кінця, а також заходи процесуальної відповідальності за умисне неподання доказів. Окремим заходом процесуальної відповідальності варто вважати привід. Він застосовувався при повторній неявці відповідача до суду [5].

Другу редакцію Статуту Великого князівства Литовського було прийнято в 1566 році. При цьому норми про цивільну процесуальну відповідальність зазнали деяких змін. Неявка до суду без поважних причини же кваліфікувалася як неповага до суду, як поведінка, що спрямована на затягування судового розгляду. Майнова відповідальність наставала і за введення суду в оману [6]. Третя редакція Статуту Великого князівства Литовського 1588 року загалом повторювала положення попередніх Статутів, передбачаючи покарання за недобросовісні процесуальні дії, зокрема за неявку до суду без поважних причин, пред'явлення необґрунтованих позовів та апеляцій [7].

Знаковим в історії вітчизняної правової думки та законодавства є період Гетьманщини. Аналізуючи особливості судового процесу, слід зазначити, що негативні наслідки для сторін наставали у разі неявки до суду, причому для позивача це означало втрату права на позов. Щодо відповідача, який не з'явився на виклик до суду, йому повторно призначався день такої явки та надсилався повторний позовний указ. Ще один захід процесуальної відповідальності майнового характеру міг бути застосований у ході судового розгляду: в разі фактичної достовірності поданих відповідачем доказів судвідхиляв позов і покладав на позивача обов'язок оплати 3 руб. вини на користь відповідача, а суду 2 руб. 20 коп. за канцелярські послуги [8].

Протягом тривалого періоду частина українських земель зазнавала згубного впливу російського законодавства та абсолютної монархії. Законодавство того часу передбачало: відшкодування збитків за помилкові свідчення; штрафи за подання

необґрунтованої апеляційної скарги, за необґрунтовані позови, за неявку свідка на виклик суду, за неявку представника відповідача на виклик суду; стягнення судових витрат за програш у справі; перерозподіл обов'язку доказування за неявки відповідача до суду; за неподання відгуку; заочне рішення за неявку відповідача до суду; відмова у здійсненні процесуального права за затягування подання доказів, порушення порядку подання заяви, вимог до її оформлення; привід за неявку відповідача до суду; позбавлення права на оскарження рішення за порушення процесуальних строків.

Надії на новий етап у розвитку цивільного правосуддя давала відома судова реформа середини XIX століття. Проте на тлі загального піднесення проблема цивільної процесуальної відповідальності особливого розвитку ще не набула.

У контексті даного історико-правового дослідження не можна залишити без уваги й Австрійський Цивільний процесуальний кодекс, який передбачав такі заходи цивільної процесуальної відповідальності: якщо відповідач не подав відповіді на позов або подав її невчасно, а суд тим часом уже призначив засідання для розгляду справи по суті, то на вимогу позивача суд ухвалював постанову про порушення термінів подачі відповіді; коли суд вбачав свідому затримку розгляду справи через подання нових доказів стороною, він міг її оштрафувати; неявка запрошених, наприклад на поновлення розгляду цивільної справи спадкоємців померлого, могла спричинити заочний розгляд; якщо котрась зі сторін порушувала порядок під час судового засідання, її могли оштрафувати; неявка позивача на судові слухання вела до відмови у позові, а неявка відповідача прирівнювалася до визнання ним правильності позову; одну зі сторін могли видалити із зали суду через негідну поведінку і зневагу до суду [9].

Перша світова війна і наступний за нею розпад Російської та Австро-Угорської імперій не тільки актуалізували питання європейських кордонів, а й обумовили значну модифікацію судової влади й законодавства.

ЦПК УСРР 1924 та 1929 років, крім штрафів, не передбачали будь-яких інших заходів цивільної процесуальної відповідальності. У главі 6 ЦПК УСРР 1963 року, присвяченій штрафам, передбачалося, що за порушення правил цього Кодексу суд чи суддя накла-

дає штрафи у разі та розмірах, передбачених статтями 44, 48, 62-7, 95, 153, 172, 174 цього Кодексу.

Заходами цивільної процесуальної відповідальності у цей період були: покладання судових витрат; штрафи, що накладаються на свідка та експерта за неявку на судові засідання; на організації, державні підприємства, установи, організації та громадян за неподання письмових доказів; повернення позовної заяви; привід свідка при повторній неявці до суду; відповідальність відповідача по деяким категоріям цивільних справ; компенсація за фактичну втрату робочого часу зі сторони, яка недобросовісно заявила безпідставний позов, у розмірі, що визначається судом. Вважаємо, що перелічені вище заходи цивільної процесуальної відповідальності загалом були адекватні характеру цивільного судочинства того періоду. Активні повноваження суду визначали модель цивільного процесу, і зокрема заходи можливого примусу учасників судового процесу з метою виконання своїх процесуальних обов'язків. І це все здійснювалося в умовах відносної нерозповсюдженості недобросовісної процесуальної поведінки [10].

Новий етап у розвитку цивільного судочинства, як і всієї судової влади, зумовлений історичними подіями та здобуттям Україною своєї незалежності. У 1992 році було прийнято першу концепцію судово-правової реформи, яка визначала шляхи реформування юрисдикційної сфери. Оцінюючи підсумки законотворчої роботи у цьому напрямі, вважаємо, що перетворення в період, що аналізується, мали фрагментарний характер, вони розширили межі судової юрисдикції, змінили співвідношення змагальності сторін і активності суду, запровадили апеляційний спосіб оскарження судових рішень. Очевидно, що Україна потребувала нового цивільного процесуального кодексу.

В 2004 році було прийнято ЦПК України, а 2005 році – нову Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Це стало новою віхою в розвитку судової влади та цивільного судочинства. Однією із цілей реформування було названо створення справедливої судової процедури. Одночасно потрібно передбачити ефективні механізми для запобігання недобросовісному використанню учасниками судочинства своїх процесуальних прав, а також відповідальність за невиконання процесуальних обов'язків.

ЦПК України в редакції 2017 року вперше виділяє принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами. Крім того, вітчизняний законодавець у розділі ЦПК України «Загальні положення» передбачив розділ про заходи процесуального примусу. Ці законодавчі положення актуалізують необхідність подальшої теоретико-прикладної розробки проблеми цивільної процесуальної відповідальності. Змагальна форма розгляду цивільних справ, наділяючи сторони широкими процесуальними правами, не виключає можливості виходу учасниками процесу через різні причини за межі правомірної та допустимої поведінки. У цьому сенсі норми про цивільну процесуальну відповідальність – необхідна умова нормального функціонування цивільного правосуддя.

Отже, вітчизняна історія розвитку цивільного судочинства дає нам підстави говорити про те, що проблема процесуальних правопорушень та відповідальності за їх вчинення була відома вже з найдавніших часів. Очевидно, що якогось єдиного підходу до процесуальної відповідальності не було вироблено, при цьому законодавство розвивалося шляхом закріплення майнової відповідальності до правопорушників, а також заборон чи обмежень у використанні цивільних процесуальних прав.

1. Мамницький В. Ю. Состязательность в гражданском судопроизводстве: лис. ... канд. юрид. н. Харьков, 1995. С. 10. 2. Калюжний Р. А., Атаманчук І. В. Развитие процессуального права Украины. Київ: «МП Леся», 2015. С. 7. 3. Ангельман И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства. 3-е изд., испр. и доп. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1912. С. 42, 43. 4. Юдин А. В. Институт злоупотребления процессуальными правами в российском гражданском процессе: историко-правовой аспект. *Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса*. 2006. № 5. С. 155, 156. 5. Статут Великого князівства Литовського 1529 года / под ред. академика АН Литовской ССР К. И. Яблонского. Минск: Изд-во Академии наук БССР, 1960. С. 133, 134, 136, 166, 167, 172. 6. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. С. 300, 301, 306, 307. 7. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. У 2 кн. Кн. 2 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 116, 149, 161, 165, 167, 169, 170, 176, 182, 183. 8. Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII-XVIII столітті. Львів: Наукове товариство ім. Тараса Шевченка у Львові. Українознавча бібліотека НТШ. 1994. С. 92, 94, 99.

9. Думич Х. М. Цивільне судочинство у Галичині за Австрійським цивільним кодексом 1895 року: дис.... канд. юрид. н. Львів, 2016. С. 62, 147, 148, 149, 150, 158, 160, 161, 162. 10. Юдин А. В. Институт злоупотребления процессуальными правами в российском гражданском процессе: историко-правовой аспект. *Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса*. 2006. № 5. С. 170, 171.

References

1. Mamnytskyi V. Yu. Sostizatelnost v hrazhdanskom sudoproizvodstve: dys. ...kand. yuryd. n. Kharkov, 1995. S. 10. 2. Kaliuzhnyi R. A., Atamanchuk I. V. Rozvytok protsesualnoho prava Ukrainy. K.: «MP Lesia», 2015. S. 7. 3. Enhelman Y. E. Kurs russkoho hrazhdanskoho sudoproizvodstva. 3-e yzd.,ysprav. y dopol. Yurev: Typ. K. Mattysena, 1912. S. 42, 43. 4. Yudyn A. V. Ynstytut zloupotreblenya protsessualnomy pravamy v rossiyskom hrazhdanskom protsesse: ystoryko-pravovoi aspekt. *Rosyyskyi ezhehodnyk hrazhdanskoho yarbytrazhnoho protsessa*. № 5. 2006. S. 155, 156. 5. Statut Velykohokniazhestva Lytovskoho 1529 hoda. Pod redaktsyei akademyka AN Lytovskoi SSRK. Y. Yablonskysa. Mn.: Yzdatelstvo Akademyy nauk BSSR, 1960. S. 133, 134, 136, 166, 167, 172. 6. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho. U 3. T. 2. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1566 roku / za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa: Yurydychna literatura, 2003. S. 300, 301, 306, 307. 7. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho. U 3 t. T 32. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku. U 2 kn. Knyha 2 / za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa: Yurydychna literatura, 2004. S. 116, 149, 161, 165, 167, 169, 170, 176, 182, 183. 8. Padokh Ya. Hruntove sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini u druhi polovyni XVII-XVIII stolitti. Lviv: Naukove tovarystvo im. Tarasa Shevchenka u Lvovi. Ukrainoznavcha biblioteka NTSh. 1994. S. 92, 94, 99. 9. Dumych Kh. M. Tsyvilne sudochynstvo u Halychyni za Avstriiskym tsyvilnym kodeksom 1895 roku: dys. ... kand. yuryd. n. Lviv, 2016. S. 62, 147, 148, 149, 150, 158, 160, 161, 162. 10. Yudyn A. V. Ynstytut zloupotreblenya protsessualnomy pravamy v rossiyskom hrazhdanskom protsesse: ystoryko-pravovoi aspekt. *Rosyyskyi ezhehodnyk hrazhdanskoho y arbytrazhnoho protsessa*. 2006. № 5. S. 170, 171. S. 154-176.

Maria Fesyk. Historical and legal study of the formation and development of ideas about civil procedural responsibility

During the period of Kyivan Rus and the actions of Pravda Ruska, the first ideas about measures of civil procedural responsibility, which are used to restore the normal course of judicial proceedings and counteract possible violations, begin to form. Compensation for damages for unjustified appeals to court is already allocated; imposition of court costs on a person found guilty by the court; fines for non-appearance of the defendant in court, violation of court proceedings and others.

A landmark event in the history of domestic legal thought and legislation is the period of the Hetmanate. Analyzing the features of the court process, it should be noted that negative consequences for the parties occurred in case of failure to appear in court, and for the plaintiff it meant the loss of the right to sue. Over time, a part of Ukrainian lands felt the harmful influence of Russian legislation and absolute monarchy for many years. The legislation of that time provided for: damages for false testimony; fines for filing an unsubstantiated appeal, for unsubstantiated lawsuits, for the non-appearance of a witness on a court summons, for the non-appearance of a defendant's representative on a court summons; recovery of court costs for losing a case; recognition of circumstances; redistribution of the burden of proof for the defendant's failure to appear in court; for not providing feedback; judgment in absentia for failure of the defendant to appear in court; refusal to exercise the procedural right for delaying the presentation of evidence, violation of the procedure for submitting an application, requirements for its registration; the reason for the defendant's failure to appear in court; deprivation of the right to appeal the decision for violation of procedural terms.

Hopes for a new stage in the development of civil justice were given by the well-known judicial reforms of the middle of the 19th century. However, against the background of the general rise, the problem of civil procedural liability has not yet gained special development.

The Central Committee of the Ukrainian SSR of 1924 and 1929, apart from fines, did not provide for any other measures of civil procedural responsibility. The Civil Code of the Ukrainian SSR of 1963 did not contain any mention of dishonest behavior of the parties. Chapter 6 of the Code of Criminal Procedure of the Ukrainian SSR of 1963, devoted to fines, provided that for violation of the rules of this Code, a court or judge imposes fines in the cases and amounts provided for in Articles 44, 48, 62-7, 95, 153, 172, 174 of this Code.

The Civil Procedure Code of Ukraine in the 2017 version for the first time enshrines the basic principles (principles) of the civil process and among them singles out the principle of the inadmissibility of the abuse of procedural rights. These legislative provisions actualize the need for further theoretical and applied development of the problem of civil procedural responsibility. The adversarial form of consideration of civil cases, granting broad procedural rights, does not at all exclude the possibility of withdrawal by the participants of the process due to various reasons beyond the limits of lawful and permissible behavior. In this sense, norms on civil procedural liability are a necessary condition for the normal functioning of civil justice.

The domestic history of the development of civil justice gives us reason to say that the problem of procedural offenses and responsibility for their commission has been known since ancient times. It is obvious that no unified approach to procedural liability was developed, while the legislation proceeded by establishing property liability for offenders, as well as prohibitions or restrictions on the use of civil procedural rights.

Key words: civil procedural liability, civil procedural offense, property liability, court fines, liability measures, procedural coercion.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 344.22

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-119

В. А. ГОЛОВЧУК

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЗБРОЙНА АГРЕСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ» В КРИМІНАЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

Показано, що Кримінальний кодекс України містить низку таких понять, як «збройна агресія Російської Федерації або агресія іншої країни», «збройна агресія проти України», «збройна агресія Російської Федерації або іншої держави», «збройна агресія Російської Федерації», «збройна агресія Російської Федерації проти України», проте не містить визначення цих понять. Доведено, що для однакового розуміння та використання у правозастосовній діяльності зазначених понять необхідно їх уніфікувати. Запропоновано взяти за основу термін «збройна агресія проти України», визначений в статті 1 Закону України «Про оборону України», та внести відповідні зміни до КК України щодо визначення єдиного поняття та розкриття його змісту.

Ключові слова: суверенітет, територіальна цілісність, збройна агресія, війна, кримінальний кодекс.

Holovchuk Vitalii. Definition of the concept of «armed aggression against Ukraine» in the Criminal Code of Ukraine

The Criminal Code of Ukraine includes a number of concepts such as the «armed aggression of the Russian Federation or the aggression of another

© ГОЛОВЧУК Віталій Анатолійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права Донецького національного університету імені Василя Стуса; ORCID: 0009-0004-8931-159X; e-mail: lawyer.golovchuk@gmail.com

country», «armed aggression against Ukraine», «armed aggression of the Russian Federation or another state», «armed aggression of the Russian Federation», «armed aggression of the Russian Federation against Ukraine», but does not contain the definition of these concepts. For the same understanding and use of these concepts in law-enforcement activity it is necessary to unify them. It is advisable to take as a basis the term «armed aggression against Ukraine», which is given in Article 1 of the Law of Ukraine «On Defense of Ukraine», and make appropriate changes to the Criminal Code of Ukraine regarding the definition of a single concept and disclosure of its content.

Key words: sovereignty, territorial integrity, armed aggression, war, criminal code.

На початку XXI століття Україна змушена знову захищати свою незалежність і територіальну цілісність від свого східного сусіда. Збройна агресія проти України супроводжується численними випадками вчинення кримінальних правопорушень. Вказані обставини зумовлюють актуальність даного дослідження.

У статті автор ставить за мету уніфікувати однорідні визначення: «збройна агресія Російської Федерації або агресія іншої країни», «збройна агресія проти України», «збройна агресія Російської Федерації або іншої держави», «збройна агресія Російської Федерації», «збройна агресія Російської Федерації проти України», які містяться у КК України [1], та обґрунтувати доцільність закріплення єдиного поняття «збройна агресія проти України», з розкриттям його змісту, в КК України. Для досягнення цієї мети необхідно проаналізувати випадки застосування терміна «збройна агресія» у КК України та інших законах України; запропонувати єдине визначення, яке слід використовувати у КК України.

Незважаючи на те, що дане питання стало актуальним після подій 2014 року – захоплення РФ Криму та частини Донбасу, йому не приділялося достатньої уваги. Лише в 2022 році кримінальна правова доктрина почала робити кроки для визначення кримінальних правопорушень, пов'язаних із збройною агресією проти України.

Одночасно суспільні відносини набули стрімкого розвитку після 24 лютого 2022 року. Верховна Рада України своєчасно відреагувала на це та в березні 2023 року внесла зміни до КК України, якими введено у Закон України про кримінальну відповідальність низку таких понять: «збройна агресія проти України», «збройна агресія Російської Федерації», «збройна агресія Російської Феде-

рації проти України», «збройна агресія Російської Федерації або агресія іншої країни».

Уперше в КК України поняття «збройна агресія Російської Федерації або іншої держави» з'явилося після прийняття 6 червня 2019 року Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконні дії стосовно державних нагород, незаконне носіння військової форми одягу, наругу над місцем поховання захисника суверенітету та територіальної цілісності України та деяких інших осіб» №2747-VIII [2], яким частину другу статті 297 («Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого») КК України викладено в новій редакції.

Пізніше, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 3 березня 2022 року №2108-IX [3], КК України доповнено новою статтею 111-1 («Колабораційна діяльність») з примітками до неї, в якій міститься поняття «збройна агресія проти України».

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції» від 3 березня 2022 року №2110-IX [4] статтю 161 КК України («Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками») викладено у новій редакції та доповнено КК України статтями 435-1 («Образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю»), 436-2 («Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників»). У зазначеному Законі містяться поняття «збройна агресія Російської Федерації» (стаття 435-1) та «збройна агресія Російської Федерації проти України» (частини перша, друга статті 436-2).

Відповідно до Закону України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» від 3 березня 2022 року №2114-IX [5] доповнено розділ II «Прикінцеві та перехідні положення» КК України пунктом 22. 15 березня 2022 року прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають

кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану» №2124-IX [6], яким доповнено розділ VIII КК України статтею 43-1 («Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України»). 1 квітня 2022 року Законом України «Про внесення змін до статті 114-2 Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за несанкціоноване розповсюдження інформації про засоби протидії збройній агресії Російської Федерації» № 2178-IX [7] внесені зміни до КК України, якими уточнено диспозиції статті 114-2 КК України. Зазначені закони містять поняття «збройна агресія проти України» та «збройна агресія Російської Федерації або агресія іншої країни».

Хоча КК України містить такі поняття, як «збройна агресія Російської Федерації або агресія іншої країни» (частини перша, четверта статті 43-1), «збройна агресія проти України» (частина третя статті 43-1; частини перша, третя статті 111-1; частина третя статті 114-2; пункт 22 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення»), «збройна агресія Російської Федерації або іншої держави» (частина друга статті 297), «збройна агресія Російської Федерації» (стаття 435-1), «збройна агресія Російської Федерації проти України» (частини перша, друга статті 436-2), проте не містить визначення цих понять.

Положення статті 1 («Визначення основних термінів») Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року № 1932-XII [8] розкривають терміни «збройна агресія» та «збройна агресія проти України». Відповідно під збройною агресією розуміється застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України. Збройною агресією проти України вважається будь-яка з таких дій: вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація або анексія частини території України; блокада портів, узбережжя або повітряного простору, порушення комунікацій України збройними силами іншої держави або групи держав; напад збройних сил іншої держави або групи держав на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України; засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили проти України, які мають настільки серйозний характер, що

це рівнозначно переліченим в абзацах 5 – 7 статті 1 Закону України «Про оборону України» діям, у тому числі значна участь третьої держави у таких діях; дії іншої держави (держав), яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження третьої держави, використовувалася цією третьою державою (державами) для вчинення дій, зазначених в абзацах 5 – 8 статті 1 Закону України «Про оборону України»; застосування підрозділів збройних сил іншої держави або групи держав, які перебувають на території України відповідно до укладених з Україною міжнародних договорів, проти третьої держави або групи держав, інше порушення умов, передбачених такими договорами, або продовження перебування цих підрозділів на території України після припинення дії зазначених договорів.

Для належної кримінально-правової охорони розглядуваних суспільних відносин, уникнення різного тлумачення однорідних понять необхідно уніфікувати визначення «збройна агресія Російської Федерації або агресія іншої країни», «збройна агресія проти України», «збройна агресія Російської Федерації або іншої держави», «збройна агресія Російської Федерації», «збройна агресія Російської Федерації проти України». При цьому доцільно взяти за основу термін «збройна агресія проти України» у статті 1 Закону України «Про оборону України» та внести відповідні зміни до частин першої, третьої, четвертої статті 43-1, частини першої, третьої статті 111-1, частини третьої статті 114-2, частини другої статті 297, статті 435-1, частин першої, другої статті 436-2, пункту 22 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» КК України.

Одночасно необхідно статтю 43-1 КК України доповнити приміткою, в якій розкрити поняття «збройна агресія проти України» та зазначити: «Під збройною агресією проти України у цьому Кодексі слід розуміти будь-яку з таких дій:

а) вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація або анексія частини території України;

б) блокада портів, узбережжя або повітряного простору, порушення комунікацій України збройними силами іншої держави або групи держав;

в) напад збройних сил іншої держави або групи держав на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України;

г) засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили проти України, які мають настільки серйозний характер, що це рівнозначно переліченим в пунктах «а», «б», «в» цієї примітки діям, у тому числі значна участь третьої держави у таких діях;

г) дії іншої держави (держав), яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження третьої держави, використовувалася цією третьою державою (державами) для вчинення дій, зазначених в пунктах «а», «б», «в», «г» цієї примітки;

д) застосування підрозділів збройних сил іншої держави або групи держав, які перебувають на території України відповідно до укладених з Україною міжнародних договорів, проти третьої держави або групи держав, інше порушення умов, передбачених такими договорами, або продовження перебування цих підрозділів на території України після припинення дії зазначених договорів».

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. 2. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконні дії стосовно державних нагород, незаконне носіння військової форми одягу, наругу над місцем поховання захисника суверенітету та територіальної цілісності України та деяких інших осіб: Закон України від 06.06.2019 № 2747-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-19>. 3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 03.03.2022 № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20>. 4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції: Закон України від 03.03.2022 № 2110-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2110-20>. 5. Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України: Закон України від 03.03.2022 № 2114-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text>. 6. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2124-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2124-20>. 7. Про внесення змін до статті 114-2 Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за несанкціоноване розповсюдження інформації про засоби протидії збройній агре-

ції Російської Федерації: Закон України від 01.04.2022 № 2178-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2178-20>. 8. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.

References

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Unrainy vid 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. 2. Pro vnesennia zmin do Kodeksu Ukrainy pro admistratyvni pravoporushennia ta Kryminalnoho kodeksu Ukrainy shchodo vidpovidalnosti za nezakonni dii stosovno derzhavnykh nahorod, nezakonne nosinnia viiskovoi formy odiahu, naruhu nad mistsem pokhovannia zakhsnyka suverenitetu ta terytorialnoi tsilisnosti Ukrainy ta deiakyykh inshykh osib: Zakon Unrainy vid 06.06.2019 № 2747-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-19>. 3. Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vstanovlennia kryminalnoi vidpovidalnosti za kolaboratsiinu diialnist: Zakon Unrainy vid 03.03.2022 № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20>. 4. Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo posylennia kryminalnoi vidpovidalnosti za vyhotovlennia ta poshyrennia zaboronenoii informatsiinoi produktsii: Zakon Unrainy vid 03.03.2022 № 2110-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2110-20#Text>. 5. Pro zabezpechennia uchasti tsyvilnykh osib u zakhysti Unrainy: Zakon Unrainy vid 03.03.2022 № 2114-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20>. 6. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vyznachennia obstavyn, shcho vykliuchaiut kryminalnu protypravnist diialnist ta zabezpechuiut boiovyi imunitet v umovakh dii voiennoho stanu: Zakon Unrainy vid 15.03.2022 № 2124-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2124-20>. 7. Pro vnesennia zmin do statti 114-2 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy shchodo udoskonalennia vidpovidalnosti za nesanktsionovane rozpovsiudzhennia informatsii pro zasoby protydii zbroinii ahresii Rosiiskoi Federatsii: Zakon Unrainy vid 01.04.2022 № 2178-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2178-20>. 8. Pro oboronu Ukrainy: Zakon Unrainy vid 06.12.1991 № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.

Holovchuk Vitalii. Definition of the concept of «armed aggression against Ukraine» in the Criminal Code of Ukraine

At the beginning of the 21st century Ukraine is forced to defend again its independence and territorial integrity from its eastern neighbor. Armed aggression against Ukraine is accompanied by numerous cases of criminal offenses. The specified circumstances determine the relevance of this research.

The Criminal Code of Ukraine provides such concepts as: «armed aggression of the Russian Federation or aggression of another country» (parts one and four of Article 43-1), «armed aggression against Ukraine» (part three of Article 43-1; parts one and three of Article 111-1; part three of Article 114-2; clause 22 of

Section II «Final and Transitional Provisions»), «armed aggression of the Russian Federation or another state» (part two of Article 297), «armed aggression of the Russian Federation» (Article 435-1), «armed aggression of the Russian Federation against Ukraine» (parts one and two of Article 436-2), however, does not define of these concepts.

For proper criminal legal protection of the considered social relationships, avoiding various interpretations of homogeneous concepts, it is necessary to unify these definitions. In this case, it is advisable to take as a basis the term «armed aggression against Ukraine», which is given in Article 1 of the Law of Ukraine «On the Defense of Ukraine», and make appropriate changes to parts first, third, fourth of Article 43-1, parts first and third of Article 111-1, part third of Article 114-2, part second of Article 297, Article 435-1, parts first and second of Article 436-2, clause 22 of Section II «Final and Transitional Provisions».

At the same time, it is necessary to supplement Article 43-1 of the Criminal Code of Ukraine with a note, in which to disclose the concept of «armed aggression against Ukraine».

Key words: sovereignty, territorial integrity, armed aggression, war, criminal code.

Частина 2

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323.22

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-128

С. В. БАЛАН

ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

Розглянуто роль політичних інститутів у процесі формування інформаційної держави. Показано, що сучасні розвинені демократичні держави перебувають на етапі транзиту в напрямку формування нового типу держави – інформаційної. Це проявляється у впровадженні державних політик у сфері інформатизації суспільно-політичних відносин та формування правових і політичних інститутів. Автор досліджує ключові особливості інституційного забезпечення інформаційної держави в Україні. Доведено, що політичні інститути відіграють роль середовища, яке визначає параметри та формати взаємодії між усіма елементами процесу розбудови інформаційної держави.

Ключові слова: інформаційна держава, інформаційне суспільство, прозорість і підзвітність влади, демократія, інформаційно-комунікаційні технології, свобода слова, інформаційна безпека, державна політика, державне управління, правове регулювання, публічна влада, політичні інститути, інституційне забезпечення.

Balan Sergii. Institutional support of the informational state in Ukraine

The role of political institutions in the process of developing an information state is considered. It is shown that modern developed democratic states are in transit towards the formation of a new type of state - an information state. This is manifested in the implementation of state policies in the field of informatization of socio-political relations and the formation of legal and political institutions. The author examines the key features of the institutional

support of the information state in Ukraine. It is proven that political institutions play the role of an environment that determines parameters and formats of interaction between all elements of the process of developing an information state.

Key words: *informational state, information society, transparency and accountability of state power, democracy, information and communications technologies, freedom of expression, information security, public policy, public administration, legal regulation, public authority, political institutions, institutional support.*

Інформація є важливою складовою сучасного суспільства, яка лежить в основі будь-якого аспекта суспільного життя. В епоху цифрових технологій, коли інформація поширюється вільно та швидко, її роль лише посилюється, що робить вивчення закономірностей її створення, передачі, зберігання та використання вкрай важливим етапом розуміння особливостей розгортання соціальних процесів та незамінною передумовою ухвалення обґрунтованих стратегічних рішень, зокрема тих, що стосуються виконання функцій держави.

Упродовж кількох останніх десятиліть використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) стало ключовим фактором соціального і економічного розвитку держав. Винайдення і запуск мережі Інтернет дали безпрецедентний поштовх поширенню ІКТ передусім завдяки швидкості обміну інформацією. Як слушно зауважила С. Браман, інформаційні технології є ключовим елементом сучасної глобальної інформаційної політики, оскільки відчутно впливають на автономію політичних суб'єктів, значно збільшуючи доступний обсяг свободи. Саме ця особливість цифрових технологій визначає їх як метатехнології, а не лише як промислові технології. Зі збільшенням обсягу свободи ієрархічні відносини слабшають, а нелінійні причинно-наслідкові зв'язки набувають додаткової ваги, і в цьому, зокрема, проявляється роль політичних інститутів [1].

Метою даної статті є спроба проаналізувати систему політичних інститутів, за допомогою яких в Україні забезпечується процес формування інформаційної держави, зокрема через реалізацію державної інформаційної політики, та регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі впровадження інформаційно-комунікаційних технологій.

Концепцію інформаційної (мережевої) держави одним із перших почав розробляти М. Кастельс. Він стверджував, що поява мережевого суспільства знаменує нову еру, в якій держава дедалі більше покладається на цифрові технології для збору, обробки та поширення інформації [2]. Згодом ця концепція була розвинена та вдосконалена низкою вчених, зокрема Б. Бейтсом, Й. Бенклером, С. Брамман, Л. Лессігом, Б.С. Новек та ін.

Спроби дослідити різні аспекти формування і функціонування інформаційної держави можна прослідкувати в працях вітчизняних науковців Н. Блажівської, О. Баранова, В. Брижка, М. Вершиніна, В. Гавловського, В. Дрожжинова, Д. Дюжева, Є. Жукова, Р. Калюжного, Б. Кормича, А. Кошкіна, Н. Кушакової, Д. Макаренка, К. Орлова, Г. Почепцова, В. Скалацького, О. Тихомирова, В. Фурашева, В. Хахановського, В. Цимбалюка, С. Чукут, М. Швеця, О. Яременка та ін.

На думку С. Брамман, інформаційна держава характеризується множиною взаємозалежностей з іншими державними та недержавними суб'єктами у спосіб, який значною мірою вимагає використання глобальної інформаційної інфраструктури для створення, обробки, передачі та використання інформації. Інформаційні держави використовують контроль над інформацією, щоб виробляти та відтворювати локуси влади та обмежувати зони автономного впливу в мережевому середовищі [3].

Переважна більшість сучасних розвинених держав перебуває на етапі транзиту в напрямку формування нового типу держави – інформаційної. Це проявляється у впровадженні державних політик у сфері інформатизації суспільно-політичних відносин та формування правових і політичних інститутів. Дослідження і формування концепції «інформаційного суспільства» було відповіддю на сукупність економічних та науково-технічних чинників, які сприяли появі нових суспільних відносин і процесів. Самі ж суспільства значної кількості національних держав у відповідь на досягнення у царині інформаційно-комунікаційних відносин, а також з огляду на результати імплементації передових інформаційних політик формують значний попит на подальшу інформатизацію держав та чинять тиск на національні уряди з метою розробки й ухвалення відповідної нормативно-правової бази.

В процесі інформаційної трансформації національний уряд діє одразу в двох іпостасях. По-перше, виконує нормативну функцію шляхом розробки проектів державних політик, стандартів і правил, по-друге, виступає одночасно зацікавленою особою, стратегічним інвестором у ІКТ, програмне забезпечення, підвищення рівня цифрових знань населення для підтримки трансформації держави в інформаційну. Тож роль уряду в цій сфері дуже важлива.

Стрижнем будь-якої розвиненої демократичної держави є система політичних інститутів. Останні – це структури та механізми, які організовують, розподіляють і обмежують здійснення політичної влади в суспільстві. Вони покликані забезпечувати представницьке правління, захист прав і свобод громадян та верховенство права. Стан розвитку політичних інститутів має вирішальне значення для динаміки демократичних систем та їх стійкості до внутрішніх і зовнішніх викликів. Самодостатні політичні інститути, які здатні протистояти мінливим політичним настроям і дотримуватися тривалої стратегії розвитку галузі, виступають запобіжником від популізму на державному рівні. Відтак ключовим для типологізації інформаційної держави є питання того, чи спричиняє її виникнення формування нових владних інститутів. З точки зору теорії інституціоналізму, інститути є відносно стійкими наборами правил і організованих практик, які є відносно інваріантними в умовах зміни індивідів і мінливих зовнішніх обставин [4].

Оскільки інститути є продуктом людини, вони існують лише тому, що досить велика кількість громадян вірить у їх існування [5]. Інститути вимагають постійного колективного підтвердження та валідації своїх установчих правил, значень і ресурсів. У демократичній державі це відбувається завдяки явищу соціальної легітимності. Основним завданням демократичних інститутів є перетворення гетерогенного та плюралістичного суспільства на життєздатну політичну спільноту та забезпечення довгострокових систематичних заходів, узгоджених принципів і процедур, які самі по собі мають нормативну цінність. Інститути забезпечують структуру для формування політики, яка впливає, але не визначає результати, а недетерміновані інститути можуть навіть бути передовою легітимністю влади.

Європейський Союз свого часу розробив низку документів, що заклали фундамент для інституалізації інформаційного суспіль-

ства, встановили стандарти універсальної інформаційної держави на міждержавному рівні [6]. Європейські країни розпочали заходи з інституціоналізації інформаційної держави наприкінці 1990-х років. Першим кроком стало ухвалення стратегічних документів, де згадувався термін «інформаційне суспільство». Першою ініціативою Європейської Комісії у «плануванні інформаційного суспільства» була Біла книга «Зростання, конкурентоспроможність і зайнятість» (1993 р.).

Досвід України в царині побудови інформаційної держави є досить неоднозначний. У 2007 р. було ухвалено Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки», в якому фіксувалося зокрема, що «ступінь розбудови інформаційного суспільства в Україні порівняно із світовими тенденціями є недостатнім і не відповідає потенціалу та можливостям України» [7]. Основним завданням розвитку інформаційного суспільства визначалося сприяння кожній людині на засадах широкого використання сучасних ІКТ можливостей створювати інформацію і знання, користуватися та обмінюватися ними, виробляти товари та надавати послуги, повною мірою реалізуючи свій потенціал, підвищуючи якість свого життя і сприяючи сталому розвитку країни на основі цілей і принципів, проголошених ООН, Декларації принципів та Плану дій, напрацьованих на Всесвітніх зустрічах на вищому рівні з питань інформаційного суспільства (Женева, грудень 2003 р.; Туніс, листопад 2005 р.) та Постанови Верховної Ради України від 1 грудня 2005 р. «Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні» [8].

Відповідно до закону національна політика розвитку інформаційного суспільства в Україні передбачає перехід до пріоритетного науково-технічного та інноваційного розвитку, законодавче забезпечення розвитку інформаційного суспільства, формування сприятливих економічних умов розвитку інформаційного суспільства, загальнодоступної інформаційної інфраструктури, забезпечення повсюдного доступу до телекомунікаційних послуг та інформаційних ресурсів, збільшення різноманітності та кількості електронних послуг, створення загальнодоступних електронних інформаційних ресурсів, підготовку людини для роботи в інформаційному суспільстві, створення системи мотивацій щодо впровадження і

використання ІКТ у науці та культурі (зокрема, випереджальний розвиток фундаментальних і прикладних досліджень та наукоємних технологій), охороні здоров'я та навколишнього природного середовища, інформаційну безпеку в інформаційному суспільстві. Відтак реалізація Закону передбачала відчутний прогрес у подоланні практично всіх викликів у майже всіх сферах суспільного життя. Проте про дійсні наміри виконання Закону промовисто свідчить той факт, що Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні [9], розроблена задля його реалізації, була схвалена урядом лише у травні 2013 р.

Результати дослідження, проведеного у 2020 р., показали: рівень цифрового розвитку значно відставав від середнього рівня в ЄС. Україну також випередили нові країни-члени ЄС, які мали нижчий рівень економічного та цифрового розвитку порівняно зі «старими» членами. Ситуація в Україні вирізнялася несприятливою для цифрових інновацій нормативно-правовою базою, недостатнім розвитком телекомунікаційної інфраструктури та у сфері впровадження урядом цифрових технологій [10].

В Україні навички використання інформаційно-комунікаційних технологій переважно зосереджені серед молоді. Наприклад, попри те, що на кінець 2022 р. було 49,3 млн активних абонентів мобільного зв'язку, з яких 35,4 млн (72%) підключені до мобільного Інтернету, серед осіб старше 60 років лише 32% користуються Інтернетом щодня, тоді як 48% не користуються ним взагалі [11]. Як наслідок, значна частина населення не може повною мірою використовувати наявні онлайн-сервіси, зокрема державний портал «Дія». Відтак феномен «цифрового розриву» потребує уваги з боку уряду.

Попри очевидні успіхи у цифровізації державних послуг, впровадженні електронних документів, електронного документообігу Україна через критичне недофінансування суттєво відстає у розвитку сектора науки та інновацій (34-е місце з 39 у Global Innovation Index (2022) [12] та 54-е місце з 64 країн у World Digital Competitiveness Ranking (2021) [13]). Освіта у сфері інформаційних та цифрових технологій також відстає від запитів ринку.

Однією з основних причин відставання України у побудові інформаційної держави є недостатній рівень інституційного забезпечення цих перетворень. Під інституційним забезпеченням тут

розуміється сукупність юридичних і політичних дій з унормування суспільних відносин: створення органів влади і державних установ (політичних інститутів) з відповідними повноваженнями або наділення вже наявних необхідними повноваженнями задля підвищення прогнозованості у досягненні результатів під час реалізації державних політик.

У 2014 р. зі створенням Міністерства інформаційної політики (МІП) ця політика інституціоналізувалася через повноваження центрального органу виконавчої влади з відповідним фінансуванням з держбюджету. Водночас під час затвердження положення про МІП виникла складність із пріоритетним включенням до його функцій власне інформаційної політики та інформаційної безпеки через можливе дублювання функцій з іншими органами влади, передусім РНБОУ. Відтак ключовим завданням МІП стала робота у сфері «інформаційного суверенітету».

Створене у вересні 2019 р. Міністерство цифрової трансформації (Мінцифри) відповідно до положення [14] є головним органом, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у таких сферах: цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій та технологій, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації; у сфері впровадження електронного документообігу; розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; у сферах відкритих даних, публічних електронних реєстрів, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності, розвитку інфраструктури широкосмугового доступу до Інтернету та телекомунікацій, електронної комерції та бізнесу; у сфері надання електронних та адміністративних послуг; у сферах електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації; у сфері розвитку ІТ-індустрії; у сфері розвитку та функціонування правового режиму Дія Сіті. Очолює Мінцифри міністр цифрової трансформації України, який також обіймає посаду віце-прем'єр-міністра з інновацій, розвитку освіти, науки та технологій. Невдовзі за ініціативою відомства було запроваджено посаду заступника з цифрової трансформації (CDTO) в усіх міністерствах і великих державних органах [15]. Відтепер усі великі проєкти у сфері цифровізації в цих органах мають погоджуватися з Мінцифрою. Це дасть змогу зменшити кількість різнопланових проєктів, а зосере-

дитися на ключових. Так, Мінцифра запропонувала єдиний підхід до надання цифрових послуг через портал «Дія», який є одним з найкращих рішень подібного роду в світі [16].

Для ефективного лобіювання проєктів Мінцифри у Верховній Раді України IX скликання було створено Комітет з питань цифрової трансформації, до складу якого ввійшло 8 депутатів. До предмета відання Комітету, зокрема, належать: законодавчі засади цифровізації та цифрового суспільства в Україні; цифрова індустрія та телекомунікації; електронне урядування та публічні електронні послуги; електронна демократія; радіочастотний ресурс; законодавчі засади адміністрування, функціонування та використання мережі Інтернет в Україні; кібербезпека та кіберзахист, у тому числі критичної інфраструктури; розвиток цифрових компетентностей, цифрові права.

Крім міністерств і парламентського комітету, в Україні є ще низка державних органів, що мають безпосередній стосунок до формування інформаційної держави. Так, Державний комітет телебачення і радіомовлення України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується урядом через міністра культури та інформаційної політики України. Він вносить пропозиції щодо формування державної політики в інформаційній та видавничій сферах, забезпечує її реалізацію, здійснює управління в цих сферах, а також міжгалузеву координацію та функціональне регулювання з питань, віднесених до його відання.

Відповідно до положення [17] Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (Держспецзв'язку) є центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, діяльність якого спрямовується і координується урядом і який забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах організації спеціального зв'язку, захисту інформації, кіберзахисту телекомунікацій і користування радіочастотним ресурсом України. Загалом Держспецзв'язку відповідає за цифрову стійкість управління державою, забезпечує захист державних електронних інформаційних ресурсів та інфраструктури, створює безпечні умови для роботи систем обміну інформації, протидіє загрозам у кіберпросторі, протистоїть ворожим технічним розвідкам, підтримує функціонування національного радіочастотного ресурсу [18]. У структурі Держспецзв'язку у формі

відокремленого підрозділу працює Державний центр кіберзахисту, до складу якого входить Оперативний центр реагування на кіберзагрози, а в якості спеціалізованого структурного підрозділу функціонує CERT-UA – урядова команда реагування на комп'ютерні надзвичайні події України.

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення є конституційним, постійним позавідомчим державним органом, підзвітним Верховній Раді України та Президентові України. Національна рада створена і діє на підставі Конституції України, законів «Про телебачення і радіомовлення», «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення» та інших нормативних актів. Вона є єдиним органом державного регулювання (державним регулятором) діяльності у сфері телебачення і радіомовлення незалежно від способу розповсюдження телерадіограм і передач. У грудні 2021 р. прийнято Закон «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку» для імплементації положень Закону «Про електронні комунікації» [19]. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку (НКЕК), перебрала на себе частину повноважень ліквідованої Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації.

Відповідно до закону [20] НКЕК є центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, який утворюється урядом, є регуляторним органом, що здійснює державне регулювання, а також державний нагляд (контроль) щодо виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства суб'єктами господарювання та забезпечення інтересів суспільства у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра, надання послуг поштового зв'язку, забезпечення безпеки електронних комунікацій, розвитку конкуренції, інтеграції ринків України у зазначених сферах до ринків ЄС. Комісія, зокрема, визначає населені пункти без доступу до інтернету, мобільного зв'язку та забезпечує доступ громадян до таких послуг, здійснює державний контроль за діяльністю операторів/провайдерів і постачальників поштових послуг, здійснює позасудове врегулювання спорів між споживачами та операторами/провайдерами, спорів щодо доступу до інфраструктури, а також моніторить якість електронних комунікаційних послуг.

рами/провайдерами, спорів щодо доступу до інфраструктури, а також моніторить якість електронних комунікаційних послуг.

НКЕК належить важлива функція із забезпечення виконання рішень РНБОУ про накладення санкцій щодо обмеження або припинення надання телекомунікаційних послуг і використання телекомунікаційних мереж загального користування, зокрема заборона Інтернет-провайдерам надання послуг з доступу користувачам мережі Інтернет до певних ресурсів/сервісів, блокування Інтернет-провайдерів доступу до ресурсів, у тому числі до їх субдомейнів [21]. Йдеться про сотні російських сайтів, доступ до яких був заблокований рішеннями РНБОУ впродовж 2017-2022 рр..

19 березня 2021 р. Указом Президента України було введено в дію рішення РНБОУ «Про створення Центру протидії дезінформації» [22], а вже 7 травня іншим Указом Президента України затверджено Положення «Про Центр протидії дезінформації» [23]. ЦПД є робочим органом РНБОУ як бюджетна державна установа, забезпечує здійснення заходів щодо протидії поточним і прогнозованим загрозам національній безпеці та національним інтересам України в інформаційній сфері, забезпечення інформаційної безпеки України, виявлення та протидії дезінформації, ефективної протидії пропаганді, деструктивним інформаційним впливам і кампаніям, запобігання спробам маніпулювання громадською думкою.

Намагаючись здійснювати проактивну діяльність у сфері протидії дезінформації, МКІП наприкінці березня 2021 р. презентувало створений при ньому в якості одного з механізмів протидії дезінформації Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки [24] задля поєднання зусиль держави і громадянського суспільства у захисті національного інформаційного простору. Центр є структурним підрозділом підпорядкованого МКІП Українського національного інформаційного агентства «Укрінформ».

Український державний центр радіочастот (УДЦР або Укрчастотнагляд) є державним унітарним комерційним підприємством, що засноване на державній власності. Крім того, УДЦР є госпрозрахунковим підприємством сфери управління НКЕК (до цього – НКРЗІ) та належить до об'єктів державної власності, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави.

УДЦР відповідно до ст.16 Закону України «Про радіочастотний ресурс України» здійснює такі види діяльності: присвоєння радіочастот, призначення позивних сигналів радіоелектронним засобам, видача дозволів на експлуатацію; ведення реєстру присвоєння радіочастот; проведення радіочастотного моніторингу використання радіочастотного ресурсу України відповідно до Закону; здійснення заходів щодо забезпечення електромагнітної сумісності радіоелектронних засобів, випромінювальних пристроїв; здійснення заходів щодо виявлення та усунення дії джерел радіозавад; підготовка висновків для прийняття НКЕК відповідних рішень щодо видачі ліцензій на користування радіочастотним ресурсом України; підготовка висновків на безпосереднє замовлення для Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення щодо можливості та умов користування радіочастотним ресурсом України для телерадіомовлення.

Підсумовуючи, відзначимо, що Україна за роки воєнного протистояння та протидії інформаційним викликам з боку РФ активно розвивала інституційну спроможність органів влади. З розгляду функціонального призначення згаданих інститутів, установ та організацій складається враження, що державна політика із забезпечення інформаційної безпеки тяжіє до використання реактивних засобів регулювання відносин, а саме: обмеження доступу до національного інформаційного простору, боротьба з дезінформацією шляхом спростування неправдивих повідомлень, відбиття інформаційних атак ворога тощо.

Процес інформатизації держави має чітко відповідати затвердженим пріоритетним напрямам національного розвитку. Враховуючи, що такі пріоритети не є статичними і змінюються у відповідь на виникнення глобальних викликів, узгодження параметрів інформатизації з цими пріоритетами має перетворитися на перманентний процес адаптації нормативних документів. Це вимагає високого рівня комунікації, координації та управління стратегією розвитку держави від ключових політичних (міністерства фінансів і економіки, статистичне відомство тощо) і технічних (міністерства інфраструктури, освіти і науки, телекомунікацій тощо) державних установ. Політичний блок уряду повинен максимально чітко моделювати процес інформатизації із врахуванням вимог у суміжних галузях. Технічні міністерства повинні підтримувати діяльність

багатосторонніх груп зацікавлених сторін з метою визначення напрямів впровадження ІКТ в основні суспільно-політичні процеси задля сталого інклюзивного розвитку держави.

Інститути відіграють роль середовища, яке визначає параметри взаємодії між усіма елементами процесу трансформації, пришвидшуючи або, навпаки, сповільнюючи формування інформаційної держави. Державні та громадянські інститути спільно з ухваленими державними політиками конституують набір інструментів, за допомогою яких відбувається координація процесу інформатизації держави. Політичні інститути також забезпечують ефективне впровадження і використання ІКТ у всіх секторах суспільного життя. Спроможність політичних інститутів сприяти досягненню позитивних перетворень є інструментом зміцнення довіри до держави та влади загалом. Попри наявність значної кількості державних органів, що діють у сфері регулювання інформаційних відносин, а також помітні успіхи в площині інформатизації держави Україна ще має пройти довгий шлях, щоб наблизитися до групи країн, які є загальноновизнаними лідерами у розбудові інформаційної держави. Адже ступінь розбудови інформаційного суспільства в Україні порівняно з кращими світовими зразками є поки недостатнім і не відповідає потенціалу України.

1. Braman S. The emergent global information policy regime. Braman Sandra (ed.). *The emergent global information policy regime*. Houndsmills, UK: Palgrave Macmillan, 2004. P. 14. 2. Castells M. *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. 1: *The Rise of the Network Society*. 2nd ed. Oxford: Wiley Blackwell. 2010. P. 21. 3. Braman S. *Change of State: Information, Policy and Power*. The MIT Press, 2006. P. 36. 4. Olsen J. *Change and continuity: an institutional approach to institutions of democratic government*. *European Political Science Review*. 2009. № 1. P. 8. 5. Searle J.R. *The Construction of Social Reality*. London: Penguin, 1995. 6. European Union. Communication of 8 December 1999 on a Commission initiative for the special European Council of Lisbon, 23 and 24 March 2000 – eEurope – An information society for all. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/eeurope-an-information-society-for-all.html> 7. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України №537-V від 09.01.2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> 8. Там само. 9. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386->

2013-p#Text 10. Iavorskyi P., Taran S., Shepotylo O., Hamaniuk O. Ukraine's integration into the EU's digital single market. Potential Economic Benefits. Kyiv: Ukrainian Centre for European Policy, 2020. URL: <https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/ukraines-integration-into-the-eus-digital-single-market-potential-economic-benefits.pdf> 11. Krupianyk A. Digital Economy of Ukraine: Key Development Factors. URL: <https://voxukraine.org/en/digital-economy-of-ukraine-key-development-factors> 12. Global Innovation Index. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_2000_2022/ua.pdf 13. World Digital Competitiveness Ranking. URL: <https://imd.cld.bz/Digital-Ranking-Report-2021/202/> 14. Постанова Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#n12> 15. «Це перша кібервійна»: як Мінцифра працює і запускає нові проекти під час війни. Інтерв'ю з М. Баніком. 6 травня 2022. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-interview/325691-tse-persha-kiberviyina-yak-mintsifra-pratsyue-i-zapuskae-novi-proekty-pid-chas-viyni> 16. Шевченко Л. «Дія» – це круто? Подивилися, як в інших країнах. 25 листопада 2021. URL: <https://tech.liga.net/ua/other/article/chego-ne-hvataet-v-diya-izuchili-elektronnye-pravitelstva-drugih-stran> 17. Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2014 р. № 411. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2014-%D0%BF#Text> 18. Про українські кіберцентри, захист від атак, кадри та російських хакерів — велике інтерв'ю з топчиновником із кібербезпеки. 11 січня 2022/ URL: <https://biz.nv.ua/ukr/tech/viktor-zhora-derzhspeczv-yazku-interv-yu-pro-kiberbezpeku-nacionalniy-centr-rezervuvannya-i-hakeriv-50207438.html> 19. Рада створила нового регулятора для галузі інтернету та мобільного зв'язку. 16 грудня 2021р. URL: <https://interfax.com.ua/news/telecom/786432.html> 20. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1971-20#Text> 21. Звіт про роботу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації за 2021 рік. – С.55 // https://nkrzi.gov.ua/images/upload/142/10078/report-12-05-2022_for_print_ToPrint.pdf 22. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про створення Центру протидії дезінформації»: Указ Президента України від 19 березня 2021 року №106/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106/2021#Text> 23. Питання Центру протидії дезінформації: Указ Президента України від 7 травня 2021 року №187/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1872021-38841> 24. Міністерство культури та інформаційної політики України. Презентовано Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. 1 квітня 2021 року // <https://www.kmu.gov.ua/news/prezentovano-centr-strategichnih-komunikacij-ta-informacijnoyi-bezpeki>

References

1. Braman S. The emergent global information policy regime. Braman Sandra (ed.). *The emergent global information policy regime*. Houndsmills, UK: Palgrave Macmillan, 2004. P. 14. 2. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. 1: The Rise of the Network Society. 2nd ed. Oxford: Wiley Blackwell. 2010. P. 21. 3. Braman S. Change of State: Information, Policy and Power. The MIT Press, 2006. P. 36. 4. Olsen J. Change and continuity: an institutional approach to institutions of democratic government. *European Political Science Review*. 2009. №1. P. 8. 5. Searle J.R. The Construction of Social Reality. London: Penguin, 1995. 6. European Union. Communication of 8 December 1999 on a Commission initiative for the special European Council of Lisbon, 23 and 24 March 2000 – eEurope – An information society for all // <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/eeuropean-information-society-for-all.html> 7. Law of Ukraine «On Basic Principles of Information Society Development in Ukraine for 2007-2015» №537-V, 09/01/2007 // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> 8. Ibid. 9. Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On the Approval of the Strategy for the Development of the Information Society in Ukraine» № 386-p, 15/05/2013 // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p#Text> 10. Iavorskyi P., Taran S., Shepotylo O., Hamaniuk O. Ukraine's integration into the EU's digital single market. Potential Economic Benefits. Kyiv: Ukrainian Centre for European Policy, 2020 // <https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/ukraines-integration-into-the-eus-digital-single-market-potential-economic-benefits.pdf> 11. Krupianyk A. Digital Economy of Ukraine: Key Development Factors // <https://voxukraine.org/en/digital-economy-of-ukraine-key-development-factors> 12. Global Innovation Index // https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_2000_2022/ua.pdf 13. World Digital Competitiveness Ranking // <https://imd.cld.bz/Digital-Ranking-Report-2021/202/> 14. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 856, 18/09/2019 // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#n12> 15. «Tse persha ciberviyina»: iak Mintsyfra pratsue I zapuskae nove proekty pid chas viyny. Interview with M.Banik. May 6, 2022 // <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-interview/325691-tse-persha-kiberviyina-yak-mintsifra-pratsyue-i-zapuskae-novi-proekty-pid-chas-viyni> 16. Shevchenko L. «Diia» – tse kruto? Podivilisia, iak v inshih krayinah. November 25, 2021 // <https://tech.liga.net/ua/other/article/chego-ne-hvataet-v-diya-izuchili-elektronnye-pravitelstva-drugih-stran> 17. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 3, 2014 No. 411 «On approval of the Regulation on the Administration of the State Service of Special Communications and Information Protection of Ukraine» // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2014-%D0%BF#Text> 18. Pro ukayinski cibersentry, zahist vid atak, kadry ta rosiyskih hakeriv – major interview with the Ukrainian cybersecurity top manager. January 11, 2022 // <https://biz.nv.ua/ukr/tech/viktor-zhora-derzhspeczv-yazku-interv-yu-pro-kiberbezpeku-nacionalniy-centr-rezervuvannya-i-hakeriv-50207438.html>

rezervuvannya-i-hakeriv-50207438.html **19.** Rada stvorila novogo regulatora dlia galuzi Internetu ta mobilnogo zviazku. December 16, 2021 // <https://interfax.com.ua/news/telecom/786432.html> **20.** Law of Ukraine «On the National Commission for State Regulation in the Fields of Electronic Communications, Radio Frequency Spectrum and Provision of Postal Services» // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1971-20#Text> **21.** Report on the work of the National Commission that carries out state regulation in the field of communication and informatization for 2021. – P.55 // https://nkrzi.gov.ua/images/upload/142/10078/report-12-05-2022_for_print_ToPrint.pdf **22.** Decree of the President of Ukraine dated March 19, 2021 No. 106/2021 On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated March 11, 2021 «On the establishment of the Center for countering disinformation» // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106/2021#Text> **23.** Decree of the President of Ukraine of May 7, 2021 No. 187/2021 «Issues of the Center for Combating Disinformation» // <https://www.president.gov.ua/documents/1872021-38841> **24.** Ministerstvo kultury ta informatsiynoyi polityky Ukrainy. Prezentovano Tsentr strategichnyh komunikatsiy ta informatsiynoyi bezpeky. April 1, 2021// <https://www.kmu.gov.ua/news/prezentovano-centr-strategichnih-komunikacij-ta-informacijnoyi-bezpeki>

***Balan Sergii.* Institutional support of the informational state in Ukraine**

Information is an important component of modern society, which underlies any aspect of social life. In the era of digital technologies, when information spreads freely and quickly, its role only increases, which makes the study of the patterns of its creation, transmission, storage and use an extremely important point in understanding the peculiarities of the unfolding of social processes and an indispensable prerequisite for making informed strategic decisions, in particular those ones related to the performance of state functions.

The vast majority of modern developed states are in transit towards the formation of a new type of state – an informational state. This is manifested in the implementation of state policies in the field of informatization of socio-political relations and the formation of legal and political institutions. Research and formation of the concept of «information society» was a response to a set of economic and scientific and technical factors that contributed to the emergence of new social relations and processes. The societies of a significant number of national states responding to achievements in the field of information and communication relations, as well as in view of the results of the implementation of advanced information policies, form a significant demand for further informatization of states and put pressure on national governments in order to develop and adopt the appropriate regulatory and legal base.

The author examines the role of political institutions in the process of developing an informational state. It is shown that modern developed democratic states are in transit towards the formation of a new type of state – an informational state. This is manifested in the implementation of state policies in

the field of informatization of socio-political relations and the formation of legal and political institutions. The author investigates the key features of the institutional support of the informational state in Ukraine. It is proven that political institutions play the role of an environment that determines parameters and formats of interaction between all elements of the process of developing an information state.

Key words: informational state, information society, transparency and accountability of state power, democracy, information and communications technologies, freedom of expression, information security, public policy, public administration, legal regulation, public authority, political institutions, institutional support.

В. В. ДОБІЖА

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНИХ НЕДЕМОКРАТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Обґрунтовано, що класичний авторитарний режим, займаючи проміжну позицію між двома протилежними режимами, має схожість і з тоталітаризмом, і з демократією.

Доведено, що відкриттям Нового часу стало й те, що порівняно зі звичними диктатурами страху, почали виникати диктатури обману, які тримаються не на страху, а на маніпулюванні інформацією і пропаганді.

Запропоновано визначення рашизму як нового різновиду тоталітарної ідеології та практик, які лежать в основі режиму, сформованого у Російській Федерації, та ґрунтуються на традиціях російського шовінізму й імперіалізму, практиках комуністичного режиму СРСР та націонал-соціалізму (нацизму).

Доведено, що недемократичні режими відрізняються від демократій відсутністю широкої загальної участі, обмеженою свободою і прозорістю влади. Вони можуть набувати різних форм (автократія, олігархія чи тоталітаризм). Ці режими часто характеризуються обмеженням політичної конкуренції, порушенням прав людини та відсутністю розвинутої правової системи.

Ключові слова: демократія, тоталітаризм, авторитаризм, неототалітаризм, путінізм, рашизм.

Dobizha Vasil. Comparative legal analysis of modern non-democratic regimes

The author proves that a classical authoritarian regime, occupying an intermediate position between two opposing regimes, has similarities with both totalitarianism and democracy.

It is proved that the discovery of modern times was that, in comparison with the usual dictatorships of fear, dictatorships of deception began to emerge, which are based not on fear, but on the manipulation of information and propaganda.

The author's own definition of the political regime of modern Russia is proposed. Various interpretations such as "Putinism", "rashism" (as a

derivative of fascism), "dictatorship of fear", or even attempts to identify signs of classical authoritarianism or totalitarianism are investigated.

The author proposes a definition of rashism as a new kind of totalitarian ideology and practices that underlie the regime established in the Russian Federation and are based on the traditions of Russian chauvinism and imperialism, the practices of the communist regime of the USSR and national socialism (Nazism).

It is proved that non-democratic regimes differ from democracies in the absence of broad public participation, limited freedom and transparency of the authorities. They can take different forms, such as autocracy, oligarchy, or totalitarianism. These regimes are often characterized by restrictions on political competition, human rights violations, and the absence of a developed legal system.

Key words: democracy, totalitarianism, authoritarianism, neo-totalitarianism, putinism, rashism.

Сучасні зарубіжні дослідники недемократичних політичних режимів (Ханна Арендт, Тімоті Снайдер, Йошка Фішер, Террі Еггнтон, Жан-Франсуа Ліотар) всебічно розглядали тоталітаризм і авторитаризм, досліджували їх природу, варіанти і модифікації. Тоталітарні режими докладно проаналізовано й у вітчизняній науковій літературі. Здебільшого українські вчені розглядали крайню форму цього політичного режиму – фашизм, а також радянський період розвитку нашої держави. Але тоталітарні режими існують і в даний час в окремих державах, таких, як Кореїська Народна Демократична Республіка, Лаос, Китайська Народна Республіка, В'єтнам, Куба. Тоталітарні політичні режими в різних країнах подібні за суттю, вони мають однотипні характеристики. У них тільки проголошується приналежність влади народу, який на практиці не має можливості брати участь в управлінні справами держави. Політичні права належать правлячій партії та її лідеру. Народ лише підтримує проведену політику. Для цього створюється і широко використовується апарат примусу. Водночас у деяких країнах з'являються зародки опозиції, свободи слова (В'єтнам).

Класичний авторитарний режим, займаючи проміжну позицію між двома протилежними режимами, має схожість із кожним із них. Із тоталітаризмом його поєднує необмежений законами характер влади, а з демократією – наявність автономних, нерегульованих державою суспільних сфер, збереження елементів громадянського суспільства.

© ДОБІЖА Василь Валерійович – кандидат політичних наук, доцент кафедри правознавства і гуманітарних дисциплін Вінницького навчально-наукового інституту економіки Західноукраїнського національного університету; ORCID: 0000-0002-5540-9781; e-mail: v.dobizha@gmail.com

Відкриттям постіндустріального суспільства стало наукове обґрунтування того, що поряд зі звичними диктатурами страху почали виникати диктатури обману, які тримаються не лише на страху, а й на маніпулюванні інформацією та пропаганді.

Надзвичайно актуальним у контексті досліджуваної проблематики видається визначення політичного режиму сучасної Росії. Різні трактування на кшталт «путінізм», «рашизм» (як похідне від фашизму), «диктатура страху» або навіть спроби виявлення ознак класичного авторитаризму чи тоталітаризму стикаються з низкою труднощів. Спробуємо висловити власне бачення даної проблематики.

По-перше, Путіну та його режиму не вдалося виробити цілеспрямовану і послідовну ідеологію. Політичні менеджери Путіна пропонують суміш із сучасних гасел і цитат із минулого. Втім російська пропаганда не переконує своє суспільство в тезах, а створює ілюзію масової підтримки росіян, аби у невдоволених виникала думка щодо своєї малочисельності.

По-друге, завдання російської диктатури полягає не стільки в тому, щоб переконати опонентів режиму, скільки в індоктринації молодих поколінь у поєднанні з погано прихованим залякуванням і готовністю до репресій за прояви інакодумства. Адже якщо цінності та норми режиму закріплені, то легше виявити та покарати тих, хто їх порушує.

По-третє, метушня на ідеологічному фронті спростовує поширену думку про те, що Путін і навіть усе російське суспільство спочатку мали певну ідеологію, яка проявилася в агресії проти України. Реальність зовсім інша: війна почалася не з ідеологічних причин. Натомість потрібно було поспіхом створити ідеологію, яка б виправдовувала та пояснювала війну, яка триває вже майже два роки [1].

Специфікою російського недемократичного режиму є те, що на відміну від цивілізованого світу, дотримуються правила (гуманізм, толерантність, міжнародне гуманітарне право), він правил не визнає і діє з огляду на політичну доцільність.

Журналіст, лауреат Пулітцерівської премії Томас Фрідман в *The New York Times* опублікував статтю *Foreign Affairs Big Mac I*, в якій сформулював припущення: не існує двох країн, у яких є ресторани McDonald's і які одночасно воюють одна проти одної. Згодом воно

отримало назву «теорія золотих арок» на честь логотипу компанії. Хоча журналіст робить застереження про те, що його гіпотеза не зовсім серйозна, проте, за три роки він розвинув її у книзі, яка швидко стала бестселером, «*The Lexus and the Olive Tree*» [2]. За його теорією відкриття ресторану McDonald's – ілюстрація процесу глобалізації, в ході якого держава досягає такого рівня економічного, соціального, політичного, культурного розвитку і настільки інтегрується у світову економіку, що «створення проблем» на кшталт військових дій стає не вигідним. Іншими словами, країни з розвинутими демократичними політичними режимами можливі суперечки розв'язують за допомогою правових механізмів (арбітраж СОТ, Міжнародний Суд ООН, Римський статут), а не шляхом розв'язування війни. Звісно, не будемо вважати цю теорію науково обґрунтованою, але на її підтвердження свідчить вихід мережі ресторанів швидкого харчування McDonald's з російського ринку в травні 2022 року після початку російської воєнної агресії проти України.

Якщо говорити про спосіб, яким Сполучені Штати Америки та Європейський Союз визначають політичний режим у Росії, то це стає важливим аспектом у контексті міжнародних відносин та політичної динаміки сучасного світу. Основними критеріями, за якими США визначають політичний режим у Росії, є дотримання прав людини, свободи слова, незалежності судової системи та свободи дій громадських організацій. Загальний підхід США полягає в тому, що їхня оцінка режиму визначається на основі принципів демократії та республіканізму, на яких ґрунтується їхня власна система.

За останні роки США висловлювали серйозну стурбованість щодо розвитку політичної ситуації у Росії. Критика спрямовується на обмеження свободи слова, засудження політичних опонентів та відсутність політичної конкуренції. Згідно з оцінками американської влади, ці чинники свідчать про посилення авторитаризму та обмеження прав людини в Росії.

Європейський Союз також відіграє важливу роль у визначенні політичного режиму в Росії. ЄС вважає, що оцінка політичного режиму ґрунтується на демократичних цінностях, принципах правової держави та дотриманні прав людини. ЄС робить акцент на необхідності належного функціонування політичних інститутів, незалежності ЗМІ та свободи вираження думок.

Останні події (обмеження свободи ЗМІ, придушення опозиції та жорстка реакція на масові протести в Росії) стали причиною серйозних занепокоєнь ЄС. Санкції є одним з інструментів, які ЄС використовує для впливу на політичний режим в Росії та посилення тиску з метою змін. З початку війни проти України ЄС вже запровадив одинадцять пакетів санкцій, а нині готується дванадцятий. Колективний Захід перетворив Росію на найбільш підсанкційну країну світу.

Одноставно стосовно політичного режиму в РФ висловилася Парламентська асамблея Ради Європи [3]. Так, ПАРЕ 13.10.2023 р. закликала держави-члени Ради Європи «визнати Володимира Путіна нелегітимним після закінчення його нинішнього президентського терміну і припинити всі контакти з ним, за винятком гуманітарних контактів і прагнення до миру після 2024 року».

ПАРЕ зазначила, що Путін обіймає найвищі державні посади з 2000 року. Поправки, внесені до Конституції РФ у липні 2020 року, продовжили термін його можливого президентства до 2036 року. Це викликає побоювання щодо відсутності системи стримувань і противаг. «Системне збільшення репресій, які спрямовані на внутрішніх опонентів в Росії та розв'язання російсько-української війни, лише підкреслюють безконтрольність влади президента та перетворюють Російську Федерацію на фактичну диктатуру», – заявили в ПАРЕ [3].

Асамблея також нагадала про висновки Венеціанської комісії про те, що «відмова від обмеження терміну повноважень чинного президента порушує як російську конституцію, так і міжнародні правові принципи».

ПАРЕ зазначила, що диктаторські режими «становлять загрозу міжнародному миру і безпеці, територіальній цілісності та політичній незалежності своїх сусідів», як це визначено в ст. 2 Статуту ООН. Таким чином, парламентарії заявили, що відновлення демократії у Росії відповідає інтересам не тільки російського народу, а й Європи та всього світу.

Після вторгнення Росії в Україну Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюції ES-11/1 і ES-11/2, що вимагають негайного виведення російських військ з України. До цього Рада Безпеки ООН передала Асамблеї право ухвалення рішення щодо конфлікту аж до рішення про військову інтервенцію силами ООН (резолю-

ція 2623). 16 березня 2022 року Міжнародний суд ООН зажадав від Росії негайно зупинити військові дії в Україні.

До компетенції Міжнародного кримінального суду (МКС) серед іншого належить також розшук та переслідування осіб, яких підозрюють у скоєнні воєнних злочинів, геноциді та злочинах проти людяності. Отже, МКС – реальний шанс для нашої держави, що злочини, скоєні на окупованих РФ територіях, не залишаться без розслідування, а винні у воєнних злочинах будуть притягнуті до відповідальності. В березні 2023 року стосовно президента Путіна та російської дитячої омбудсменки Марії Львової-Бєлової судді Міжнародного кримінального суду видали ордер на їх арешт [4]. Палата досудового провадження МКС підозрює їх у вчиненні воєнного злочину, а саме депортації та вивезення українських дітей з окупованих територій до Росії.

Досить красномовно виглядає список диктаторів, що отримали ордер від МКС, адже Путін не перший і не єдиний президент у цьому списку. У 2008 році очільник Судану Омар Аль-Башир став першим, хто отримав ордер на арешт через підозру в скоєнні масових убивств, пограбувань і зґвалтувань, а також геноциді та воєнних злочинах. Наступним у цьому списку став лівійський лідер Муаммар Каддафі, його також звинуватили у численних воєнних злочинах. У 2011 році МКС судив президента Кот-Дівуару Лорана Гбагбо, звинуваченого в масових убивствах. А четвертим керівником держави, ордер на арешт якого був виданий, і став Володимир Путін.

З точки зору міжнародного права, насильницька депортація неповнолітніх вважається злочином проти людяності. Згідно із Женевською конвенцією 1949 року про захист цивільного населення під час війни окупанти не мають права змінювати цивільний статус дітей. Росія також порушила статтю 7 Конвенції ООН про права дитини, що гарантує право дітей на ім'я і на набуття громадянства.

У статті II Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 року зазначено, що насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу є актом геноциду. Росія ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод [5], згідно з якою ніхто не може бути висланий ні в індивідуальному, ні в колективному порядку з території держави, гро-

мадянином якої він є. Комісія ООН охарактеризувала депортацію українських дітей як воєнний злочин.

Україна, що стала жертвою російського воєнного вторгнення, також сформулювала власне бачення режиму країни-агресора. Українські законодавці 2 травня 2023 року прийняли Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненавистницьких» [6]. Парламентарі не лише визначили політичний режим Росії, закріпили власну назву, а й окреслили правонаступництво і джерело формування цього режиму. Запропоноване визначення тлумачить «рашизм» як новий різновид тоталітарної ідеології та практик, які лежать в основі режиму, сформованого у Російській Федерації під керівництвом президента В. Путіна, та ґрунтуються на традиціях російського шовінізму й імперіалізму, практиках комуністичного режиму СРСР та націонал-соціалізму (нацизму).

Ще одне трактування російського режиму зустрічаємо в Законі України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» від 22 травня 2022 року [7]. Стаття 2 цього закону своєю назвою дає лаконічну відповідь щодо правового визначення режиму Росії в українському законодавстві. Назва статті: «Заборона пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України». В самій же статті 2 дане чітке роз'яснення, що політичний режим Російської Федерації є нацистським за своєю суттю і практикою та ідеологічно наслідує націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим.

Досить цікавим, з огляду на висвітлювану проблематику, видається проєкт Постанови Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про визначення існуючого в Російській Федерації політичного режиму як рашизму та засудження його ідеологічних засад і суспільних практик як тоталітарних та людиноненавистницьких». В цьому проєкті визначається сутність політичного режиму В. Путіна як неоімперської, тоталітарної диктатури, яка наслідує найгірші практики минулого та втілює ідеї фашизму та націонал-соціалізму в сучасній версії російського фашизму (рашизму).

Недемократичні режими відрізняються від демократій відсутністю широкої загальної участі, обмеженою свободою та транспарентністю влади. Вони можуть набувати різних форм, таких, як автократія, олігархія чи тоталітаризм. Ці режими часто характеризуються обмеженням політичної конкуренції, порушенням прав людини та відсутністю розвинутої правової системи.

Сучасні недемократичні політичні режими є складним явищем, вимагають цільових досліджень та уважного вивчення. Для того, щоб сприяти розвитку демократії та гарантувати права людини, важливо розуміти особливості цих режимів та шукати шляхи подолання їхніх викликів.

Отже, сучасні недемократичні режими викликають серйозні турбулентності в сучасному світі, аж до загрози розв'язання третьої світової війни. Вони порушують основні права людини, обмежують політичні та економічні можливості та створюють проблеми для міжнародних відносин. Розвиток демократії та поширення принципів прав людини залишаються важливим завданням для світової спільноти, спрямованою на забезпечення стійкої та справедливої світової системи.

Отже, сучасні недемократичні режими викликають серйозні турбулентності в сучасному світі, аж до загрози розв'язання третьої світової війни. Вони порушують основні права людини, обмежують політичні та економічні можливості та створюють проблеми для міжнародних відносин. Розвиток демократії та поширення принципів прав людини залишаються важливим завданням для світової спільноти, спрямованою на забезпечення стійкої та справедливої світової системи.

1. Krasheninnikov F. The Kremlin Finally Puts Together an Ideology. Wilson Center. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/kremlin-finally-puts-together-ideology>. 2. Friedman, T. L. Foreign Affairs Big Mac I. <https://www.thomaslfriedman.com/the-lexus-and-the-olive-tree>. 3. PACE urges the international community no longer to recognise Putin's legitimacy as president beyond 2024. *Parliamentary Assembly of the Council of Europe*. URL: <https://pace.coe.int/en/news/9254/pace-urges-the-international-community-no-longer-to-recognise-putin-s-legitimacy-as-president-beyond-2024>. 4. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. The International Criminal Court (ICC). URL: <https://www.icc-cpi.int>. 5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Конвенція_про_захист_прав_людини_і_основоположних_свобод. 6. Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненавистницьких». *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/236006.html>. 7. Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської

Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україні: Закон України № 2265-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>.

References

1. Krashenninnikov F. The Kremlin Finally Puts Together an Ideology. Wilson Center. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/kremlin-finally-puts-together-ideology>. 2. Friedman T. L. Foreign Affairs Big Mac I. <https://www.thomasfriedman.com/the-lexus-and-the-olive-tree>. 3. PACE urges the international community no longer to recognise Putins legitimacy as president beyond 2024. *Parliamentary Assembly of the Council of Europe*. URL: <https://pace.coe.int/en/news/9254/pace-urges-the-international-community-no-longer-to-recognise-putin-s-legitimacy-as-president-beyond-2024>. 4. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. The International Criminal Court (ICC). URL: <https://www.icc-cpi.int>. 5. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod. Vikipediia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Konventsiiia_pro_zakhyst_prav_liudyny_i_osnovopolozhnykh_svod. 6. Pro vykorystannia politychnym rezhymom rosiiskoi federatsii ideolohii rashyzmu, zasudzhennia zasad i praktyk rashyzmu yak totalitarnykh i liudynonenavysnytskykh". *Ofitsiynyi portal Verkhovnoi Rady Ukrainy*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/236006.html>. 7. Pro zaboronu propahandy rosiiskoho natsystskoho totalitarnoho rezhymu, zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii yak derzhavy-terorysta proty Ukrainy, symvoliky voiennoho vtorhnennia rosiiskoho natsystskoho totalitarnoho rezhymu v Ukraini : Zakon Ukrainy № 2265-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>.

Dobizha Vasil. Comparative legal analysis of modern non-democratic regimes

The author proves that a classical authoritarian regime, occupying an intermediate position between two opposing regimes, has similarities with both totalitarianism and democracy.

It is proved that the discovery of modern times was that, in comparison with the usual dictatorships of fear, dictatorships of deception began to emerge, which are based not on fear, but on the manipulation of information and propaganda.

The author's own definition of the political regime of modern Russia is proposed. Various interpretations such as "Putinism", "rashism" (as a derivative of fascism), "dictatorship of fear", or even attempts to identify signs of classical authoritarianism or totalitarianism are investigated.

The author proposes a definition of rashism as a new kind of totalitarian ideology and practices that underlie the regime established in the Russian Federation and are based on the traditions of Russian chauvinism and imperialism, the practices of the communist regime of the USSR and national socialism (Nazism).

It is proved that non-democratic regimes differ from democracies in the absence of broad public participation, limited freedom and transparency of the authorities. They can take different forms, such as autocracy, oligarchy, or totalitarianism. These regimes are often characterized by restrictions on political competition, human rights violations, and the absence of a developed legal system.

It is determined that modern non-democratic political regimes are a complex phenomenon, requiring targeted research and careful study. In order to promote democracy and guarantee human rights, it is important to understand the peculiarities of these regimes and to look for ways to overcome their challenges.

Based on the above, it can be stated that modern totalitarianism can be divided into absolute totalitarianism and totalitarianism with elements of individual freedom. The political regime of modern Russia can be characterized as authoritarian or semi-authoritarian. Russia is a presidential republic, where the President is the head of state and has significant powers.

It is substantiated that modern non-democratic regimes cause serious turbulence in the modern world. They violate basic human rights principles, limit political and economic opportunities, and create problems for international relations.

Key words: democracy, totalitarianism, authoritarianism, neo-totalitarianism, Putinism, rashism.

В. В. ВОРОТИНСЬКИЙ

ВПЛИВ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ НОВОГО ТИПУ НА ЗМІНУ ОСНОВНИХ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Розкривається суть сучасної гібридної війни в Україні. На основі досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців розкрито ключові визначення, генезу та характеристику терміна. Сформульовано широке розуміння гібридної війни нового типу, визначено її вплив на зміну основних функцій державної інформаційної політики воєнного часу.

Ключові слова: гібридна війна, гібридний конфлікт, актори гібридної війни, державна інформаційна політика, інформаційна безпека.

Vorotynskyy Vadym. The impact of a new type of hybrid warfare on changes in basic functions of the state information policy of Ukraine

The article reveals the essence of modern hybrid warfare in Ukraine. Based on the research of leading Ukrainian and foreign scientists derives the key definitions, genesis and characteristics of the term. The obtained data make it possible to form a broad understanding of the hybrid war of a new type unfolding in Ukraine and to determine its impact on the change of the main functions of the state information policy during wartime.

Key words: hybrid warfare, hybrid conflict, hybrid warfare actors, state information policy, information security.

Події в Україні 2014 р. актуалізували дослідження природи гібридної війни, і зокрема її використання державами та позадержавними акторами для досягнення своїх політичних та військових цілей. При цьому нова хвиля розвідок як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці почалася після широкомасштабної агресії Росії проти України в лютому 2022 р. Тактики ведення сучасної війни, що змінюються, адаптуються та виходять далеко за межі лінії бойового зіткнення, вимагають поглибленого наукового аналізу, оскільки розуміння природи війни визначає ефективність методів протидії.

© ВОРОТИНСЬКИЙ Вадим Володимирович – кандидат політичних наук, докторант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0008-2858-9298; e-mail: vorotinskij@gmail.com

Особливо актуальне це твердження щодо не мілітарних, у класичному розумінні методів ведення війни, а відповідальності державної інформаційної політики, яка з настанням війни стає одним з активних і ефективних інструментів протидії силам противника. Гібридна війна ставить перед державною інформаційною політикою України виклики, які спричиняють необхідність формування нових гнучких підходів моделювання рівноцінного способу захисту та контрдії зовнішнім загрозам. Для України, яка перебуває в активній фазі гібридної війни, розуміння цього питання може бути прирівняне до проблеми збереження суверенності держави. Ці міркування і зумовлюють актуальність даної статті.

Метою статті є визначення, на основі вітчизняних та зарубіжних досліджень, природи гібридної війни та її основних характеристик, змін у структурі ключових функцій державної інформаційної політики України в умовах війни.

Питання гібридних воєн розглядали у своїх наукових працях як зарубіжні, так і вітчизняні автори. Зміст поняття «гібридна війна» ґрунтовно досліджували: Т. Гюбер, В. Немет, Ф. Хоффман, В. Михаель, Р. Волкер, Ласік, Дж. Девіс, Дж. Маккуен, Р. Невсон, А. Якобс, Г. Ласконьяріас, М. Ozawa, М. Марсілі, П. Каллен, Е. Райхборн-К'єннеруд, М. Айшервуд, Р. Аркос, М. Джонс, К. Пінненіємі, Х. Сміт, Дж. Уїзер та ін. Серед вітчизняних науковців тему гібридної війни розробляли: А. Манойло, О. Тиханичев, О. Бартош, В. Карякин, А. Гостев, В. Горбулін, А. Слюсаренко, Є. Магда, Ю. Даник, Т. Малярчук, А. Сиротенко, Г. Яворська, К. Сабрі, Т. Андрієвський, Г. Динис, О. Пунда, О. Добрянська, М. Пахнін, Н. Новицька, В. Тарасюк та ін. Аналізу основних напрямів державної інформаційної політики в Україні присвячені праці цілої низки українських дослідників, серед яких О. Голобуцький, Є. Захаров, Р. Калюжний, Н. Корніловська, І. Кресіна, О. Крюков, Д. Мельник, В. Стеклов, В. Степанов, В. Цимбалюк, В. Шамрай та ін. Однак ми не маємо єдиного ґрунтового визначення цього нового і постійно змінюваного поняття. Крім того, гібридна війна як фактор впливу на формування державної інформаційної політики вивчена мало і вимагає подальших наукових розробок, особливо враховуючи сучасну ситуацію в Україні.

Поняття «гібридна війна» для світової спільноти не є новим, проте зі збільшенням кількості військових конфліктів гібридного

типу в світі воно набуває нового міждисциплінарного наукового осмислення. Збагачення розроблених раніше концепцій, в яких осмислена стратегічна, оперативна і тактична реальність, здатне дати державним інститутам ключ до розуміння сучасних способів протидії зовнішнім та внутрішнім агресивним факторам та акторам, гібридним та неоднорідним за своєю суттю. Гібридна війна як складне й багатовимірне явище привертає увагу дослідників із різних наукових галузей, що дає змогу постійно розширювати та конкретизувати поняття. Для України такі дослідження є критично необхідними, оскільки країна перебуває в активній фазі асиметричного військового конфлікту, який постійно видозмінюється і вимагає нових підходів у реагуванні.

Щоб краще зрозуміти характер сучасної гібридної війни, і насамперед воєнну агресію Росії проти України, слід заглибитися в історію трансформації даної дефініції. У науці ще не існує універсального розуміння гібридної війни та фундаментального розуміння її природи, оскільки співвідношення у використанні гібридних підходів винятково рухливі, змінюються щодо поточної геополітичної ситуації як у світі, так і в конкретному випадку. Автором основної концепції гібридної війни вважається американський фахівець у сфері військово-політичної стратегії Ф. Гоффман, який стверджував, що кожному історичному періоду властиві свої специфічні форми війни. На його думку, сучасна епоха характеризується процесами гібридизації, які мають місце і у військовій сфері. Гібридні війни включають низку різних способів їх ведення – звичайні (конвенційні) засоби, нерегулярні тактики та формування, терористичні акти, невибіркове насильство та примус, злочинні заворушення [7, с. 14].

У період з 2007 по 2014 р. об'єктом уваги наукової спільноти були проблеми, що виникали внаслідок боротьби з Талібаном, іншими збройними угрупованнями повстанців у Афганістані, та стратегії виходу з цього конфлікту, яких розглядали як недержавних, нерегулярних суб'єктів [10, с. 194]. Наукова думка, осмислюючи поточну геополітичну ситуацію, реагувала на зміни у підходах до ведення воєнних дій, які та той час були актуальними. Ситуація змінилася у 2014 р. після початку воєнних дій в Україні. Концепція гібридної війни, через сім років після ранньої статті Ф. Гоффмана, зайняла центральне місце у дебатах із питань безпеки та стратегічних дослідженнях.

Слід зазначити, що до 2014 р. концепція гібридної війни здебільшого стосувалася недержавних суб'єктів, а після – нерегулярні актори були віднесені до тактичного виміру, але не визначали її суть [10, с. 195]. У 2014 р. НАТО, реагуючи на комбіновану агресію Росії щодо України, адаптувала концепцію гібридної війни. Це означало нове усвідомлення поняття та його використання як основного в описі сучасних конфліктів. Уряди США, Великобританії, Австралії, Франції та Німеччини, а також НАТО та Європейський Союз широко використовували цю концепцію як основу нової політики світової взаємодії. Із зростанням ескалації конфлікту в Україні, застосуванням нових підходів до досягнення військових та політичних цілей змінювалося й розуміння терміна, розширювався набір основних смислів.

У звіті конференції Оборонного коледжу НАТО (NDC) у 2015 р. гібридна війна була визначена як «заперечення стандартних норм та принципів міжнародних відносин та відступ від них у гонитві за вузькими інтересами» [11]. Дослідницький документ NDC представив тривимірне визначення гібридної війни, що охоплює суб'єкта, кошти і територію: «Гібридна війна» — це форма насильницького конфлікту, в якому одночасно беруть участь державні та недержавні суб'єкти, з використанням звичних та нетрадиційних засобів, а також засобів ведення війни, які не обмежуються полем бою чи конкретно фізичною територією» [6]. У розпал кризи в Україні НАТО надало визначення гібридної війни, яке було як політичним, так і тактичним. Альянс підкреслив той факт, що одна країна може побажати використати кінетичні та некінетичні засоби у спробі зайняти вигідну політичну позицію всупереч міжнародним стандартам та нормам.

У лютому 2023 р. Оборонний коледж НАТО опублікував дослідження з аналізом підходів у гібридній війні Росії проти України після вторгнення у лютому 2022 р. на підставі комплексу дій агресора. Доповідь знаменна спробою усвідомити і довести факт трансформації гібридної війни («hybrid») першої стадії (2014-2022) до гібридної війни («total, global, hybrid») другої стадії (від 2022) [12, с. 151]. Це вкотре доводить, що підходи до вивчення сучасних конфліктів змінюються разом із самими конфліктами. І якщо до 2014 р. дослідницькі розвідки здебільшого орієнтувалися на конфлікт США на Близькому Сході, то війна Росії проти України зму-

сила розглядати поняття «гібридна війна» на основі нових подій та співвідношень.

До найбільш загальних визначень сучасної гібридної війни належить формула М. Марсілі, який наголошує, що це комплексна стратегія, а не просто набір методів і тактик, здатних об'єднати летальні та нелетальні інструменти у цілісний підхід, який формує гібридний континуум загалом» [9, с. 153-154]. При цьому дослідник додає, що «гібридна війна» — це загальний концептуальний термін, узагальнене поняття, що включає безліч інструментів: військових і цивільних, звичайних і нетрадиційних [9, с. 151].

З таким визначенням погоджується український дослідник К. Сабрі, який описує «гібридну війну» як «сучасну військову стратегію, що поєднує застосування конвенційних, мілітарних сил із використанням іррегулярних утворень, веденням дій у кіберпросторі, інформаційних операцій та засобів економічного і дипломатичного тиску на противника [5, с. 209]. На думку українського вченого Г. Диниса, «гібридна війна/гібридний конфлікт» — це несформовані правовідносини, учасниками, яких є державні та недержавні актори, регулярні збройні сили, нерегулярні воєнізовані формування, що поєднують традиційні та нетрадиційні методи, терористичні засоби ведення війни з використанням новітніх видів озброєнь та високих інформаційно-комунікаційних технологій для дезорганізації, деморалізації збройних сил противника та населення на території державного утворення з метою отримання воєнно-політичної перемоги над противником [2, с. 110].

Більш змістовне та відповідне сучасним умовам визначення дає український дослідник Т. Андрієвський: «Гібридна війна» — це збройний конфлікт між державами, або між державою та недержавним утворенням, у якому один суб'єкт здійснює стосовно іншого суб'єкта пряму агресію із прихованим застосуванням своїх збройних сил або опосередковано через інших суб'єктів, організацій, утворень із комплексним застосуванням політичних, економічних, інформаційних та інших невійськових заходів, реалізованих з опорою на військову силу, а також терористичні, диверсійні, підривні та кримінальні технології, що в комплексі застосовуються з метою позбавлення протиборчої сторони фактичного суверенітету як для захоплення території, так і без захоплення всієї території держави,

але з утворенням штучних центрів впливу на внутрішню та зовнішню політику жертви» [1]. Важливий момент, на якому наголошує Т. Андрієвський у характеристиці «гібридної війни», — це збройний конфлікт. З ним солідарний і М. Марсілі: «Некінетичні дії, такі як операції з інформування чи надання впливу, дипломатичні та економічні санкції, не досягають рівня спустошення та руйнувань, спричинених кінетичною атакою, і тому не є актом війни. В результаті ми припускаємося помилки, коли використовуємо термін «війна» або його синонім «війна» для опису гібридних операцій, які не передбачають застосування реальної сили» [8, с. 45]. З точки зору викликів сучасної гібридної війни щодо формування нових моделей державної інформаційної політики у воєнний час найбільш релевантними стають характеристики явища, які дають повне розуміння необхідності фундаментальних змін у принципах роботи системи.

У документі, опублікованому в рамках програми «Багатонаціональна кампанія розвитку можливостей» (Multinational Capability Development Campaign (MCDC) Міністерства оборони Великобританії, наводиться докладна характеристика сучасної гібридної війни. Зокрема, зазначається, що «відносна новизна гібридної війни полягає у здатності суб'єкта синхронізувати кілька інструментів влади одночасно та навмисно використовувати креативність, двозначність, нелінійність та когнітивні елементи війни. Гібридна війна, що проводиться державними або недержавними суб'єктами, зазвичай розробляється таким чином, щоб залишатися нижчою за очевидні пороги виявлення та реагування, і часто залежить від швидкості, обсягу та повсюдного поширення цифрових технологій, які характеризують нинішню інформаційну епоху» [13, с. 10]. Цю думку поділяють дослідники А. Якобс і Г. Ласконхаріас, вказуючи, що гібридна війна — це «синхронізоване використання безлічі інструментів сили, адаптованих до конкретних вразливостей всього спектра соціальних функцій задля досягнення синергетичного ефекту» [6, с. 198]. Гібридна війна не оголошується, на початку вона часто проявляється у нетрадиційних і таємних діях. Держава чи населення, яке стало жертвою гібридної агресії, можливо, не зможуть оцінити, що ці «множинні інструменти» можуть бути частиною синхронізованих дій держави чи суб'єкта. Більше того, навіть використання відкритих засобів може мати кілька значень

у тактичному плані, якщо використовуються в поєднанні з тасмними методами. Науковці П. Каллен та Е. Райхборн-К'єннеруд розвивають дані висновки та виділяють основні ознаки гібридної війни: 1) призначена для використання національних вразливостей у політичному, військовому, економічному, соціальному, інформаційному та інфраструктурному спектрі; 2) використовує скоординовані військові, політичні, економічні, цивільні та інформаційні інструменти влади, які виходять далеко за межі військової сфери; 3) синхронізована та систематична; 4) гібридні загрози є міжнародною проблемою. Багатонаціональні структури – переважно з використанням існуючих інститутів та процесів – мають бути розроблені для полегшення співпраці та транскордонного співробітництва [13, с. 3].

Отже, гібридна війна – глобальна, синхронізована, скоординована єдиним центром і спрямована на ключові вразливості держави. Основними її відмінностями від традиційної (не-гібридної, до-гібридної) є: ширший набір інструментів та методів; нові способи ураження; новий спосіб синхронізації дій; тяжіння до невизначеності та креативності для зниження рівня виявлення та ускладнення реагування; несвоєчасність реакцій сторони, що атакується [13, с. 10].

Під час активної фази гібридна війна як домінуючий фактор впливає на всі сфери суспільного життя і зумовлює появу нових функцій держави. Державна інформаційна політика змінює як ключові свої завдання, так і функції, адаптуючись до агресивного гібридного середовища. Сервіс перетворюється на активний інструмент оборони, опору та нападу. Хоча останній фактор у сучасних українських дослідників не знаходить такого тлумачення. Найбільш повне визначення державної інформаційної політики в умовах війни (без конкретизації гібридного характеру) сформували О. Пунда, О. Добрянська та Н. Новицька. Вони визначають її як «систему заходів, що здійснюються державою спільно з інститутами громадянського суспільства щодо регулювання інформаційних процесів, формування та розвитку інформаційного суспільства на основі пріоритету національних інтересів країни у сфері її оборони, з метою захисту прав та інтересів людини, моральних цінностей, забезпечення інформаційної безпеки особистості, суспільства та самої держави [4].

Якщо у мирний час основними функціями державної інформаційної політики фахівці визначають інтегративну, комунікативну, актуалізацій, соціальну [3, с. 88-89], то під час війни Росії проти України (тотальної, глобальної, гібридної) такими функціями, на нашу думку, є: 1) **захисна (оборонна)** – зумовлює збереження суверенітету та національної ідентичності, створення інформаційного фронту, виявлення зовнішніх когнітивних загроз та протидію їм; 2) **контрактивна** – визначальна, використання всього спектра засобів інформаційної політики, коли держава не просто реалізує традиційну, реактивну модель інформаційної політики, а прямо впливає на зміну в розстановці сил; 3) **інтегративна** – відповідна глобальним викликам, залучення до гібридного конфлікту іноземних гравців, з одного боку, а з іншого – консолідація зусиль громадянського суспільства, зарубіжних акторів; 4) **комунікативна** – забезпечує активне, консолідоване безпечне інформаційно-комунікаційне поле; 5) **соціальна** – відповідальність за збереження та активізацію соціальних відносин в усіх сферах – політики, культури, науки, релігії в умовах зовнішніх загроз.

Отже, зміна ключових функцій державної інформаційної політики у ситуації гібридної війни зумовлює необхідність кардинальних змін у моделях побудови та реалізації політики, заснованих на врахуванні складних комбінацій гібридних факторів в умовах агресивного середовища, що швидко змінюється. Наукові дослідження у цьому напрямі мають бути продовжені, що дасть можливість інститутам, які відповідають за реалізацію державної інформаційної політики, втілювати проактивну актуальну модель, здатну ефективно відповідати новим функціям держави. Тобто реалізовувати не лише традиційну модель мирного часу, а й прагнути втілення динамічної моделі протидії загрозам та формування нових політичних, соціальних та військових можливостей.

1. Андрієвський Т.Г. Гібридна війна у політичному процесі: особливості проявів та засоби протидії: дис ... докт. філос. / Харків. нац. пед. ун-т. Харків, 2021. 259 с. 2. Динис Г. Г. Сучасні гібридні збройні конфлікти: правові аспекти (приклад агресії Російської Федерації проти України). *Геополітика України: історія і сучасність*: зб. наук. праць. 2016. Вип. 2 (17). С. 103–111. 3. Пахнін М.Л. Принципи, завдання та інструменти державної інформаційної політики України в сучасних умовах. *Теорія та практика державного управління*. 2014. Вип. 3 (46). С. 87-95. 4. Пунда О. О.,

Добрянська О.Д., Новицька Н.Б. Принципи інформаційної політики в умовах війни та їх нормативно-правове закріплення. *Екологічне право*. 2022. №1-2. С. 60–65. 5. Сабрі К. Н. Інформаційно-іміджевий аспект гібридної війни. Молодий учений. 2018. № 5 (1). С. 206-210. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_5\(1\)_53](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_5(1)_53). 6. Jacobs A., Lasconjarias G. NATO's Hybrid Flanks: Handling Unconventional Warfare in the South and East // Rome: NATO Defence College. 2015. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/190786/rp_112.pdf. 7. Hoffman Frank G. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. Arlington, VA: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. 72 p. 8. Marsili M. Hybrid warfare: above or below the threshold of armed conflict? Hungarian Defence Review 150(1-2). 2022. №. 1-2. Pp. 36-48. 9. Marsili M. The Russian Influence Strategy in Its Contested Neighbourhood // Mölder, H., Sazonov, V., Chochia, A., Kerikmäe, T. (eds). The Russian Federation in Global Knowledge Warfare. Contributions to International Relations. Springer, Cham. P. 149–172. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-73955-3_8. 10. Mumford A., Carlucci P. Hybrid warfare: The continuation of ambiguity by other means. *European Journal of International Security*. 2023. Vol. 8. Issue 2. P. 192 – 206. URL: <https://doi.org/10.1017/eis.2022.19>. 11. NATO Defence College, Conference Report // NATO and New Ways of Warfare: Defeating Hybrid Threats. 2015. 19 May URL: <https://www.ndc.nato.int/news/news.php?icode=814>. 12. Ozawa M. Total, global, hybrid war. War changes everything: Russia after Ukraine. *NDC Research Paper*. 2023. № 28. February. P. 6. URL: <https://www.ndc.nato.int/download/downloads.php?icode=792>. 13. Cullen P., Reichborn-Kjennerud E. Understanding Hybrid Warfare, Multinational Capability Development Campaign (MCDC). 2017. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/647776/dar_mcdc_hybrid_warfare.pdf.

References

1. Andriievskyy T.H. Hibrydna viyna u politychnomu protsesi: osoblyvosti proiaviv ta zasoby protydii: dys ... dokt. filos. / Kharkiv. nats. ped. un-t. Kharkiv, 2021. 259 s. 2. Dynys H. H. Suchasni hibrydni zbroyni konflikty: pravovi aspekty (pryklad ahresii Rosiyskoi Federatsii proty Ukraïny). *Heopolityka Ukraïny: istoriia i suchasnist*: zb. nauk. prats. 2016. Vyp. 2 (17). S. 103–111. 3. Pakhnin M.L. Pryntsypy, zavdannia ta instrumenty derzhanoi informatsiinoi polityky Ukraïny v suchasnykh umovakh. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*. 2014. Vyp. 3 (46). S. 87-95. 4. Punda O.O., Dobrianska O.D., Novytska N.B. Pryntsypy informatsiinoi polityky v umovakh viyny ta ikh normatyvno-pravove zakriplennia. *Ekolohichne pravo*. 2022. No 1-2. S. 60–65. 5. Sabri K. N. Informatsiino-imidzhevyi aspekt hibrydnoi viiny. *Molodyi uchenyi*. 2018. № 5 (1). S. 206-210. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_5\(1\)_53](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_5(1)_53). 6. Jacobs A., Lasconjarias G. NATO's Hybrid Flanks: Handling Unconventional Warfare in the South and East // Rome: NATO Defence College. 2015. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/190786/rp_112.pdf. 7. Hoffman Frank G. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars.

Arlington, VA: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. 72 p. 8. Marsili M. Hybrid warfare: above or below the threshold of armed conflict? Hungarian Defence Review 150(1-2). 2022. №. 1-2. Pp. 36-48. 9. Marsili M. The Russian Influence Strategy in Its Contested Neighbourhood. // Mölder, H., Sazonov, V., Chochia, A., Kerikmäe, T. (eds). The Russian Federation in Global Knowledge Warfare. Contributions to International Relations. Springer, Cham. P. 149–172. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-73955-3_8. 10. Mumford A., Carlucci P. Hybrid warfare: The continuation of ambiguity by other means. *European Journal of International Security*. 2023. Vol. 8. Issue 2. R. 192 – 206. URL: <https://doi.org/10.1017/eis.2022.19>. 11. NATO Defence College, Conference Report // NATO and New Ways of Warfare: Defeating Hybrid Threats. 2015. 19 May URL: <https://www.ndc.nato.int/news/news.php?icode=814>. 12. Ozawa M. Total, global, hybrid war. War changes everything: Russia after Ukraine. *NDC Research Paper*. 2023. № 28. February. P. 6. URL: <https://www.ndc.nato.int/download/downloads.php?icode=792>. 13. Cullen P., Reichborn-Kjennerud E. Understanding Hybrid Warfare, Multinational Capability Development Campaign (MCDC). 2017. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/647776/dar_mcdc_hybrid_warfare.pdf.

Vorotynskyy Vadym. The impact of a new type of hybrid warfare on changes in basic functions of the state information policy of Ukraine

The beginning of Russia's war against Ukraine in 2014 caused the interest of scientists to study the nature of hybrid warfare, namely its use by states and not regular actors to achieve their political and military goals. NATO reacted to the change in the nature of the armed conflict. The governments of the United States, Great Britain, Australia, France, and Germany, as well as NATO and the European Union, began to use the concept of hybrid warfare as the basis of a new policy of global cooperation. At the same time, the Russian full-scale invasion in February 2022 changed the meaning of the term “hybrid warfare” for the second time. The events in Ukraine in 2022-2023 were recognized as a new type of war (total, global, hybrid), which goes far beyond the borders of Ukraine and has a global nature. This challenged world and Uranian scientists of various disciplines to study a new phenomenon since understanding the nature of war determines the effectiveness of countermeasures.

The key features of hybrid warfare are a wider set of tools and methods; new methods of defeat; a new way of synchronizing actions; attraction to ambiguity and creativity to reduce detection and complicate response; and untimely reactions of the attacked party. The active phase of the hybrid war, being a dominant factor, flows into all spheres of social life and gives rise to the emergence of new state functions. The state information policy is changing its key objectives and functions, adapting to an aggressive hybrid environment. The service turns into an active tool of defense, resistance, and attack. In

peacetime, the main functions of the state information policy by experts are integrative, communicative, actualization, and social. During Russia's war against Ukraine, the main functions become: protective (defensive), contractive, integrative, communicative, and social.

Key words: hybrid warfare, hybrid conflict, hybrid warfare actors, state information policy, information security.

УДК 321: 061.2 (477)

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-165

М. І. ХИЛЬКО
А. В. МАТВІЙЧУК

РОЛЬ САМООРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ПРОТИСТОЯННЯ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ

Досліджено роль самоорганізації українського громадянського суспільства в умовах протистояння російській агресії. Наведено визначення і типи самоорганізації як важливої складової громадянського суспільства, а також приклади успішної самоорганізації в Україні, зокрема у контексті протистояння російській агресії. Обґрунтовано, що умовах повномасштабного російського вторгнення українське громадянське суспільство відіграє важливу роль у забезпеченні стійкості держави, збереженні й примноженні її здатності протидіяти агресії. Проаналізовано рівень координації з органами державної влади волонтерських ініціатив та інших форм самоорганізації громадянського суспільства для допомоги Збройним Силам України та постраждалим цивільним.

Обґрунтовано, що подальше підвищення ефективності співпраці між громадськими об'єднаннями та державними органами, потребує: вдосконалення механізмів взаємодії та співпраці між різними суб'єктами громадянського суспільства і органами державної влади, налагодження системного зворотного зв'язку; вдосконалення нормативно-правової бази щодо інституціоналізації громадянського суспільства, розширення його можливостей та усунення бюрократичних перепон; посилення координації з боку органів влади щодо діяльності донорів і суб'єктів громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, самоорганізація, волонтерство, волонтерська діяльність, громадське об'єднання

Khylyk Mykola, Matviichuk Andrii. The role of self-organisation of Ukrainian civil society in the context of countering Russian aggression

© ХИЛЬКО Микола Іванович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ORCID: 0000-0002-0295-5332; e-mail: mykola.khylyko@gmail.com

© МАТВІЙЧУК Андрій Васильович – кандидат політичних наук, заступник генерального директора Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; ORCID: 0000-0003-4051-2484; e-mail: matvijchuk@nas.gov.ua

The role of self-organisation of Ukrainian civil society in the context of countering Russian aggression is examined. The author provides definitions and types of self-organisation as an important component of civil society, as well as examples of successful cases of self-organisation in Ukraine, in particular in the context of countering Russian aggression.

Key words: civil society, self-organisation, volunteering, volunteer activity, non-governmental organisation

В умовах незаконної повномасштабної російської агресії українське громадянське суспільство відіграє важливу роль у забезпеченні стійкості держави, збереженні і примноженні її здатності протидіяти вторгненню. Форми самоорганізації різноманітні – від партизанської боротьби на окупованих територіях, масштабної волонтерської допомоги Збройним Силам України, налагодження виробництва безпілотних літальних апаратів для потреб фронту до гуманітарної допомоги постраждалим цивільним. Безпрецедентні масштаби і різноманіття форм самоорганізації українського громадянського суспільства в умовах протистояння російській агресії роблять дослідження цього феномена актуальним не лише для вітчизняної, а й світової наукової думки.

Дослідження враховує досвід вивчення громадянського суспільства, питань локальної демократії, громадських організацій та органів самоорганізації населення таких зарубіжних і вітчизняних дослідників, як А. Аслунд, М. Баймуратов, Дж. Баккер, О. Батанов, Є. Бистрицький, О. Бородій, В. Бочарова, О. Віннікова, О. Врієлінк, Ю. Габермас, Л. Гарсія, Е. Геш, М. Гурицька, О. Дем'яненко, В. Дибайло, К. Ензель, Г. Зеленько, Д. Зеліговська, М. Кастеллс, П.-Ж. Клок, А. Колодій, В. Кравченко, І. Кресіна, В. Куеста-Лопез, О. Лазор, О. Лисяк, Е. Мінчева, Н. Мішина, Е. Остром, М. Пітцик, О. Поліщук, Ю. Поліщук, Р. Путнам, В. Рубцов, К. Сидоренко, К. Якобс, Т. Яременко та ін.

У контексті самоорганізації громадянського суспільства особливо варто відзначити ґрунтовне дослідження Р. Патнема «Боулінг наодинці: крах і відродження американської спільноти» щодо формування громадянського суспільства і демократії у США. Автор визначає соціальний капітал як сукупність соціальних норм, довіри, мереж і співпраці між людьми, які допомагають підтримувати функціонування громад і суспільства. Дослідник використовує широкий дослідницький апарат, щоб проаналізувати зв'язок між

рівнем соціального капіталу та ефективністю управління на різних рівнях, від громадських організацій до національного рівня; вказує на те, що рівень соціального капіталу може вплинути на економічний розвиток, політичну стабільність та якість життя людей. Р. Патнем також проводить порівняльний аналіз між різними регіонами США, виявляє різницю в рівнях розвитку соціального капіталу та ефективності управління, роблячи висновок, що розвиток соціального капіталу є важливим інструментом для забезпечення ефективного управління в демократичній країні [1]. Одним із провідних дослідників сучасних форм самоорганізації громадянського суспільства є М. Кастеллс, співзасновник теорії нової соціології міста. У своїх працях він значну роль відводить ролі інформаційних технологій в самоорганізації громадянського суспільства [2]. У контексті сучасних досліджень самоорганізації громадянського суспільства важливою є також праця Ф. Фукуями «Довіра: соціальні чесноти та створення процвітання». Вчений аналізує роль довіри в розвитку громадянського суспільства та демократії, стверджуючи, що довіра є ключовим елементом успішного функціонування громадських об'єднань та розвитку економіки, а також досліджує різні форми довіри в різних культурах [3].

Сучасні українські реалії дають нові приклади самоорганізації громадянського суспільства, які є безпрецедентними у світовій історії і становлять значний інтерес для наукових досліджень. До таких належить, зокрема, самоорганізація українського громадянського суспільства в умовах протистояння російській агресії.

Самоорганізація – це процес, за якого індивіди, групи та об'єднання організовуються та взаємодіють між собою без зовнішнього управління. Це процес самостійної координації дій та діяльності для досягнення спільної мети або задоволення певних потреб. Самоорганізація вважається одним із ключових принципів функціонування громадянського суспільства та демократичних процесів.

Самоорганізація є важливим елементом формування громадянського суспільства, позаяк сприяє розвитку демократії, створенню нових форм самоврядування та самостійності громадян. Традиційно до сфери відповідальності громадянського суспільства відносять: генерування й артикуляцію суспільних та групових інтересів, взаємодію з державними органами з метою легалізації цих інтересів, контроль над розробкою та виконанням державних

програм із реалізації цих інтересів; систематизацію власної діяльності шляхом організаційного оформлення; взаємодію між різними громадськими структурами, що мають суперечливі інтереси з метою знаходження компромісу; отримання соціальних послуг за рахунок державного бюджету; забезпечення громадянської освіти тощо [4; 5]. Процес самоорганізації дає змогу індивідам та суспільним групам самостійно вирішувати свої проблеми та захищати свої і спільні права та інтереси. Самоорганізація також забезпечує створення мережі взаємодії між різними суспільними групами та організаціями, що підвищує ефективність їхньої діяльності та допомагає вирішувати складні завдання.

Існують різні типи самоорганізації, кожен з яких має свої особливості та способи функціонування, зокрема:

- спонтанна самоорганізація – процес, за яким індивіди або групи самостійно об'єднуються, щоб досягнути спільної мети без зовнішнього втручання. Цей тип самоорганізації виникає природно і може бути спричинений спільними цілями, інтересами або проблемами. Наприклад, спонтанна самоорганізація може виникнути у випадку екологічної катастрофи, коли люди об'єднуються, щоб протистояти загрозі для довкілля та своєї безпеки;

- організована самоорганізація, коли групи та організації самостійно формуються та координують свої дії, щоб досягнути спільної мети. Цей тип самоорганізації може бути формальним або неформальним. Наприклад, організована самоорганізація може бути ініційована громадською організацією, що працює у сфері забезпечення прав дітей, тварин тощо;

- самоорганізація на основі ініціативних груп – це об'єднання у групи, щоб активно діяти та втілювати свої ідеї у життя. Цей тип самоорганізації може виникати навколо конкретних ініціатив або проєктів, які можуть бути спрямовані на розвиток громади, покращення якості життя, захист прав людини тощо;

- самоорганізація на основі кооперації, коли люди об'єднуються, щоб спільно вирішувати певні питання або досягати спільних цілей. Цей тип самоорганізації може бути реалізований через співпрацю між різними групами та організаціями, що мають спільні цілі та завдання;

- самоорганізація на основі інтернет-спільнот – процес об'єднання людей в інтернет-спільноти, щоб обговорювати спільні проблеми, інтереси або проєкти. Цей тип самоорганізації дає змогу людям знаходити однодумців, співробітників та партнерів по всьому світу та дозволяє ефективно координувати дії.

Кожен із типів самоорганізації має свої особливості та переваги. Наприклад, спонтанна самоорганізація може бути швидким та ефективним способом вирішення кризових ситуацій, тоді як організована самоорганізація може дозволити групам та організаціям ефективно координувати дії та досягати спільних цілей. Самоорганізація на основі інтернет-спільнот дає людям можливість спілкуватися та обмінюватися інформацією на великих відстанях, тоді як самоорганізація на основі ініціативних груп уможливорює активний вплив на своє оточення та вирішувати проблеми, які їх безпосередньо стосуються.

Організації та ініціативи громадян забезпечують ефективну комунікацію з органами влади, створюють нові форми діалогу та співпраці між громадою та владою. Самоорганізація громадян допомагає формувати та зміцнювати громадські інститути, що є важливим для розвитку демократії та підвищення рівня громадянської свідомості. Це може проявлятися у вигляді різноманітних громадських організацій, об'єднань та ініціатив, спрямованих на вирішення конкретних проблем.

Одним із найбільш яскравих прикладів успішної самоорганізації в Україні стала Революція Гідності 2013-2014 рр., яка була ініційована громадськими організаціями та активістами, допомогла змінити політичну ситуацію в країні та забезпечити подальший розвиток демократії. Ще один приклад – Медична служба Самооборони Майдану, створена в період протистояння на Майдані Незалежності. Цей проєкт об'єднав медичних працівників, які допомагали пораненим та хворим на Майдані, а також на початку російського вторгнення.

Серед важливих наслідків розбудови громадянського суспільства і його самоорганізації в Україні – активний розвиток такого соціального явища, як волонтерство. Починаючи з малочисельних та неструктурованих волонтерських організацій, основна мета діяльності яких полягала у допомозі нужденним, у періоди найбільших загроз українській державності саме волонтерські органі-

зації ставали форпостом боротьби за права і свободи людини і громадянина. В. Дибайло та Ш. Малеріус визначають поняття «волонтерська діяльність» як вчинки людини, які не приносять їй матеріальної користі; це її добровільна діяльність з метою покращення добробуту певної спільноти чи суспільства в цілому [6, с. 15-20]. К. Сидоренко окреслює волонтерську діяльність як специфічну форму благодійництва, добровільну, безоплатну діяльність, яка характеризується вчиненням активних дій суб'єктом надання волонтерської допомоги на користь отримувача волонтерської допомоги з метою покращення його стану» [7, с. 8]. Закон України «Про волонтерську діяльність» у статті 1 визначає волонтерську діяльність так: «добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги». При цьому волонтерська допомога визначається як «роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами». Поняття «волонтер» визначається у статті 7 Закону як «фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги» [8].

Умови протистояння російській агресії вимагають від громадянського суспільства великої активності та злагожденості дій. У цих умовах самоорганізація громадських організацій стає важливим фактором успішної реалізації місії зі збереження та захисту національних інтересів. Тож не дивно, що самоорганізація та активне залучення українців до волонтерства особливо активізувалися після російського вторгнення в 2014 р. У звіті «Волонтерський рух в Україні» констатовано, що станом на грудень 2014 р. майже чверть українців (23%) мали досвід волонтерства, 9% – почали займатися волонтерством протягом 2014 р. Основним напрямом діяльності волонтерів стала допомога українській армії та пораненим – цим займалися 70% волонтерів [9]. Результати соціологічних досліджень також засвідчили, що український волонтерський рух у 2014 р. за масштабом поширення став безпрецедентним виявом громадської самоорганізації. Кризові процеси в країні та зовнішні впливи поставили під загрозу існування України як національної держави, що було сприйнято громадянами як особистий виклик, загрозу їх ідентичності [5; 10].

Аналіз самоорганізації громадянського суспільства в умовах агресії Росії показує, що воно виконує важливу роль у забезпеченні координації зусиль у різних сферах життя, зокрема за такими напрямками: підтримка бійців на передовій, збір коштів на потреби військових частин, забезпечення фронтової зони медикаментами, продуктами харчування, розвиток технічного забезпечення військових, організація спротиву населення на тимчасово окупованих територіях, евакуація цивільного населення із зон військових дій, забезпечення переміщених осіб житлом і харчуванням, організація доставки гуманітарної допомоги, забезпеченням психологічної допомоги, відновлення пошкоджених міст та інфраструктури, документування злочинів, скоєних під час російської агресії на території України. Крім того, це формування громадської думки та допомога у приверненні уваги міжнародної спільноти до проблеми агресії Росії проти України, інформаційна підтримка та підвищення обізнаності громадян щодо поточної ситуації.

Громадська організація «Повернись живим» – один з найбільших та найавторитетніших фондів допомоги українським військовим, який розпочав свою роботу в 2014 р. і суттєво наростив обсяги своєї роботи із початком повномасштабного вторгнення РФ у лютому 2022 р. Вже на липень 2022 р. фонд зібрав і відзвітував про допомогу Збройним Силам України на суму понад 4 млрд грн. За пожертви донорів фонд, зокрема, закуповує ударні безпілотники, квадрокоптери, тепловізори, засоби захисту й автомобілі для військових. Благодійний фонд Сергія Притули, відомого телеведучого і політика, вже в перші місяці повномасштабної війни акумулював на підтримку українських Збройних Сил понад 1 млрд грн внесків, за рахунок яких закуплено бронетехніку, транспорт, безпілотники, засоби зв'язку і тактичної медицини тощо. Понад 1 млрд грн на потреби Збройних Сил та цивільних України також надав благодійний фонд Київської школи економіки. Зокрема, на ці кошти закуповуються автівки, безпілотники, засоби зв'язку, аптечки, бронжилети для військових, а також надається гуманітарна допомога постраждалим від війни цивільним [11].

Громадська організація «Конвої безпеки» займається забезпеченням безпеки та супроводженням гуманітарної допомоги. Громадська організація «Військові мами України» забезпечує підтримку сімей військовослужбовців та військовополонених. До

інших громадських організацій, які допомагають військовим Українцям, належать «Народний Тил», «Правий Сектор». Вони роблять вагомий внесок як у наближення перемоги, так і зміцнення громадянського суспільства в Україні.

З перших днів широкомасштабного вторгнення російських військ у південних областях України громадяни самоорганізовувалися для протестів, спрямованих на блокування техніки агресора і висловлення проукраїнської громадянської позиції. Такі акції тривали щонайменше до квітня 2022 р., хоча поступово їх можливості звужувалися внаслідок насильства з боку збройних формувань РФ. Зокрема, масові акції солідарності з Україною із вимогами припинення війни та окупації були зафіксовані у Мелітополі, Херсоні, Енергодарі, Славутічі та інших містах. Серед інших практик протесту, описаних авторами дослідження «Низові практики громадянського суспільства України у відповідь на широкомасштабну агресію Російської Федерації на території України в період з 24 лютого по 31 травня 2022 року», були:

- блокування проїзду військової техніки РФ (особливо в перші тижні після 24 лютого 2022 р.);
- запуск благодійної допомоги та харчування для малозабезпечених груп як інструмента протидії примусу місцевого населення звертатися по гуманітарну допомогу від РФ;
- нанесення української символіки, текстів і закликів, спрямованих на солідаризацію з Україною і висміювання РФ, знищення російської символіки та прапорів;
- відмова співпрацювати з призначеним військовими РФ «керівництвом» громад, відмова виконувати їхні накази та саботаж;
- активна робота з висвітлення подій на окупованих територіях, поширення інформації у соціальних мережах і засобах масової інформації в Україні і світі;
- протидія та спроби блокування організованих військовими РФ заходів з імітації «народної» підтримки на окупованих територіях;
- випадки партизанського та насильницького спротиву через застосування репресій і терору проти мирного населення з боку РФ [12, с. 14].

Самоорганізація в Україні також відіграє важливу роль у формуванні громадської думки та опору російській агресії. З перших днів агресії Росії ще у 2014 р. громадські організації стали важ-

ливими джерелами інформації та новин про воєнні дії. Багато організацій зайнялися збиранням та аналізом даних про військові злочини Росії в Україні, що сприятиме притягненню злочинців до відповідальності. Крім того, громадські організації співпрацюють із міжнародними та національними ЗМІ, щоб забезпечити поширення своїх інформаційних матеріалів та підвищити увагу до проблеми російської агресії в світі. Громадські організації та активісти ведуть активну роботу на різних рівнях, включаючи організацію протестних акцій, публікації у соціальних медіа, проведення інформаційно-просвітницьких кампаній тощо. Громадські організації проводять різноманітні інформаційні кампанії та заходи, щоб привернути увагу громадськості до проблеми російської агресії та пропаганди.

Згідно із соціологічним опитуванням, проведеним з 13 по 21 грудня 2022 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA (опитано 2018 респондентів віком від 18 років, теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%), 61,4% українців так чи інакше долучалися до волонтерської допомоги Силам оборони України чи своїм співгромадянам. При цьому 30,8% допомагали фінансово, 20,2% – і фінансово, і роботою, 10,4% – фізичною роботою. Ще 15,1% опитаних українців сказали, що поки не долучалися до допомоги, але планують це зробити. Близько однієї шостої – 17,5% опитаних – відповіли, що не долучалися і не планують долучатися до допомоги (серед останніх частина не мають можливості допомагати через складне матеріальне становище; ще частина, за оцінками соціологів, – це ті, на погляди яких вплинула російська пропаганда) [13]. Загалом рівень залученості українців до волонтерської допомоги безпрецедентний і свідчить про високу готовність населення брати участь у самоорганізації громадянського суспільства за умов війни.

Після повномасштабного російського вторгнення у 2022 р. суттєво підвищився рівень координації з органами влади волонтерських ініціатив та інших форм самоорганізації громадянського суспільства для допомоги Збройним Силам України та постраждалим цивільним. Зокрема, відчутна така координація у питаннях розмитнення гуманітарної допомоги – рішення уряду про зняття обмежень на ввезення шоломів і бронежилетів значно полегшило

процес і прискорило загальну логістику та доставку обладнання. Деякі волонтерські групи отримали доступ до перевезення зброї та/або спеціальних засобів [12, с.42].

З метою сприяння самоорганізації громадянського суспільства було внесено відповідні зміни до законодавства України. Зокрема, 15 серпня 2022 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо сприяння розвитку волонтерської діяльності та діяльності неприбуткових установ та організацій в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України». Цим законом розширено статтю Податкового кодексу України щодо доходів, які не включаються до розрахунку загального оподаткованого доходу, зокрема щодо відшкодування неприбутковою організацією особі – волонтеру, з якою укладено договір про провадження волонтерської діяльності, документально підтверджених витрат, пов'язаних із наданням волонтерської допомоги; окрім того, врегульовано питання щодо звільнення від оподаткування коштів, які збиралися фізичною особою на свій особистий розрахунковий рахунок для виплати благодійної допомоги. Для документального підтвердження витрат, що включаються до податкової знижки, контролюючий орган більше не має права вимагати від платника податку надання документів або їх копій, які містяться в автоматизованих інформаційних і довідкових системах, реєстрах, базах даних органів державної влади або органів місцевого самоврядування, інформація з яких безоплатно отримується контролюючими органами та міститься в інформаційних базах центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику [14]. Було внесено й інші важливі зміни до законодавства України з метою спрощення діяльності волонтерів [15].

Про надзвичайно високий рівень самоорганізації українського волонтерського руху свідчить той факт, що 7 грудня 2022 р. представники українських волонтерських організацій виступили на слуханнях Комісії з безпеки та співробітництва в Європі Конгресу США (відомої як «Гельсінська комісія»), де виклали західним партнерам своє бачення шляхів вирішення логістичних та регуляторних проблем, які стають на заваді забезпечення фронту всім необхідним, з метою внесення змін до політики Вашингтона і Брюсселя, а також узгодження правових актів із викликами

часу. Зокрема, під час слухань «Погляд на кампанію громадянського суспільства з посилення дієвості та витривалості Української Армії» директор Фонду «Повернись живим» Т. Чмут звернувся до західних партнерів із проханням про зміни у дозвільній системі для полегшення закупівель окремих видів номенклатури для української армії. Високий рівень самоорганізації українського суспільства був відзначений співголовоючим на слуханнях, конгресменом Д. Вілсоном, який у зверненні до українського волонтерського руху відзначив: «Ваша здатність до самоорганізації та забезпечення вкрай потрібного обладнання для фронту – це один з найбільш дивовижних аспектів української оборони. ... Волонтерські зусилля для забезпечення армії амуніцією, дронами, оптикою – це справжній приклад для всього світу» [16].

Висновки. У контексті протистояння російській агресії самоорганізація українського громадянського суспільства виявилася надзвичайно важливою для забезпечення національної безпеки та підтримки військових. Громадські організації, волонтерські групи та інші громадські ініціативи активно залучалися до допомоги військовим, забезпечення їхніх потреб та відновлення мирного життя на звільнених Збройними Силами України територіях.

Результативною та необхідною для ефективної боротьби з агресором виявилася і взаємодія громадських організацій та державних структур. При цьому подальше підвищення ефективності такої співпраці потребує: вдосконалення механізмів взаємодії та співпраці між різними суб'єктами громадянського суспільства і влади, налагодження системного зворотного зв'язку; вдосконалення нормативно-правової бази щодо інституціоналізації громадянського суспільства, розширення його можливостей і усунення зайвих бюрократичних перепон; посилення координації з боку органів влади щодо діяльності донорів і суб'єктів громадянського суспільства.

Тема ролі самоорганізації українського громадянського суспільства в умовах протистояння російській агресії є актуальною та важливою для подальшого дослідження. Однією з перспектив дослідження може стати аналіз ефективності роботи громадських організацій та ініціатив у підтримці військових та ветеранів війни, а також їхньої ролі у забезпеченні національної безпеки та розвитку громадянського суспільства. Також доцільно провести

дослідження процесу самоорганізації населення в зоні бойових дій, їх взаємодії з органами влади та громадськими структурами. Важливим напрямом може стати і вивчення взаємодії різних груп населення з метою забезпечення безпеки та розвитку громадського суспільства. Крім того, потрібно провести ґрунтовні дослідження впливу самоорганізації на формування суспільної свідомості та цінностей, що сприятиме подальшому розвитку громадянського суспільства в Україні.

1. Putnam R.D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. Simon and Schuster, 2000. 541 p. 2. Castells M., Cardoso G. (Eds). The Network Society: From Knowledge to Policy. Center for Transatlantic Relations, Johns Hopkins U.-SAIS, 2006. 434 p. 3. Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and The Creation of Prosperity. Free Press, 1996. 480 p. 4. Дем'яненко О. О. Громадянське суспільство як чинник політичної модернізації: дис. ... канд. політ. н.: 23.00.02. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка 2019. 208 с. 5. Матвійчук А. В. Діяльність волонтерських організацій як детермінанта розвитку громадянського суспільства в Україні. *Політологічний вісник*. 2020. Вип. 84. С.157-169. 6. Розширення можливостей недержавних організацій через залучення волонтерів та створення мереж / за ред. В. Дибайло, Ш. Малеріус. Київ, 2004. 98 с. 7. Сидоренко К. О. Адміністративно-правове регулювання волонтерської діяльності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. н.: 12.00.07. Запоріжжя: Держ. вищ. навч. закл. «Запорізь. нац. ун-т», 2013. 18 с. 8. Про волонтерську діяльність: Закон України № 3236-VI в редакції від 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>. 9. Матяш М. Українське волонтерство – явище унікальне. Йому завдячуємо суверенітетом. *Укрінформ*. 14.10.2017. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html>. 10. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2015. 36 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-02/volonter-697e4.pdf>. 11. Крикуненко І. Десятеро надійних помічників. До дня волонтера НВ представляє благодійні проекти, які роблять найпомітніший внесок у допомогу армії. *НВ*. 5 грудня 2022. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/10-blagodiynih-fondiv-ta-organizacij-ukrajini-yaki-naybilshe-dopomagayut-armiji-pid-chas-viyini-50264780.html>. 12. Низові практики громадянського суспільства України у відповідь на широкомасштабну агресію Російської Федерації на території України в період з 24 лютого по 31 травня 2022 року: наук.-практ. вид. / Ейгельсон І., Єлігулашвілі М., Калениченко Т., Кисельова Т. Київ, 2022. 48 с. URL: http://www.ucipr.org.ua/images/files/1729/635fc70051ac14.04751810_file.pdf. 13. Опір агресору, волонтерство, обстріли інфраструктури: як повномасштабна війна вплинула на життя українців. Фонд «Демократичні ініціативи». 24 лютого 2023 р. URL:

https://dif.org.ua/article/opir-agresoru-volonterstvo-obstrili-infrastrukturi-yak-povnomasshtabna-viyna-vplinu-na-zhittya-ukraintsiiv_Toc128066178. 14. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо сприяння розвитку волонтерської діяльності та діяльності неприбуткових установ та організацій в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України: Закон України № 2520-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2520-20>. 15. Кучер С. Благодійність, волонтерство і податкові аспекти в умовах війни: що нового. *Європейська Бізнес Асоціація*. 13.01.2023. URL: <https://eba.com.ua/blagodijnist-volonterstvo-i-podatkovii-aspekty-v-umovah-vijny-shho-novogo/>. 16. Наші в Конгресі: Українські волонтери виступили перед Гельсінською комісією США. *Благодійний Фонд Сергія Прутули*. 19.01.2023. URL: <https://prytulafoundation.org/about/media/press-release/ukrayinski-volonteri-vistupili-pered-gelsinskoyu-komisiyeyu-s-sh-a>.

References

1. Putnam R.D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. Simon and Schuster, 2000. 541 p. 2. Castells M., Cardoso G. (Eds). The Network Society: From Knowledge to Policy. Center for Transatlantic Relations, Johns Hopkins U.-SAIS, 2006. 434 p. 3. Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and The Creation of Prosperity. Free Press, 1996. 480 p. 4. Dem'ianenko O. O. Hromadianske suspilstvo yak chynnyk politychnoi modernizatsii: dys. ... kand. polit. N.: 23.00.02. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. 2019. 208 p. 5. Matviichuk A. V. Diialnist volonterskykh orhanizatsii yak determinanta rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini. *Politology Bulletin*. Issue 84. P.157-169. 6. Rozshyrennia mozhlyvostei nederzhavnykh orhanizatsii cherez zaluchennia volonteriv ta stvorennia merezh / za red. V. Dybailo, Sh. Malerius. Kyiv, 2004. 98 p. 7. Sydorenko K. Administratyvno-pravove rehuliuвання volonterskoi diialnosti v Ukraini: avtoref. dys. ... kand. yuryd. n. Zaporizhzhia: Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2013. 18 p. 8. Pro volontersku diialnist: Zakon Ukrainy № 3236-VI v redaktsii vid 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>. 9. Matiash M. Ukrainske volonterstvo – yavyshe unikalne. Yomu zavdiachuiemo suverenitetom. *Ukrinform*. 14.10.2017. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html>. 10. Volonterskyi rukh: svitovyi dosvid ta ukrainski hromadianski praktyky: analit. dop. Kyiv: NISS, 2015. 36 p. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-02/volonter-697e4.pdf>. 11. Krykunencko I. Desiatero nadiinykh pomichnykiv. Do dnia volontera NV predstavliaie blahodiini proiekti, yaki robliat naipomitnishi y vneshok u dopomohu armii. *NV*. 05.12.2022. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/10-blagodiynih-fondiv-ta-organizacij-ukrajini-yaki-naybilshe-dopomagayut-armiji-pid-chas-viyini-50264780.html>. 12. Nyzovi praktyky hromadianskoho suspilstva Ukrainy u vidpovid na shyrokomasshtabnu ahresiiu Rosiiskoi Federatsii na terytorii Ukrainy v period z 24 liutoho po 31 travnia 2022 roku: nauk.-prakt. vyd. / Eihelson I., Yelihulashvili M., Kalenychenko T., Kyselova T. Kyiv, 2022. 48 p. URL: http://www.ucipr.org.ua/images/files/1729/635fc70051ac14.04751810_file.pdf. 13. Opir ahresoru, volonterstvo, obstrily infrastruktury:

yak povnomasshtabna viina vplynula na zhyttia ukrainsiv. «Democratic Initiatives» foundation. 24.02.2023. URL: https://dif.org.ua/article/opir-agresoru-volonterstvo-obstrili-infrastrukturi-yak-povnomasshtabna-viyna-vplynula-na-zhyttia-ukrainsiv#_Toc128066178. 14. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy shchodo spriannia rozvytku volonterskoi diialnosti ta diialnosti neprybutkovykh ustanov ta orhanizatsii v umovakh zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy: Zakon Ukrainy № 2520-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2520-20>. 15. Kucher S. Blahodiinist, volonterstvo i podatkovyi aspekty v umovakh viiny: shcho novoho. *European Business Association*. 13.01.2023. URL: <https://eba.com.ua/blagodijnist-volonterstvo-i-podatkovyi-aspekty-v-umovah-viiny-shho-novogo/>. 16. Nashi v Konhresi: Ukrainski volonterky vystupyly pered Helsinskoiu komisiieiu SSHa. *Serhiy Prytula Charity Foundation*. 19.01.2023. URL: <https://prytulafoundation.org/about/media/press-release/ukrayinski-volonteri-vistupili-pered-gelsinskoyu-komisiyeyu-s-sh-a>.

Khylo Mykola, Matviichuk Andrii. The role of self-organisation of Ukrainian civil society in the context of countering Russian aggression

The role of self-organisation of Ukrainian civil society in the context of countering Russian aggression is examined. The author provides definitions and types of self-organisation as an important component of civil society, as well as examples of successful cases of self-organisation in Ukraine, in particular in the context of countering Russian aggression.

It is grounded that in the context of a full-scale Russian invasion, Ukrainian civil society plays an important role in ensuring the stability of the State, preserving and enhancing its ability to counter the invasion. Forms of self-organisation have taken on a variety of manifestations: from guerrilla warfare in the occupied territories, large-scale volunteer assistance to the Armed Forces of Ukraine, production of unmanned aerial vehicles for the needs of the frontline – to humanitarian aid to the affected civilian population and active participation in information resistance.

The author analyses the level of coordination with the authorities of volunteer initiatives and other forms of self-organisation of civil society aimed at helping the Armed Forces of Ukraine and the affected civilian population.

It is substantiated that further improvement of the effectiveness of cooperation between non-governmental organisations and state structures requires: improving the mechanisms of interaction and cooperation between various civil society actors and the authorities, establishing systematic feedback; improving the legal framework for the institutionalisation of civil society, expanding its capabilities and eliminating unnecessary bureaucratic obstacles; strengthening coordination on the part of the authorities regarding the activities of donors and civil society actors.

Key words: civil society, self-organisation, volunteering, volunteer activity, non-governmental organisation.

УДК: 327.8 (510)

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-179

Б. В. ГОЛЯНИЧ

**РОЗВИТОК СПІВРОБІТНИЦТВА КИТАЮ
З КРАЇНАМИ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ**

Досліджуються основні тенденції розвитку співробітництва Китаю з країнами Південного Кавказу в умовах протистояння з такими провідними глобальними та регіональними гравцями, як США, ЄС, Російська Федерація та Індія. Розкрито основні напрями співробітництва Китаю з країнами регіону через китайський проєкт «Один пояс, один шлях», у результаті якого здійснюється розширення можливостей транспортних коридорів, торгівлі, отримання енергетичних ресурсів. Визначено вплив Китаю на трансформаційні процеси в країнах регіону. Встановлено, що країни Південного Кавказу вважають Китай геополітичною силою балансування, окрім Росії та західних країн, і сподіваються використати Китай для захисту національного суверенітету і територіальної цілісності.

Ключові слова: Китай, Південний Кавказ, Грузія, Азербайджан, Вірменія, зовнішня політика, співробітництво.

Holianych Bohdan. Development of cooperation between China and states of South Caucasus

The main trends in the development of China's cooperation with the countries of the South Caucasus in the context of confrontation with such leading global and regional players as: the USA, the EU, the Russian Federation and India are studied. The main directions of China's cooperation with the countries of the region through the Chinese project «One Belt, One Road» were revealed, as a result of which the possibilities of transport corridors, trade, obtaining energy resources are expanded. China's influence on the transformation processes in the countries of the region is determined. It is established that the countries of the South Caucasus regard China as a geopolitical balancing force, apart from Russia and Western countries, and hope to use China to protect national sovereignty and territorial integrity.

Key words: China, South Caucasus, Georgia, Azerbaijan, Armenia, foreign policy, cooperation.

© ГОЛЯНИЧ Богдан Васильович – кандидат політичних наук, заступник начальника інституту Воєнної академії імені Євгенія Березняка; ORCID: 0000-0003-0921-6142; e-mail: holjanuch@ukr.net

Південний Кавказ відіграє суттєву роль у світовій геополітиці. До цього регіону прикуто увагу провідних глобальних і регіональних гравців, зокрема США, ЄС, Китаю, Російської Федерації, Індії. Вони приділяють значну увагу забезпеченню своєї присутності у цьому стратегічному, з геополітичної та геостратегічної точок зору, регіоні.

До Південно-Кавказького регіону належать Грузія, Вірменія та Азербайджан. Це три країни колишнього Радянського Союзу розміщуються між Каспійським і Чорним морями та вважаються ще одним важливим транспортним коридором, який може замінити Росію та реалізувати китайський проєкт «Один пояс, один шлях». Китайські товари, проходячи через Центральну Азію, потім перетинаючи Каспійське море, можуть пройти через Південний Кавказ та досягти ринків Європи.

Наразі стає дедалі помітнішою економічна і політична присутність Китаю у цьому регіоні. А його прагнення до розвитку торгівлі, отримання енергетичних ресурсів і розширення можливостей транспортних коридорів показує високу зацікавленість Південним Кавказом з боку Пекіна.

Китай м'яко, але наполегливо проводить політику поширення свого впливу на Кавказі, роблячи це по-східному витончено. Посилюючи співробітництво з країнами регіону, Китай намагається поступово витіснити з регіону інших глобальних гравців, насамперед Росію. Зацікавленість Південним Кавказом з боку інших країн постійно тільки зростає, виникають і загострення в міжнародному середовищі. Саме цим зумовлена актуальність даної статті.

Спроби дослідити різні аспекти розвитку співробітництва між Китаєм та країнами Південного Кавказу можна прослідкувати в працях науковців: А. Бульвінського, О. Дудніка, В. Каспрука, Б. Погосяна, А. Худієва, О. Воловича, К. Пашаєва, Г. Зітадзе, К. Калкшмід та ін. Дослідження науковців насамперед спрямовані на визначення місця і ролі Китаю в регіоні, зміцнення його позицій на Південному Кавказі шляхом проведення двосторонніх зустрічей та укладання відповідних договорів.

Окремо можна виділити дослідження зовнішньої політики Грузії – В. Циватого, Д. Сухішвілі, О. Дудніка; Вірменії – В. Ваняна, Л. Аветисяна, Т. Нікогосян, І. Кухти; Азербайджану – П. Мустафазаде, М. Рагімлі, Н. Мамедзаде, О. Дудніка. Проте питання китай-

ського вектору в зовнішній політиці країн Південного Кавказу на сучасному етапі потребує більш повного дослідження.

Метою статті є дослідження тенденцій розвитку співробітництва Китаю з країнами Південного Кавказу, розкриття основних напрямів політичної діяльності Китаю в регіоні та визначення його впливу на трансформаційні процеси в країнах регіону.

Південний Кавказ стає ще одним колишнім радянським регіоном, який привернув інтерес Китаю після Центральної Азії. Кавказький регіон має економічні інтереси, як варіант для євразійського коридору «Один пояс, один шлях». Водночас проблеми безпеки в Сінцзяні спонукали Китай посилити співпрацю з регіоном у боротьбі з тероризмом, що є основною причиною поглиблення співпраці. Китай виступає ще однією важливою силою балансування після Росії та Заходу, хоча аналітики вважають, що Китай ніколи не був гравцем у геополітичній грі на Кавказі.

Китай став четвертим за величиною торговим партнером Грузії та третім за величиною ринком експорту грузинського вина. На відкритті дводенного третього «Форуму Тбіліського шовкового шляху» 22 жовтня 2020 року тодішній прем'єр-міністр Грузії Г. Гахарія заявляв, що співпраця з Китаєм і реалізація проєкту «Один пояс, один шлях» є найважливішою місією країни з регіонального співробітництва. За його словами, Грузія була однією з перших країн, яка відгукнулася на китайський проєкт «Один пояс, один шлях» і приєдналася до нього. Грузія має природну гавань на Чорному морі. Китайським вантажам набагато зручніше буде діставатися до Європи залізницею через Грузію, Азербайджан і Туреччину. Відкриття залізниці з Азербайджану до Туреччини в грузинському порту біля Чорного моря спростить транспортування китайських товарів до Європи.

Після розпаду Радянського Союзу багато країн страждають від корупції та бюрократичної неефективності. Не винятком стала і Грузія. Під час свого правління прозахідний колишній президент Грузії Міхеїл Саакашвілі провів серйозні реформи в країні, створив нову поліцію, митницю та інші органи. У поєднанні з податковими пільгами це стало важливими ознаками щодо залучення китайських та інших іноземних інвестицій до Грузії.

Китайський капітал залучений у розвиток нерухомості, управління портами та готелями, фінансів та багато інших сфер. Грузія

славиться своїм виноробством та експортом вина по всьому світу. Китай став третім за величиною ринком для експорту грузинського вина, після Росії та України.

Нині прозахідна президентка Грузії Саломе Зурабішвілі активно прагне приєднатися до НАТО, але це не заважає просувати прагматичну дипломатію у взаємодії Грузії з Китаєм. Наразі Грузія має угоди про вільну торгівлю як з ЄС, так і з Китаєм.

28 липня 2023 року китайський лідер Сі Цзіньпін під час зустрічі із прем'єр-міністром Грузії Іраклі Гарібашвілі оголосив про стратегічне партнерство Китаю та Грузії. Грузинський прем'єр, у свою чергу, подякував Сі Цзіньпіну за рішення «підвищити відносини до рівня стратегічного партнерства та підкреслив, що Тбілісі твердо підтримує принцип одного Китаю», що означає визнання Тайваню територією Китаю [1].

Зростання захоплення китайською мовою та культурою серед грузинів сприяло відкриттю в Грузії Інституту Конфуція. З метою поглиблення взаєморозуміння між країнами 30 липня 2023 року був підписаний меморандум про взаєморозуміння щодо спільного вивчення китайської мови в початкових і середніх школах Грузії. Також цього дня у Пекінському університеті мови та культури урочисто відкрили скульптуру видатного грузинського поета XII століття Шота Руставелі.

Основна увага Китаю приділяється транспортній сфері Грузії. Китай прагне створити тут центр транспортування, зберігання та розподілу товарів між Сходом і Заходом. Будівництво спеціальної економічної зони у передмісті Тбілісі під назвою Hualing Tbilisi Sea New City стало найбільшим проектом, на який Ексімбанк Китаю виділив кредит у розмірі 195 мільйонів доларів [2]. Створений дорогий та нерентабельний об'єкт на сьогоднішній день повноцінно не функціонує, знаходиться на балансі та потребує значних коштів з державного бюджету Грузії.

Найважливішим партнером Китаю на Південному Кавказі є Азербайджан. Китай є четвертим за величиною торговим партнером Азербайджану, який визнав незалежність Азербайджану 27 грудня 1991 року, а дипломатичні відносини між двома країнами встановлені 2 квітня 1992 року. Азербайджан – держава на перетині Південно-Східної Європи та Західної Азії, на узбереж-

жі Каспійського моря. Володіння великими запасами нафти і газу робить країну привабливою для співробітництва з Китаєм.

Китай та Азербайджан визнають єдину політику двох країн щодо територій Карабаху та відповідно Тайваню. В парламенті Азербайджану діє двостороння робоча група у відносинах із Китаєм, яка активно працює з Всекитайськими зборами народних представників. У рамках Шанхайської організації співробітництва, в якій Азербайджан є партнером з діалогу, між сторонами було підписано 88 договорів [3; 4].

На відміну від Грузії та Вірменії Азербайджан не потребує фінансової допомоги з боку Китаю через доходи від експорту енергоресурсів. Торгівля Китаю з Південним Кавказом загалом залишається невеликою, однак торгівля Китаю з Азербайджаном вже становить понад 40% його торгівлі з цим регіоном. Китайський державний капітал наразі дедалі більше проникає до Азербайджану, особливо телекомунікаційний гігант Huawei, який там дуже активний.

Економічне співробітництво між Китаєм та Азербайджаном відбувається на високому рівні. Взяти хоча б підписання документа на суму 821 млн доларів із співголовою міжурядової комісії з торгівлі та економічного співробітництва між Азербайджаном і Китаєм, головою департаменту Євразії Міністерства торгівлі. У Китаї діють три Торгові будинки Азербайджану. Реалізація продукції харчової промисловості Азербайджану здійснюється торговими департаментами, які відкриті у містах Ухань, Шанхай, Харбін, Цзінан, через компанії Greenland Group.

Китай постачає товари не тільки до Азербайджану, але через нього за маршрутом ТРАСЕКА транспортує товари до Європи. Китай створює нові маршрути до Європи, минаючи російську територію: транспортним коридором Європа-Кавказ-Азія через Чорне та Каспійське моря. Слід зазначити, що залізничні коридори з Китаю в обхід Росії розвиваються не перше десятиліття [5].

Протягом останніх років між Азербайджаном і Китаєм часто відбуваються урядові зустрічі. Азербайджан, як геополітичний вузол Південного Кавказу, бере активну участь у реалізації проєкту «Один пояс, один шлях». Під час участі президента Азербайджану в саміті «Один пояс, один шлях» у Пекіні сторони підписали більше десяти документів. Також міністром оборони Азербайджа-

ну З. Гасановим на 9-му Пекінському форумі «Сяншань» підписано угоду з Китаєм про розширення військового співробітництва. Азербайджан має фінансові можливості для закупівлі китайської зброї та іншої техніки. Під час візиту до Китаю він не оминув питання закупівлі озброєння, зустрівся з керівництвом China Poly Corporation та іншими військово-промисловими компаніями. Азербайджан домагається закупівлі великої кількості зброї і техніки не тільки в Китаю, а й у різних країн, через нагірнокарабахський конфлікт із Вірменією.

Пекін також надав Баку кредити на придбання китайських товарів для менш масштабних проєктів, таких, як розширення алюмінієвого заводу в Гянджі та ремонт інфраструктурних об'єктів. Ця стратегія допомагає Китаю вирішувати проблему величезного дефіциту поточного рахунку. Більше того, «проєкти фізичної інфраструктури дають Китаю можливість задіяти будівельні матеріали та промислову продукцію, які субсидовані державою компанії виробляють понад внутрішні потреби» [2].

Нині Китай є другим за величиною торговим партнером Вірменії – держави на Південному Кавказі, яка не має виходу до моря. КНР офіційно визнала Республіку Вірменія 27 грудня 1991 року і вже через півроку були встановлені дипломатичні відносини між сторонами.

Крім залучення китайських коштів та інвестицій, Вірменія шукає китайських туристів і планує надати безвізовий режим для громадян Китаю. Таким чином Вірменія стане третьою європейською країною, яка надасть безвізовий доступ громадянам Китаю, після Сербії та Білорусі. Хоча Вірменія є маленькою за розміром території країною, проте посольство Китаю там дуже велике, має багато співробітників, що показує, наскільки активний Китай на Південному Кавказі. Історичні обміни Вірменії з Туреччиною можуть надати Китаю досвід роботи з тюркомовними країнами та вирішення питань безпеки в Січзяні.

Можна припустити, що Вірменія недостатньо важлива для Пекіна з стратегічної точки зору. Оскільки ця країна, яка перебуває в ізоляції протягом десятиліть через війну з Азербайджаном, не розташована на головному торговому шляху. Допомога Китаю Вірменії складається з грантів і пільгових кредитів на соціальні проєкти [2].

На думку вірменського політолога Б. Погосяна, Китай є одним із головних торговельних партнерів для всіх трьох республік Південного Кавказу, проте регіон так і не став основним цільовим напрямом для китайських інвестицій. Хоча китайська група Hualing інвестувала в Грузію до 500 млн доларів, Азіатський банк інфраструктури та інвестицій надав кредити Азербайджану і Грузії. Вірменії Китай надав громадські автобуси і машини швидкої допомоги, відкрив філію Інституту Конфуція, а також школу дружби між Китаєм і Вірменією в Єревані [6].

Здійснення інвестування Китаєм у розвиток Південного Кавказу дає неоднозначні результати, оскільки у вирахі найчастіше виявляються китайські кредитори та підприємства, а не країни регіону. До такого висновку в своїх дослідженнях дійшла економістка Рурського університету в Бохумі Катя Калкшмід [2]. Азербайджан і Грузія мають критичне значення для Середнього коридору – сухопутного маршруту з Китаю до Південної Європи, який набув нової актуальності через небажання Заходу мати справи з Росією.

У травні 2023 року міністр закордонних справ Китаю Ван І відвідав країни Південного Кавказу. Це був перший за багато років візит високопоставленого китайського чиновника до Грузії та Вірменії, обидві країни назвали візит Ван І історичним. Місцеві політологи вважають, що країни Південного Кавказу розглядають Китай як економічного партнера, так і балансує силу між Росією та Заходом. Країни Південного Кавказу вважають, що об'єктивно західні держави вже не в змозі підтримувати територіальну цілісність регіону від початку протистояння з Росією.

Південний Кавказ розташований на «перехресті» Євразійського континенту, звернений до Європи через Чорне море та з'єднаний із Китаєм через Каспійське море та Центральну Азію. Це важливий стратегічний транспортний вузол, що з'єднує схід і захід для каналу транзиту нафтових і газових ресурсів через Каспійське море та Центральну Азію. Водночас регіон є буферною зоною для таких могутніх сусідів, як Росія, Іран і Туреччина, важливою територією для запобігання поширенню екстремізму з Близького Сходу і має важливе геостратегічне значення.

З моменту висування ініціативи «Один пояс, один шлях» Китай і три країни Південного Кавказу зосередилися на головній лінії сприяння зближенню стратегій розвитку, які призвели до значних

результатів. Однак у міру поглиблення будівництва «Одного поясу, одного шляху», під впливом багатьох факторів, регіон Південного Кавказу привертає дедалі більше уваги з боку країн ЄС та Росії. Враховуючи жорстку конкуренцію між країнами Південного Кавказу, Китай намагається використовувати максимальні можливості щодо протистояння викликам і загрозам, постійно покращує взаємозв'язки, буде південнокавказький коридор до Європи та спільно з країнами регіону сприяє стабільному та довгостроковому розвитку «Одного поясу, одного шляху».

Наразі економічне становище країн регіону потребує покращення, для чого всі країни вживають активних заходів: визначення ключових галузей для розвитку на основі відповідних національних умов, впровадження імпортозаміщення та якнайшвидша диверсифікації економіки. Водночас усі країни активно розвивають транспортну інфраструктуру, сподіваючись використати переваги свого розташування та стати регіональними транспортно-логістичними центрами. У рамках проєкту «Один пояс, один шлях» існує величезний потенціал, широкий простір і перспективи для співпраці між Китаєм і країнами Південного Кавказу.

Отже, в умовах очевидних вимог щодо диверсифікації зовнішньої політики на Кавказі Китай окреслює привабливі політичні рамки для країн регіону. Невтручання Китаю у внутрішні справи інших країн робить його надійним партнером для них. Країни регіону активно розвивають економічні й торгові відносини з Китаєм. У рамках проєкту «Один пояс, один шлях» торгівля між Китаєм і Грузією зросла майже на 80%, між Азербайджаном і Китаєм – становить 40% регіону Південного Кавказу.

З геополітичної точки зору, країни Південного Кавказу мають чимало територіальних суперечок та вважають Китай ще однією геополітичною силою балансування, окрім Росії та західних країн, і сподіваються використати Китай для захисту національного суверенітету і територіальної цілісності. Нині 20% території Грузії окуповано Росією. Азербайджан і Вірменія вже давно переживають збройні конфлікти. В свою чергу, розширення співпраці з цими країнами допоможе Китаю отримати відповідну розвідувальну інформацію, оскільки за останні роки велика кількість людей у Грузії та Азербайджані приєдналися до Ісламської держави.

Китай ніколи не був гравцем у складній геополітичній грі в регіоні й упевненіше себе почуває, здійснюючи економічне співробітництво з країнами Південного Кавказу. Лідери Грузії, Вірменії та Азербайджану повинні замислитися над запропонованими Китаєм угодами щодо розвитку їхніх країн, позаяк у рамках цих угод виділяється незначна кількість коштів, а китайські кредитори розглядають країни регіону як джерела сировини і транзитні маршрути.

1. У Грузії з початкової школи вивчатимуть китайську мову. URL: <https://zn.ua/ukr/WORLD/u-hruziji-z-pochatkovoji-shkoli-budut-vivchati-kitajsku-movu.html>. 2. Unpacking Chinese finance in the South Caucasus. URL: <https://eurasianet.org/unpacking-chinese-finance-in-the-south-caucasus>. 3. The Working Group for the Azerbaijani-Chinese Interparliamentary Relations. URL: <https://www.meclis.gov.az/news-bey.php?id=26&lang=en&cat=109>. 4. The Shanghai Cooperation Organization. URL: <http://eng.sectesco.org/>. 5. Azerbaijan and China have many mutual interests, but Baku isn't completely aligned with Beijing. URL: <https://thechinaproject.com/2023/09/27/azerbaijan-and-china-have-many-mutual-interests-but-baku-isnt-completely-aligned-with-beijing/>. 6. Китай - один із головних торговельних партнерів для Південного Кавказу. URL: <https://www.ipg-journal.io/ua/regioni/azija/nazdognati-i-peregnati-1690/>.

References

1. U Hruzii z pochatkovoi shkoly vyvchatymut kytaisku movu. URL: <https://zn.ua/ukr/WORLD/u-hruziji-z-pochatkovoji-shkoli-budut-vivchati-kitajsku-movu.html>. 2. Unpacking Chinese finance in the South Caucasus. URL: <https://eurasianet.org/unpacking-chinese-finance-in-the-south-caucasus>. 3. The Working Group for the Azerbaijani-Chinese Interparliamentary Relations. URL: <https://www.meclis.gov.az/news-bey.php?id=26&lang=en&cat=109>. 4. The Shanghai Cooperation Organization. URL: <http://eng.sectesco.org/>. 5. Azerbaijan and China have many mutual interests, but Baku isn't completely aligned with Beijing. URL: <https://thechinaproject.com/2023/09/27/azerbaijan-and-china-have-many-mutual-interests-but-baku-isnt-completely-aligned-with-beijing/>. 6. Kytai – odyn iz holovnykh torhovelynykh partneriv dlia Pivdennoho Kavkazu. URL: <https://www.ipg-journal.io/ua/regioni/azija/nazdognati-i-peregnati-1690/>.

Holianyeh Bohdan. Development of cooperation between China and states of South Caucasus

The article examines the main trends in the development of China's cooperation with the countries of the South Caucasus in the context of confrontation with such leading global and regional players as: the USA, the EU, the Russian Federation and India. China's economic and political presence

in this region is becoming more visible every day. Strengthening cooperation with the countries of the region, China is trying to gradually displace other global players, primarily Russia.

The South Caucasus is located at the «crossroads» of the Eurasian continent, facing Europe via the Black Sea and connected to China via the Caspian Sea and Central Asia. It is an important strategic transport hub connecting east and west for the transit channel of oil and gas resources to the Caspian Sea and Central Asia. At the same time, the region is a buffer zone for such powerful neighbors as Russia, Iran and Turkey, an important territory for preventing the spread of extremist ideas from the Middle East, and has an important geostrategic significance.

The main directions of China's cooperation with the countries of the region through the Chinese project «One Belt, One Road» were revealed, as a result of which the possibilities of transport corridors, trade, obtaining energy resources are expanded. Since the launch of the Belt and Road Initiative, China and the three countries of the South Caucasus have focused on the main line of promoting the convergence of development strategies, which have led to significant results. China is one of the main trade partners for the South Caucasus: the Chinese company Hualing Group invested up to 500 million dollars in Georgia, the Asian Infrastructure and Investment Bank provided loans to Azerbaijan and Georgia, China provided public buses and ambulances to Armenia, opened a branch of the Confucius Institute, and the China-Armenia Friendship School in Yerevan.

China's influence on the transformation processes in the countries of the region is determined. It is established that the countries of the South Caucasus regard China as a geopolitical balancing force, apart from Russia and Western countries, and hope to use China to protect national sovereignty and territorial integrity.

Key words: China, South Caucasus, Georgia, Azerbaijan, Armenia, foreign policy, cooperation.

УДК 32.019.5:004.774.6

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-189

А. І. СУШКО
А. М. ПРОХОРЕНКО

БЛОГІНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВПЛИВУ НА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ ТА ПОЛІТИЧНУ КУЛЬТУРУ

У сучасному інформаційному суспільстві дедалі більше сфер життя переносяться до віртуального простору: спочатку комунікація, а за нею бізнес, торгівля, мистецтво. Відповідно постає питання про можливості існування віртуальної політики. Очевидно, що створення комунікаційних майданчиків, блогів та відеоблогів не може не стосуватися такої важливої складової соціального життя, як політичні процеси та політична культура. Саме тому блоги можуть мати політичну спрямованість. Існує навіть політична блогосфера, яка істотно впливає на сучасні політичні процеси в Україні та на міжнародній арені. При цьому віртуальна політика та її обговорення має специфічні риси, завдяки яким вона існує в таких масштабах. Відкритість політичної інформації у блогосфері змушує державних діячів до неї примикати для відстоювання своїх інтересів та підтримки лояльностей виборців. Все це переносить політику до віртуальної площини і потребує політологічного аналізу. В статті проаналізовано вплив блогосфери на політичні процеси, політичну культуру та взаємодію із суспільством.

Ключові слова: блогінг, політична комунікація, політичні процеси, політична культура.

Sushko Anatoly, Prokhorenko Alina. Blogging as a tool of influence on political processes and political culture

In today's information society, more and more spheres of life are transferred to virtual space. Communication was transferred first, followed by business, trade, and art. The question arises of the possibility of the existence of virtual politics. It is obvious that the creation of communication sites, blogs and video blogs cannot but touch such an important part of social life as political processes and political culture. That is why blogs can have a political

© СУШКО Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політичних теорій Національного університету «Одеська юридична академія»; ORSID: 0000-0002-7429-6196

© ПРОХОРЕНКО Аліна Марленівна – доктор філософії з політології, доцент кафедри політичних теорій Національного університету «Одеська юридична академія»; ORSID: 0000-0003-2534-7652; e-mail: alina.vaiier@gmail.com

orientation. There is even a political blogosphere, which significantly influences the current political processes in Ukraine and on the international arena. At the same time, virtual politics and its discussion have specific features, thanks to which it exists on such a scale. The openness of political information in the blogosphere forces statesmen to adhere to it in order to defend their interests and maintain voter loyalty. All this moves politics into the virtual plane and requires a political analysis.

Key words: *blogging, political communication, political processes, political culture.*

Актуальність теми зумовлена тим, що Інтернет загалом і політичний блогінг зокрема через загальну доступність смартфонів робить комунікаційні можливості транскордонними. Блогер може спілкуватися зі споживачами свого контенту, зовсім не прив'язуючись до їхнього розташування. Виходячи з цього, відеоблог та блогінг взагалі здатний виконувати соціальну та креативну функції – він утворює нові соціальні групи, спільноти за інтересами, які можуть існувати як у рамках віртуального світу, так і поза ним. Ці спільноти мають спільну ціннісно-нормативну базу, що дозволяє віднести їх до особливого виду політичних субкультур. При цьому ми не можемо говорити, що глядачі одного й того ж телеканалу утворюють спільноту. Це одна з принципових відмінностей відеоблогінгу – інтерактивні можливості комунікації, що створюють тісний зв'язок не лише між блогером та глядачем, а й між глядачами. Виходячи з цього, метою даної статті є аналіз впливу блогінгу на політичні процеси, політичну культуру та інтеракцію із суспільством.

Дослідженнями блогосфери займаються такі вчені, як О. Зернецька, Г. Щедрова, О. Михайлова, В. Недбай та інші. При написанні статті було використано методи аналізу та синтезу, порівняльний, функціональний методи тощо.

В останні роки тренди в Інтернет-просторі, поширення актуальної інформації, новин задається блогерами, особливою популярністю серед яких володіють відеоблогери на «Youtube». При цьому цілком очевидно, що так звані «лідери думок» – блогери і відеоблогери мають істотний вплив і на політичне життя країни, тому що, крім розважальної частини, у багатьох блогах україномовного простору домінують політичні теми. Саме тому і самі політики змушені вести блоги, щоб мати можливість контактува-

ти зі своєю аудиторією, яку в рамках політичної активності варто називати електоратом. У Західній Європі та США в рамках передвиборчих кампаній часто створюються відеоблоги для просування кандидатів і партій. Особисті блоги є у багатьох глав європейських держав.

Блогерську діяльність, яка стосується створення і поширення новин, які висвітлюють найважливіші політичні та суспільні події і проблеми з альтернативних офіційним точок зору, прийнято називати «громадянською журналістикою». Блогосфера, як частина комунікативного простору має специфічні риси, котрі й обумовлюють її в рамках політичної комунікації як щось інноваційне. Можливість дізнаватися про новини та події в інших державах і регіонах через блоги дає нову перевагу громадянській журналістиці – бачити політичну подію з різних точок зору. Останнє дає можливість формувати альтернативну думку і демонструвати альтернативну політичну позицію [1]. Важливо і те, що стрімкий розвиток комп'ютеризації і поступова віртуалізація суспільства роблять з популярного блогера лідера громадської думки, який може суттєво впливати на політичні уподобання своїх читачів (або глядачів, якщо йдеться про відеоблог), а також маніпулювати їх свідомістю. Саме тому для сучасної влади вкрай важливо враховувати події, які відбуваються в блогосфері, позаяк ці події можуть позначитися на результатах виборів, мітингах, акціях, політичному іміджу різних політичних акторів. Саме тому сучасні політики прагнуть (нехай і не в більшості своїй), також транслювати свої ідеї через блогосферу, наймаючи блогерів або ж заводячи власні блоги.

Члени українського уряду активно використовують соціальні мережі. Багато хто з них публікує на своїх сторінках важливу інформацію до її офіційної публікації прес-службами відомств.

Тобто ми знаходимося в ситуації, коли політики повинні вести особисті політичні блоги, не просто у вигляді додаткового інформаційного майданчика, а виключно для того, щоб створювати альтернативу популярним лідерам думок і отримувати лояльність виборців. А з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну наша політична еліта ще активніше почала користуватися блогінгом як інструментом двосторонньої комунікації із суспільством.

У цілому всі соціальні медіа відіграють значну роль у залученні громадян до політичного життя і політичної комунікації. Лідери думок – блогери і відеоблогери демонструють якусь політичну і соціальну позицію, і чим вища їх популярність, тим з більшою увагою треба ставитися до тез, які вони виносять на обговорення своєї аудиторії. Більше того, блогери можуть виступати і агентами соціальних змін [2].

Тобто блогер для того, щоб транслювати свою позицію, повинен бути високомотивованим. Основний тиск на аудиторію при цьому здійснюється за допомогою емоційно забарвленого повідомлення. У цьому полягає причина того, що блоги, створені відомими політиками, рідко користуються популярністю і спонукають до активних політичних дій, вони найчастіше не можуть дозволити собі яскравого емоційного забарвлення, а тому не викликають живого відгуку аудиторії.

Варто відзначити, що блогер, якого також можна називати лідером думок або інфлюенсером, для того, щоб вважатися політичним оглядачем, не може просто демонструвати певну політичну позицію – він сам повинен, по можливості, брати активну участь у політичному житті й показувати своїм підписникам способи впливу на державу. Політичний блог може бути засобом функціонування опозиційно налаштованої інтелігенції, але часто розвивається саме в рамках обговорення політичних питань і формування прихильників.

Спроба Української держави бути представленою в політичній блогосфері не лише особистостями та блогами окремих політиків, а й на загальнодержавному рівні започаткувала політику цифровізації. Ця політика розпочалася ще у 2000-х роках, але з приходом до влади Президента України В.О. Зеленського та початком повномасштабного вторгнення агресора в нашу державу істотно увиразнилася.

Першим кроком на шляху до повної відкритості державного управління в Україні став вихід органів державної влади та місцевого самоврядування до мережі Інтернет, тобто створення сайтів Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України, Адміністрації Президента України, міністерств, державних комітетів тощо. Наразі всі органи влади мають свої сайти та активно використовують у своїй діяльності соціальні мережі. Наприклад, сайт Офісу

Президента України має статус офіційного Інтернет-представництва Президента.

Більше того, існують приклади формування політичного істеблішменту через блогінг: багато американських політиків спочатку набули популярності серед блогерів, а вже потім почали сприйматися великими медіа як серйозні фігури загальнонаціонального масштабу (Б. Обама, У. Кларк, Г. Дін). До цих прикладів можна додати й українського Президента Володимира Олександровича Зеленського, який до політичної кар'єри став широковідомий як медійна персона, що багато в чому й допомогло перемогти на виборах 2019 року.

Соціальні мережі дедалі частіше стають інструментом донесення політичних меседжів в Україні. Особливо яскраво це підтвердила виборча кампанія в 2019 році. Хоча учасники президентської та парламентської виборчих кампаній зробили ставку на телебачення і традиційну політичну рекламу, проте соцмережі відіграли важливу, якщо не вирішальну, роль, вважають експерти. Зокрема, соціальні мережі були ключовим каналом комунікації під час президентської виборчої кампанії. Регулярні відеозвернення до молодіжної аудиторії через Instagram стали одним із важливих елементів виборчої кампанії. Володимир Зеленський та його партія „Слуга народу” і після перемоги на виборах продовжили використовувати потенціал соціальних мереж. З часу свого обрання Президент неодноразово закликав українців до різноманітних флешмобів, публікував свої відеозвернення в Instagram, Youtube та Facebook.

На парламентських виборах лідером із витрачання коштів на передвиборчу агітацію, наприклад у Facebook, стала партія „Голос”, за нею – „Європейська солідарність” та „Сила права”. Загалом на політичну рекламу в Facebook партії під час кампанії витратили понад 1,8 мільйона доларів.

Дослідницький інтерес до політичного блогу з'явився в 2004 році у США після президентських виборів. Так, К. Уоллстен проаналізував 35 тем політичних блогів і результати виборів 2004 року [3]. У пізніших своїх роботах К. Уоллстен продемонстрував головні функції політичного блогу: реакція на політичну подію, мотивація до політичних дій, мобілізація до політичної активності, передача політичної інформації, просування політичної ідеї в суспільстві [3]. Усе це спонукає блогерів розповідати про

політичні події своїм глядачам або читачам в такому ключі, щоб протистояти мейнстрімній інформації.

Очевидно, що більша частина досліджень блогів як інноваційної моделі політичної комунікації пов'язана із впливом блогосфери на результат виборів. Так, у 2013 році політолог Г. Вольфсфельд на прикладі виборчої кампанії в Ізраїлі досліджував зв'язок між різними формами використання ЗМІ та рівнем участі у політичному житті. Основний висновок дослідження зводився до того, що особи, які найбільше цікавляться політичним життям своєї держави, порівнюють інформацію в блогах з інформацією в традиційних ЗМІ, віддаючи перевагу першим.

При цьому результати досліджень відрізняються в різних державах. Якщо в західних країнах чим вищий рівень освіти, політичної культури, тим більше довіри до блогів, то в арабських країнах (Саудівська Аравія, Катар, Ліван, Бахрейн, Йорданія та Об'єднані Арабські Емірати), згідно з дослідженням Дж. Мартіна і К. Шоенбаха, було виявлено: блогінг не пов'язаний з політичною незадоволеністю, а є комунікаційним інструментом як таким [4].

У рамках політичної комунікації блогінг в Україні дуже популярний, і його популярність істотно зросла після 24 лютого 2022 року. Інформація, яку глядачі й читачі отримують через ЗМІ, є недостатньо повною і не задовольняє їхніх потреб, тому багато українців звернулися до блогів.

Якщо згадати 2014 рік, то особливою популярністю тоді користувалися сторінки політиків у соціальних мережах – П. Порошенка, А. Авакова, А. Яценюка. Політики на своїх акаунтах повідомляли про політичні події і про демократичність нової влади. В такий спосіб блоги політиків тривалий час служили не тільки для інформування населення, а й для пропаганди політичних ідей. При цьому одночасно з блогами політиків популярність отримали й безліч блогів опозиційної спрямованості (наприклад, канал Анатолія Шарія). І це призвело до значної дезінформації населення. Якщо блоги політиків не могли стати альтернативою традиційним ЗМІ, через дублювання інформації, то блоги «громадянської журналістики» нерідко повідомляли завідомо неправдиві факти для очорнення тієї чи іншої сторони конфлікту. В блогах часто з'являлася помилкова інформація про бойові дії, про захоплення адміністративних будівель, в них перебільшувалися дані про жертви

катастроф, а це призводило до появи панічних настроїв серед населення. Специфіка блогінгу в цьому випадку повторювала практику так званих «жовтих» видань, де важлива не чистота інформації, а її емоційний зміст і панічний ефект, до якого вона може призвести. Незважаючи на подібні мінуси щодо поширення довіри до блогосфери, процес зростання її популярності був запущений саме завдяки подіям 2013-2014 років. Саме відтоді блогосфера стає найважливішим засобом політичної комунікації в Україні. І в рамках опитування, проведеного в січні 2014 року Академією української преси, блогосфера, соціальні мережі та Інтернет ЗМІ стали сприйматися українцями як джерела об'єктивної і політично неангажованої інформації. Тобто в 2014 році відеоблог і читацькі блоги стали повноцінною альтернативою традиційним ЗМІ в Україні [5]. Цікаво, що традиційні ЗМІ посилюють цей ефект, часто посилюючись на Інтернет-видання і соціальні мережі. А через майже 10 років блогінг став ще потужнішим майданчиком для просування та спілкування між політичними акторами та народом.

Взагалі вся політична комунікація за допомогою блогів актуалізується в рамках виборчого процесу й має два вектори спрямованості – на обговорення питань внутрішнього середовища і на обговорення проблем міжнародної спільноти, у що включені будь-які питання демократизації суспільства, свободи слова і виборів.

Варто погодитися із твердженням Тхо Фам, Олександра Талавера та Лін Ві про те, що державне використання соціальних медіа в Україні суттєво відрізняється від західної практики [6]. По-перше, у сфері комунікацій домінує Facebook. По-друге, навіть високопосадовці витрачають свій час у нескінченних протистояннях у коментарях. У той час як західні урядові та бізнес-організації дотримуються суворої дисципліни в мережах, використовуючи їх як канал поширення новин.

Отже, блогінг – це нові медіа, зокрема соціальні мережі, які з інструмента комунікації перетворюються на інструмент соціальної організації суспільства та елемент політичної культури. Використання соціальних мереж у політичній комунікації, зокрема у процесі спілкування влади та суспільства, підвищує інтерактивність комунікації, наближаючи владу до народу та зміцнюючи його довіру до неї.

Використання блогінгу як онлайн- інструмента комунікації у державному управлінні полегшує доступ до публічної інформації, підвищує інформованість суспільства, знижуючи рівень напруги у ньому. Тому комунікація у державному управлінні з використанням потенціалу традиційних та нових медіа потребує подальшого вдосконалення, зокрема використання соціальних медіа на регіональному та локальному рівнях управління.

Нейтралізація можливого деструктивного впливу соціальних мереж та блогосфери в цілому на політичні процеси має здійснюватися в результаті поширення медіаосвіти та підвищення рівня медіаграмотності громадян. Це особливо важливий напрям цифровізації в Україні та розвитку політичної культури.

1. Щедрова Г. П. Блогінг як засіб політичної комунікації: теоретичний та прикладний аспекти. *Гілея*. 2018. №130. С. 363-366. 2. Вітман К.М., Кормич А.І. Відеоблоги як інноваційний засіб політичної комунікації. *Актуальні проблеми політики*. 2021. Вип. 68. С. 52-57. 3. Wallsten K. Political Blogs: Transmission Belts, Soapboxes, Mobilizes, or Conversation Starters? *Journal of Information Technology & Politics*. 2007. Vol. 4. № 3. P. 21. 4. Недбай В.В. Блог як феномен політичної комунікації. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Сер. Питання політології. 2015. № 14(839). С. 156-162. 5. Прохоренко А.М. Ресурси впливу політичного відеоблогу на стан політичної культури. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 69. С. 88-93. 6. Фам Т., Талавер О., Ві Л. Координація комунікацій: Результати дослідження міністерських акаунтів у Twitter. URL: <https://voxukraine.org/koordinatsiya-komunikatsij-rezultati-doslidzhennya-ministerskih-akauntiv-u-twitter>

References

1. Shchedrova H.P. Blohinh yak zasib politychnoi komunikatsii: teoretychnyi ta prykladnyi aspekty. *Hileia*. 2018. №130. S. 363-366. 2. Vitman K.M., Kormych A.I. Videoblohy yak innovatsiyni zasib politychnoi komunikatsii. *Aktualni problemy polityky*. 2021. Vyp. 68. S. 52-57. 3. Wallsten K. Political Blogs: Transmission Belts, Soapboxes, Mobilizes, or Conversation Starters?. *Journal of Information Technology & Politics*. 2007. Vol. 4. № 3. P. 21. 4. Nedbai V.V. Bloh yak fenomen politychnoi komunikatsii. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina*. Ser. Pytannia politolohii/ 2015. № 14(839). S. 156-162.] 5. Prokhorenko A.M. Resursy vplyvu politychnoho videoblohu na stan politychnoi kultury. *Aktualni problemy polityky*. 2022. Vyp. 69. S. 88-93. 6. Fam T., Talaver O., Vi L. Koordynatsiia komunikatsii: Rezultaty doslidzhennia ministerskykh akauntiv u Twitter. URL: <https://voxukraine.org/koordinatsiya-komunikatsij-rezultati-doslidzhennya-ministerskih-akauntiv-u-twitter> .

Sushko Anatoly, Prokhorenko Alina. Blogging as a tool of influence on political processes and political culture

In today's information society, more and more spheres of life are transferred to virtual space. Communication was transferred first, followed by business, trade, and art. The question arises of the possibility of the existence of virtual politics. It is obvious that the creation of communication sites, blogs and video blogs cannot but touch such an important part of social life as political processes and political culture. That is why blogs can have a political orientation. There is even a political blogosphere, which significantly influences the current political processes in Ukraine and on the international arena. At the same time, virtual politics and its discussion have specific features, thanks to which it exists on such a scale. The openness of political information in the blogosphere forces statesmen to adhere to it in order to defend their interests and maintain voter loyalty. All this moves politics into the virtual plane and requires a political analysis. And this article describes and analyzes the impact of the blogosphere on political processes, political culture and interaction with society. The use of blogging as an online tool of communication in public administration facilitates access to public information, increases awareness of society, thereby reducing the level of tension in it. Therefore, communication in the state administration of Ukraine using the potential of traditional and new media needs further improvement, in particular, the introduction of the use of social media at the regional and local levels of management.

Neutralization of the possible destructive influence of social networks and the blogosphere on political processes as a whole should be carried out at the expense of spreading media education and increasing the level of media literacy of citizens, which is a particularly important direction in digitalization in Ukraine and improvement of political culture, especially in recent years.

Key words: blogging, political communication, political processes, political culture.

Є. І. КАЧМАРСЬКИЙ

АГЕНЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Досліджено роль та завдання агенцій регіонального розвитку, що є важливим складовими інституційної основи регіональної політики. проаналізовано їх діяльність в Україні та встановлено необхідність її адаптації до європейських стандартів. Розглянуто діяльність агенцій регіонального розвитку в умовах воєнного стану. Запропоновано теоретичні підходи для посилення ролі агенцій регіонального розвитку в процесі формування та реалізації державної регіональної політики та підготовки й реалізації регіональних стратегій розвитку та стратегій розвитку територіальних громад у воєнних та повоєнних умовах.

Ключові слова: агенція регіонального розвитку, державна регіональна політика, управління регіональним розвитком, інституційне забезпечення територіального розвитку, територіальна організація влади, місцеве самоврядування.

Kachmarskyi Yevhenii. Regional development agencies in Ukraine: current State and development perspectives

In this research article, the role and tasks of regional development agencies are explored. It is established that these agencies are fundamental components of the institutional framework of regional policy. The article analyzes the activities of regional development agencies in Ukraine and underscores the necessity for their adaptation to European standards. The study also examines the performance of these agencies in times of martial law. Theoretical approaches are proposed to enhance the role of regional development agencies in shaping and implementing state regional policies, as well as in the preparation and execution of regional development strategies and community development strategies in times of both war and post-war life.

Key words: regional development agency, state regional policy, regional development management, institutional support for territorial development, territorial organization of power, local self-government.

Школа української регіоналістики ще до повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну напружувала значні

© КАЧМАРСЬКИЙ Євгеній Іванович – кандидат політичних наук, докторант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0001-8369-8090; e-mail: evgenij113@gmail.com

здобутки в дослідженні теоретичних і практичних аспектів управління регіональним розвитком. Дедалі більше наукових досліджень відходили від досліджень економічних аспектів та присвячувалися політичним аспектам управління регіональним розвитком, в наукових колах формувалися теоретичні засади інституційного забезпечення територіального розвитку держави.

До зарубіжних дослідників проблематики регіонального розвитку належать: М. Кітлінг, С. Ліпсет, М. Портер, В. Роккан, Дж. Хелд, М. Портер, Е. Хілл, Ромер, Р. Лукас, Ф. Агійон, Е. Хелпмен, Г. Хакенсон та ін.

Серед українських науковців, які займалися вивченням управління регіональним розвитком, варто виокремити таких дослідників, як: В. Авер'янов, О. Батанов, А. Береза, М. Пухтинський, З. Варналій, Б. Данилишин, М. Долішній, С. Домбровська, Е. Забарна, М. Іжа, В. Керецман, О. Коротич, Я. Олійник, М. Поповкін, В. Чужиков, О. Чурикано́ва та ін.

Проте перед науковцями досі стоїть завдання щодо усунення фрагментарних підходів до аналізу регіонального розвитку, теоретичні здобутки в управлінні регіональним розвитком не повною мірою розкривають питання концептуального наповнення сутності агенцій регіонального розвитку, їхньої потенційно важливої ролі в соціально-економічному розвитку регіонів.

Окрім того, повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну нівелює багато досягнень в управлінні регіональним розвитком, зокрема змушує переглянути призначення агенцій регіонального розвитку в процесі реалізації регіональної політики та запропонувати механізми реанімації цього інституту забезпечення регіонального розвитку.

Оскільки досить часто науковці головною метою регіональної політики держави визначають пошук оптимального балансу між інтересами держави та інтересами регіонів у процесі соціально-економічного розвитку, то вважаємо, що пріоритетом державної політики регіонального розвитку має стати утворення та ефективне функціонування агенцій регіонального розвитку як інституту, який здатен згладжувати потенційні конфлікти між центральним, регіональним та місцевим рівнями управління.

Правова основа діяльності агенцій регіонального розвитку визначена Законом України «Про засади державної регіональної

політики» (далі – закон) та постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2016 р. № 258 «Про затвердження Типового положення про агенцію регіонального розвитку».

Законом визначено суб'єктів державної регіональної політики. Це Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, органи влади Автономної Республіки Крим, центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи.

Зазначений закон не відносить до суб'єктів державної регіональної політики агенції регіонального розвитку, але встановлює, що у розробленні та забезпеченні реалізації державної регіональної політики беруть участь асоціації органів місцевого самоврядування та їх добровільні об'єднання, агенції регіонального розвитку, створені відповідно до цього закону, громадські об'єднання, юридичні та фізичні особи [1].

Згідно із законом метою ефективної реалізації державної регіональної політики Верховна Рада Автономної Республіки Крим та Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські ради та відповідні державні адміністрації, регіональні відділення всеукраїнських асоціацій органів місцевого самоврядування (у разі членства в такій асоціації усіх територіальних громад відповідної області) можуть засновувати агенції регіонального розвитку у формі неприбуткових установ. Агенцією регіонального розвитку відповідного регіону визнається така, яка заснована двома особами (засновниками), визначеними законом.

Оскільки відповідно до закону співзасновниками агенцій регіонального розвитку також можуть бути сільські, селищні, міські, районні ради, регіональні торгово-промислові палати, регіональні асоціації підприємців, регіональні відділення всеукраїнських асоціацій органів місцевого самоврядування чи асоціації органів місцевого самоврядування регіону, заклади вищої освіти, наукові установи, профільні громадські об'єднання регіону, статутна діяльність яких спрямована на місцевий чи регіональний розвиток, то агенції регіонального розвитку теоретично можуть бути майданчиками взаємодії державних та самоврядних інституцій, влади та бізнесу, управлінців та науковців, інших зацікавлених суб'єктів.

«Своєрідність агентств регіонального розвитку полягає в тому, що вони виконують функцію «посередника» між місцевими й регі-

ональними «громадами» підприємців та стратегічними намірами влади цих рівнів щодо соціально-економічного розвитку території» [2, с. 223].

У типовому положенні надано визначення агенції регіонального розвитку як неприбуткової установи, що утворюється з метою ефективної реалізації державної регіональної політики в регіоні. Агенція не є бюджетною установою [3].

Законом і типовим положенням визначено такі завдання агенції регіонального розвитку в сфері державної регіональної політики:

1) участь у розробленні та забезпеченні реалізації регіональної стратегії розвитку і плану заходів з її реалізації, проведенні моніторингу та оцінювання їх реалізації;

2) участь у розробленні проєкту регіонального плану відновлення та розвитку, планів відновлення та розвитку територіальних громад;

3) участь у підготовці, поданні на конкурсний відбір і реалізації проєктів регіонального розвитку, що можуть реалізовуватися за рахунок коштів із джерел, визначених статтею 21 цього закону;

4) участь у проведенні моніторингу стану реалізації програм та проєктів, спрямованих на розвиток регіону, що фінансуються за рахунок коштів із джерел, визначених статтею 21 цього закону;

5) проведення освітньо-культурних заходів у регіоні з європейської та євроатлантичної тематики;

6) надання інформаційно-консультативних послуг суб'єктам господарювання для сприяння їх виходу на європейський ринок;

7) сприяння соціально-економічному та культурному розвитку регіону, в тому числі залученню інвестицій у розвиток регіону, експорту продукції підприємствами регіону, розвитку підприємництва та туризму в регіоні;

8) надання консультативно-методичної допомоги органам місцевого самоврядування з питань розроблення стратегій розвитку територіальних громад, проєктів регіонального розвитку, регіональних та місцевих програм розвитку;

9) сприяння залученню та реалізації проєктів (програм) міжнародної технічної допомоги, що реалізуються в регіоні;

10) інші завдання, визначені законодавством та типовим положенням про агенцію регіонального розвитку [3].

З метою адаптації вітчизняних інституцій до європейських стандартів управління регіональним розвитком варто звернути

увагу на європейську практику функціонування агенцій регіонального розвитку. В країнах Європейського Союзу агентства та фонди регіонального розвитку працюють як центри стратегічного планування та супроводу проєктів регіонального розвитку, налагоджують співпрацю в системі держава – бізнес – громадськість. Вони не наділені владними повноваженнями, проте сприяють вирішенню соціально-економічних, культурних, екологічних проблем.

Європейські агенції регіонального розвитку мають різний статус: громадські організації, комерційні структури (Чехія); неприбуткові підприємства (Болгарія, Естонія), акціонерні товариства, місцеві фундації (Польща), державні підприємства (Німеччина, Іспанія, Великобританія), акціонерні товариства (Португалія, Франція).

Основними напрямками роботи агенцій регіонального розвитку в державах-членах Європейського Союзу є:

- оцінка загроз і потенціалу регіональної економіки, розробка регіональних економічних стратегій і програм розвитку;
- інвестування власних і залучення зовнішніх ресурсів з метою зосередження коштів у тих сферах, розвиток яких відповідає інтересам громад і місцевого бізнесу;
- здійснення впливу на владні, бізнесові та наукові установи на місцевому рівні для прийняття рішень, які б сприяли розвитку територій;
- координація та оцінка проведення заходів з підтримки регіонального розвитку; їх упровадження – відбір проєктів регіонального розвитку для виділення державної підтримки.

Як зазначає М. Іжа, зарубіжний досвід показує, що агентства ефективно співпрацюють з місцевою та центральною владами як фокусні центри стратегічного планування та супроводження проєктів розвитку територій, забезпечують ефективну міжсекторну співпрацю влади-бізнесу-громадськості та створюють якісно нове економічне середовище [2, с. 224].

Також Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки (далі – державна стратегія) однією із стратегічних цілей визначає розбудову ефективного багаторівневого врегулювання [4]. Звідси регіональна політика держави має спиратися на багаторівневе управління регіонами та конструктивну взаємодію всіх учасників регіонального розвитку, тобто в процес формування та реалі-

зації регіональних стратегій включаються горизонтальні й вертикальні рівні управління.

Підтверджує цю тезу і думка О. Коротич про те, що «регіональна політика держави складається з державної регіональної політики та політик регіонів, тож регіональне управління має розглядатися як діалектична єдність державного управління регіонами країни та самоврядування соціально-економічних територіальних комплексів субнаціонального рівня» [5, с. 120].

Дуалізм управління регіональним розвитком в Україні полягає в тому, що інституційне забезпечення регіонального розвитку поєднує елементи державної політики розвитку регіонів та недержавні механізми управління розвитком регіонів.

Оскільки недостатнє чи надмірне з боку держави управління регіональним розвитком негативно впливає на розвиток регіонів, то в Україні поступово в цій сфері більше повноважень отримують саме органи місцевого самоврядування. Хоча стратегічне управління регіональним розвитком має залишатися пріоритетом центральної влади, а операційне управління має належати до компетенції місцевих органів влади.

О. Бабінова пропонує чітко розмежовувати державну регіональну політику, – тобто політику держави щодо забезпечення соціально-економічного та суспільно-політичного регіонального розвитку, та регіональну політику, що здійснюється регіональною владою, агентствами регіонального розвитку, різноманітними інституціями відповідного профілю, громадськими організаціями у тому числі, та іншими суб'єктами регіонального та місцевого рівня, а отже, самими регіонами щодо забезпечення всебічного сталого розвитку власних територій [6, с. 15].

Зрештою, саме агенції регіонального розвитку в Україні можуть бути ланкою, яка забезпечить компроміс інтересів вищих та нижчих ланок управління регіональним розвитком, оскільки ця інституція є дотичною і до процесу розроблення державної регіональної політики, і до забезпечення реалізації такої політики.

М. Іжа зазначає, що інституційне забезпечення передбачає створення на засадах публічно-приватного партнерства агенцій регіонального розвитку [2, с. 38] та визначає головні проблеми інституційного забезпечення розвитку територій України: несформованість системи інституцій, спроможних у взаємодії й координації

здійснювати ефективну реалізацію завдань державної регіональної політики; відсутність чіткого розподілу повноважень і відповідальності у сфері регіонального розвитку між різними гілками влади на центральному рівні та ієрархічними рівнями виконавчої влади й місцевого самоврядування, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на місцевому рівні [2, с. 36].

Зумовлена війною нова унікальна ситуація в розвитку регіонів в Україні вимагає нових підходів регіональної політики до вирішення проблем і завдань, нового функціонального навантаження для інститутів управління регіональним розвитком, зокрема для агенцій регіонального розвитку. «Агентства регіонального розвитку, окрім реалізації традиційної філософії фінансового посередника між національним урядом та підприємствами, розміщення їх виробництва на конкретній території, почали здійснювати нову роль – підтримки зростання конкурентоспроможності «місцевих» підприємств, пошуку інтегрованого підходу до розвитку території» [2, с. 224].

Аналізуючи Звіт про результати діяльності агенцій регіонального розвитку у 2022 році (далі – звіт), можна констатувати, що не в усіх областях агенції регіонального розвитку досягли певного успіху та необхідної функціональності, вони досі стикаються із проблемами стадії становлення: пошук кадрового потенціалу, вирішення питань фінансового та матеріально-технічного забезпечення. Нині у 22 регіонах агенції регіонального розвитку зареєстровані, у 18 регіонах утворені відповідно до законодавства (засновниками є відповідні облради та облдержадміністрації). Водночас відбувається припинення діяльності згідно із законодавством агенцій регіонального розвитку Донецької та Львівської областей.

У 2022 році здійснювали діяльність 17 агенцій за такими основними напрямками:

1) участь у розробленні, впровадженні, проведенні моніторингу та оцінювання реалізації регіональної стратегії розвитку та відповідного плану заходів;

2) участь у розробленні проєктів регіонального плану відновлення та розвитку, планів відновлення та розвитку територіальних громад;

3) підготовка та реалізація проєктів (програм) регіонального/місцевого розвитку, в тому числі проєктів ДППІ;

4) розробка та надання допомоги у розробці стратегій розвитку територіальних громад, надання консультаційно-методичної допомоги органам місцевого самоврядування;

5) співпраця з інвесторами, сприяння залученню інвестицій;

6) сприяння розвитку підприємництва, експорту продукції підприємствами регіону;

7) реалізація заходів у сфері сприяння європейській та євроатлантичній інтеграції України;

8) проведення навчальних/тренінгових заходів, надання консультацій;

9) проведення форумів/конференцій/круглих столів тощо;

10) міжнародне співробітництво;

11) здійснення заходів, пов'язаних із подоланнями наслідків збройної агресії російської федерації проти України [7].

В умовах воєнного стану в Україні перед агенціями регіонального розвитку постали нові виклики щодо вирішення нагальних економічних і соціальних питань регіонів і громад. Вони частково переформатували свою діяльність та здійснювали роботу за такими напрямками: забезпечення логістики із надання гуманітарної та іншої допомоги цивільному населенню, в тому числі щодо ввезення гуманітарної допомоги з-за кордону; надання допомоги внутрішньо переміщеним особам; підтримка малого і середнього підприємництва, а також сприяння релокації виробничих підприємств на безпечні території; підготовка та реалізація грантових проєктів для подолання наслідків воєнної агресії російської федерації; залучення інвестиційних ресурсів, міжнародної технічної допомоги для відновлення зруйнованого майна та інфраструктури регіонів і громад; сприяння волонтерській діяльності в області, в тому числі для територіальної оборони області та Збройних Сил України тощо.

Проте навіть у тексті державної стратегії зосереджено увагу на проблемі слабкості публічних інституцій та ставиться завдання підвищення спроможності агенцій регіонального розвитку та інших інституцій місцевого розвитку шляхом: удосконалення законодавства щодо створення та функціонування агенцій регіонального розвитку, розширення переліку співзасновників агенцій регіонального розвитку, сприяння формуванню системи гарантованого та збалансованого фінансування діяльності агенцій регіонального розвитку за рахунок співфінансування засновників, забезпечення

методологічної та організаційної підтримки діяльності агенцій регіонального розвитку [4].

Кабінетом Міністрів України заплановано в 2023 році оновити державну стратегію щодо завдань, спрямованих на регіональний розвиток. Ннадзвичайно актуальним є оновлення плану заходів на 2024–2027 роки з її реалізації відповідно до нових викликів, що постали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. Прийняття оновленої державної стратегії матиме наслідком оновлення і регіональних стратегій розвитку та стратегій розвитку територіальних громад.

Для активізації процесу підготовки регіональних стратегій розвитку та стратегій розвитку територіальних громад на засадах смарт-спеціалізації можуть залучатися експерти в рамках міжнародної технічної допомоги, наприклад, в рамках Програми ЄС «Підтримка політики регіонального розвитку в Україні», також до цього процесу необхідно залучати представників агенцій регіонального розвитку, бізнесу та громадськості.

Європейський досвід свідчить, що агенції регіонального розвитку сприяють активізації ініціативності територіальної громади, формують майданчик для обговорення кола проблем та пріоритетів розвитку територіальної громади, основних напрямів соціально-економічно-екологічного розвитку.

Агенції регіонального розвитку мають відігравати ключову роль у розвитку регіонів, акумулювати ресурси та потенціал регіону, сприяти інтенсифікації економічного розвитку, налагоджувати взаємодію між державою, самоврядними організаціями, бізнесом і науковими інституціями в процесі формування та реалізації стратегій регіонального розвитку, займатися підготовкою проєктів, спрямованих на розвиток регіонів, сприяти залученню інвестицій для реалізації таких проєктів, залучати територіальну громаду до управління регіональним розвитком, до розроблення проєктів регіонального розвитку.

Важливим напрямом роботи агенцій регіонального розвитку має стати сприяння підприємницькій активності регіону. Їхня діяльність повинна спрямовуватися на розвиток нових бізнесів і розширення існуючих у регіоні шляхом інформаційно-консультативної підтримки. Це розширюватиме ринок праці регіону і підвищуватиме його економічний потенціал.

Таким чином, агенції регіонального розвитку, спираючись на наявні у розпорядженні регіону ресурси, акумулюючи зусилля всіх наявних акторів у регіоні, використовуючи конкурентні переваги регіону, сприяють сталому розвитку регіону та підвищенню соціально-економічного рівня розвитку.

Для забезпечення надходження інвестицій до регіону агенції регіонального розвитку можуть розробляти перелік перспективних проєктів регіонального розвитку, здійснювати промоцію як таких проєктів, так і регіону загалом. Створюючи свою базу даних пріоритетних проєктів регіонального розвитку, регіон отримує кращі можливості для залучення інвестицій, участі в проєктах міжнародної технічної допомоги.

У регіональній політиці України досить часто спостерігається конфлікт між центром, регіонами і територіальними громадами. Регіональні інтереси можуть не співпадати із державними інтересами та не поділятися територіальними громадами, тому необхідно виробити оптимальну форму взаємодії в системі держава – регіон – територіальна громада.

Вплив центральної влади на регіони має бути диференційованим, виходити із конкретних регіональних питань та проблем. Тому управління регіональним розвитком потребує створення ефективних інститутів, тісної співпраці між центром та регіонами, державними структурами та місцевим самоврядуванням, бізнесом, науковими установами та іншими соціальними групами на кожному рівні.

Саме агенції регіонального розвитку мають здійснювати функцію пошуку шляхів поєднання державних, регіональних та місцевих ініціатив та інтересів приватного сектора в межах регіону. Агенції регіонального розвитку повинні акумулювати інтереси бізнес структур і населення для досягнення цілей регіонального розвитку.

Реформування системи управління регіональним розвитком та формування законодавчої бази регіональної політики в Україні необхідно здійснювати із врахуванням євроінтеграційного курсу країни та нових реалій воєнного часу в Україні. Хоча повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну поставило багато питань регіонального розвитку на паузу, а агенції регіонального розвитку залишаються фіктивними інституціями, проте чима-

ло агенцій демонструють, що навіть у воєнний час можна налагоджувати контакти між різноманітними суб'єктами регіонального управління. Цей досвід зрештою стане підґрунтям для повоєнної співпраці основних акторів регіональної політики.

1. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 5 лютого 2015 року № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text> 2. Регіональне управління: навч. посіб. / за ред. М. М. Іжи, Л. Л. Приходченко та ін. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2020. 651 с. 3. Про затвердження Типового положення про агенцію регіонального розвитку: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2016 р. № 258. 4. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> 5. Коротич О. Б. Державне управління регіональним розвитком України. Харків: Видавництво ХарРІ НАДУ «Магістр», 2006. 220 с. 6. Бабінова О. О. Державна регіональна політика і регіональний розвиток: сучасні реалії України та європейський досвід: монографія / НАДУ при Президентові України. Київ: Фенікс, 2011. 269 с. 7. Звіт про результати діяльності Агенцій регіонального розвитку у 2022 році. URL: <https://mtu.gov.ua/content/agencii-regionalnogo-rozvitku.html>

References

1. Pro zasady derzhavnoi rehionalnoi polityky: Zakon Ukrainy vid 5 liutoho 2015 roku № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text> 2. Rehionalne upravlinnia: navch. posib. / za red. M. M. Izhy, L. L. Prykhodchenko ta in. Odesa: ORIDU NADU, 2020. 651 s. 3. Pro zatverdzhennia Typovoho polozhennia pro ahentsiiu rehionalnoho rozvytku: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11 liutoho 2016 r. № 258. 4. Derzhavna stratehiia rehionalnoho rozvytku na 2021-2027 roky. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> 5. Korotych O. B. Derzhavne upravlinnia rehionalnym rozvytkom Ukrainy. Kharkiv: Vydavnytstvo KharRI NADU "Mahistr", 2006. 220 s. 6. Babinova O. O. Derzhavna rehionalna polityka i rehionalnyi rozvytok: suchasni realii Ukrainy ta yevropeyskyi dosvid: monohrafiia / NADU pry Prezydentovi Ukrainy. Kyiv: Feniks, 2011. 269 s. 7. Zvit pro rezultaty diialnosti Ahentsii rehionalnoho rozvytku u 2022 rotsi. URL: <https://mtu.gov.ua/content/agencii-regionalnogo-rozvitku.html>

Kachmarskyi Yevhenii. Regional development agencies in Ukraine: current State and development perspectives

As of today, conflicts between the central government, regions, and territorial communities are frequently observed in Ukraine's regional policy. Regional interests may not align with state interests or be shared by territorial

communities, necessitating the development of an optimal form of interaction within the "state–region–territorial community" system.

The influence of central authorities on regions should be differentiated, addressing specific regional issues and problems. Therefore, regional development management requires the establishment of effective institutions, close collaboration between the center and regions, state structures and local self-government, businesses, research institutions, and other social groups at every level.

Regional development agencies, in particular, should play a role in finding ways to combine state, regional, and local initiatives and private sector interests within the region. These agencies should aggregate the interests of business structures and the population to achieve regional development goals.

Reforming the regional development management system and shaping the legislative framework for regional policy in Ukraine should consider the country's Eurointegration course and the new realities of wartime in Ukraine. While the full-scale invasion by the Russian Federation has put many regional development issues on hold, and most regional development agencies in our country remain nominal institutions, active agencies demonstrate that even during wartime, establishing contacts between diverse subjects of regional management is crucial. This experience will ultimately form the basis for post-war collaboration among key actors in regional policy.

Key words: regional development agency, state regional policy, regional development management, institutional support for territorial development, territorial.

К. В. БРИНЮК

ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ВИМІРІВ УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ОРГАНАХ ВЛАДИ

Аналізуються інституційні механізми забезпечення гендерних аспектів управлінської комунікації в органах державної влади, що передбачає складний вплив гендеру на моделі та стратегії комунікації. Розглядається вплив гендерної перспективи на прийняття управлінських рішень, лідерство та організаційну культуру. З'ясовано виклики та бар'єри, що перешкоджають ефективному впровадженню гендерних вимірів в управлінську комунікацію, включаючи глибоко вкорінені стереотипи, організаційні упередження та структурну нерівність. Запропоновано підходи до формування інституційних механізмів та стратегічні рекомендації щодо розробки гендерно-інклюзивної комунікаційної політики, рівного представництва в органах, що приймають рішення, та використання гендерно-нейтральної комунікації. Підкреслюється важливість інтеграції гендерних аспектів в управлінську комунікацію, наголошується на просуванні рівності, підвищенні якості прийняття рішень, організаційної ефективності та дотриманні правових і соціальних зобов'язань. Зроблено висновок про необхідність постійного оцінювання та вдосконалення політики, вивчення інтеграції нових технологій для просування комунікації, побудови більш демократичних та ефективних органів державної влади.

Ключові слова: інституційні механізми, гендерні виміри, державне управління, органи державної влади, управлінські комунікації.

Bryniuk Kateryna. Institutional Mechanisms for ensuring gender dimensions of management communication in government

The study is aimed at analyzing institutional mechanisms for ensuring gender aspects of management communication in state authorities, which involves the complex influence of gender on communication models and strategies. The study examines the impact of a gender perspective on management decision-making, leadership and organizational culture, identifying challenges and barriers that prevent the effective implementation of gender dimensions in management communication, including deep-rooted stereotypes, organizational biases and structural inequality. Approaches to the formation of

institutional mechanisms and strategic recommendations are proposed to overcome existing research barriers, emphasizing the development of gender-inclusive communication policies, equal representation in decision-making bodies, and the use of gender-neutral communication.

Key words: institutional mechanisms, gender dimensions, public administration, public authorities, management communications.

У сучасному суспільстві питання гендерної рівності виникає у багатьох сферах, спонукаючи до переоцінки структур, політик і практик задля створення більш справедливого та інклюзивного світу. В сфері державного управління досягнення гендерного паритету та сприяння створенню середовища інклюзивної комунікації є першочерговими завданнями. Гендерні аспекти не повинні залишатися периферійними в дискурсі та діях органів державної влади, а мають бути вбудовані в саму сутність управлінських комунікаційних стратегій. Це вимагає поглибленого вивчення інституційних механізмів, які підтримують та сприяють включенню гендерних аспектів у сферу управлінської комунікації в органах державної влади.

Гендерна рівність визнана в усьому світі як фундаментальне право людини, і просування цього принципу є життєво важливим для досягнення сталого розвитку, зміцнення соціальної згуртованості та забезпечення демократичного представництва. У контексті управлінської комунікації гендер відіграє вирішальну роль щодо впливу на прийняття рішень, формулювання політики та загальної організаційної культури. Інклюзивний підхід до комунікації передбачає визнання та повагу до різноманітних поглядів, досвіду та знань, які привносять у процес обговорення як чоловіки, так і жінки. Розуміння того, як інституційні структури підтримують і просувають цей інклюзивний підхід, є ключовим у гарантуванні гендерної рівності в операційній діяльності органів державної влади.

Таке бачення передбачає дослідження норм, політик і практик, які або гальмують, або каталізують гендерні виміри, що в кінцевому підсумку впливає на організаційну ефективність і суспільний добробут. Визнання важливості гендерно чутливої комунікації в органах державної влади – це не лише питання відповідності соціальним очікуванням, а імператив для зміцнення легітимності, довіри та підзвітності в управлінні.

Вивчаючи організаційні основи, політику та ініціативи, доцільним є з'ясування факторів, які впливають на успішну інтеграцію гендерної перспективи в комунікаційні стратегії. Крім того, важливо виокремити виклики та можливості, які виникають у процесі впровадження гендерно інклюзивної комунікації в контексті державного управління, виступаючи за об'єднання зусиль, спрямованих на зміну комунікаційних практик задля побудови більш рівноправного та справедливого суспільства.

Метою статті є дослідження інституційних механізмів забезпечення гендерних вимірів в управлінській комунікації органів державної влади.

Сфера гендерних вимірів в управлінській комунікації в органах державної влади привернула значну увагу науковців та практиків. Вивчення тематики набуло більшої популярності завдяки визнанню важливості гендерної рівності та інклюзивності в різних аспектах життя суспільства, зокрема в державному управлінні та організаційній комунікації.

Дослідження в цій сфері зазвичай охоплюють широкий спектр проблеми, які розглядали О. Безбородова, Ю. Біла-Тюріна, І. Грицай, Я. Дигал, С. Кругова, Л. Наливайко, Я. Полянська, Н. Щербак та ін. Виходячи з важливості тематики, актуальним є аналіз інституційних механізмів забезпечення гендерних вимірів в управлінській комунікації органів державної влади, який не був предметом попередніх досліджень.

Основні методологічні підходи та інструменти, використані у статті, включають компаративний, системний, міждисциплінарний методи, аналіз і синтез. Вказані методичні підходи дали змогу виокремити та оцінити гендерні аспекти управлінської комунікації в органах державної влади, сприяючи глибшому розумінню та розробці ефективних стратегій для забезпечення гендерної рівності у зазначеному контексті.

Гендерні виміри в управлінській комунікації – це способи, якими гендер впливає на комунікаційні процеси та практики в межах управлінських ролей та організаційних умов. Вони охоплюють те, як гендерні ідентичності, ролі та очікування формують стилі та моделі комунікації, динаміку державної влади, прийняття управлінських рішень та лідерство. Важливість розуміння гендерних аспектів полягає у сприянні створенню інклюзивного та спра-

ведливого організаційного середовища, яке враховує різноманітні перспективи, сильні сторони та внесок представників усіх статей. Ефективна управлінська комунікація, яка враховує гендерні аспекти, може підвищити ефективність органу державної влади, задоволеність державних службовців та загальну згуртованість колективу.

Створення та реалізація єдиних для всіх суб'єктів суспільних відносин правових і адміністративних механізмів, гарантування організаційно-процесуальними засобами прав та обов'язків незалежно від статі мають стати запорукою гендерної рівності. Спрямування суспільного розвитку на забезпечення гендерних вимірів в Україні повинно вирішувати завдання щодо модернізації засад гендерної політики; впровадження принципів та основ гендерної рівності в діяльності органів державної влади. З огляду на це механізм імплементації гендерних вимірів має базуватися на функціональному змісті; стабільності; цілепокладанні та досягненні мети; правових нормах; системному та постійному характері; ефективності; гарантованості [1].

Реалізація функцій та вирішення завдань у системі державного управління передбачає постійні внутрішні та зовнішні комунікації органів державної влади. В державному управлінні комунікаційна діяльність розглядається в якості інформаційного потоку; інструмента вербальної взаємодії між учасниками управлінських процесів; компонент діалогу між громадянським суспільством і владними інституціями; модель взаємодії суб'єктно-об'єктного складу в різнорівневих системах управління. Вказані комунікаційні дії реалізуються на різних ієрархічних напрямках, спрямовуються як внутрішньо, так і зовнішньо; опосередковано та контактено [2].

Дослідження вказують на постійний гендерний розрив на керівних посадах в органах державної влади та організаційних контекстах. Жінки часто недостатньо представлені на посадах, пов'язаних з прийняттям рішень, що суттєво впливає на динаміку комунікації на управлінському рівні. У літературі підкреслюється важливість комунікаційної політики та практик, які підтримують гендерну інклюзивність, вирішуючи такі питання, як рівна оплата праці, політика, дружна до сім'ї, та антидискримінаційні заходи. Ці політики мають значний вплив на комунікаційні практики в органах державної влади. [3; 4].

Розуміння гендерних вимірів в управлінській комунікації потребує ґрунтування на різних теоретичних засадах, які проливають світло на те, як гендер впливає на комунікаційні процеси в організаційному контексті. З'ясування динаміки влади є критично важливим для розуміння того, як гендерна комунікація функціонує в межах управлінських ролей. Визнання та усунення владних дисбалансів є фундаментальним для створення більш інклюзивного та справедливого комунікаційного середовища. Огляд окремих досліджень забезпечує основу для розуміння гендерних аспектів в управлінській комунікації, підкреслюючи її актуальність, теоретичне підґрунтя, сфери, які потребують подальшого вивчення та дослідження.

Суттєвим підходом в українському законодавстві щодо гарантування гендерних вимірів стало визначення інституційного механізму впровадження рівних прав і можливостей жінок і чоловіків (Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків») [5]. Механізмом забезпечення гендерної рівності можна визначити інституційні структури (урядову та парламентську), які мають за мету сприяти посиленню повноцінної реалізації жіночою своїх прав. До основних завдань механізму реалізації гендерної рівності слід віднести гарантії застосування законодавчого акту та контроль за його виконанням, зокрема принципу недискримінації та рівності між чоловіками та жінками. Основою для формування інституційного механізму є нормативно-правова база, спрямована на забезпечення їх політичної легітимності [6].

Один із підходів до інституційного механізму забезпечення гендерних вимірів розглядає останній як систему органів, уповноважених на забезпечення гендерної рівності та підтримку інтеграції гендерних підходів у державні політики усіх сфер діяльності (центральный орган державної влади, координаційний орган з питань гендерної політики, представники міністерств, що мають функції впровадження гендерного підходу) [7].

На національному рівні до інституційного механізму входить система органів державної влади, установ та закладів, що реалізують політику рівних прав та можливостей чоловіків і жінок. В Україні сформувалися основні складові зазначеного інституційного механізму державного управління. В подальшому, виходячи з реформування системи державного управління, важливим є забез-

печення належних умов рівних можливостей для прийняття державно-управлінських рішень жінками та чоловіками, паритетного представлення в усіх органах державної влади інтересів різних соціальних груп, забезпечення ефективної взаємодії та співпраці між органами державної влади та громадянами щодо впровадження стандартів гендерної рівності [8].

Під механізмом забезпечення гендерної рівності розуміється інституційна урядову та парламентську структуру, яка створюється з метою сприяння посиленню ролі жінок та повноцінної реалізації жіночою своїх прав. Дослідники інституційного механізму гендерної політики розглядають його як урядові та парламентські структури, які створюються з метою сприяння посиленню ролі жінок та повноцінної реалізації жіночою своїх прав. Їхнім основним завданням є простежити і забезпечити застосування закону, зокрема принципу недискримінації та рівності між жінками і чоловіками. Існує думка, що інституційний механізм гендерної політики в Україні – це створення органів, державних установ або окремих відділів в органах місцевого самоврядування, які формують та реалізують державну гендерну політику; взаємодія органів влади та громадянського суспільства [9].

Розуміння та врахування гендерних аспектів у державно-управлінській комунікації необхідні для створення більш інклюзивного та ефективного середовища, забезпечення справедливого процесу прийняття державно-управлінських рішень та формування культури, яка цінує внесок усіх людей незалежно від статі.

Виходячи із загального розуміння проблематики дотримання гендерної політики, можна запропонувати підходи до реалізації інституційних механізмів забезпечення гендерних вимірів у комунікації (табл. 1).

Інституційні механізми гендерних вимірів у комунікації органів державної влади мають важливе значення для створення функціонального середовища. Організаційна політика, нормативно-правові акти демонструють ефективність впровадження гендерно-інклюзивних комунікаційних стратегій у системі органів державної влади. Застосовуючи вказані механізми та постійно вдосконалюючи їх, органи державної влади можуть створити середовище, в якому державні службовці, незалежно від статі, можуть робити ефективний внесок, що в кінцевому підсумку

приведе до більшого управлінського результату та суспільного прогресу.

Таблиця 1

Інституційні механізми забезпечення гендерних вимірів у комунікації органів державної влади

Механізм	Інструмент	Змістове наповнення
Політика, керівні принципи та рамки для забезпечення гендерних вимірів в управлінській комунікації	Організаційна політика	Впровадження гендерних вимірів комунікаційної політики, яка охоплює рекомендації щодо використання мови, недискримінації та створення інклюзивного управлінського середовища. Наголос на справедливому ставленні, рівних можливостях та нульовій толерантності до гендерної дискримінації у комунікаціях.
	Ініціативи щодо різноманітності та інклюзії	Комплексні програми різноманітності та інклюзивності, зосереджені на гендерному балансі та представництві на керівних посадах. Програми наставництва, тренінги з лідерства та семінари, які навчають працівників та керівників про важливість гендерних вимірів у комунікації.
Вплив органів державної влади на формування та впровадження гендерно-чутливих комунікаційних стратегій	Законодавство та правові рамки	Формування гендерно-інклюзивної комунікації через законодавство, що стосується питань дискримінації на робочому місці, гендерних упереджень та домагань. Законодавче зобов'язання впроваджувати гендерно-чутливі комунікаційні стратегії та покладати на них відповідальність за створення інклюзивного робочого середовища.
	Державні ініціативи з гендерної рівності	Просування гендерної рівності через конкретні ініціативи та заходи, заохочуючи органи державної влади впроваджувати гендерні виміри комунікаційних практик. Партнерство з бізнесом, адвокаційними групами та освітніми установами для просування порядку денного гендерної рівності.

Сформовано на основі: [1; 10-13]

Ефективна реалізація інституційних механізмів гендерних вимірів потребує узгоджених стратегічних підходів щодо посилення гендерної політики відповідно до основних напрямів функціональної та організаційної діяльності (табл. 2).

Систематично вирішуючи адміністративні, правові, організаційні та структурні проблеми, органи державної влади можуть створити інклюзивне комунікаційне середовище, яке охоплює різноманітні гендерні перспективи. Ці стратегії, коли вони впроваджуються узгоджено, дозволяють покращити гендерні виміри, сприяючи кращій комунікації та співпраці між усіма посадовцями органу державної влади.

Впровадження гендерно-інклюзивних комунікаційних стратегій позиціонує орган державної влади як демократичний, прогресивний та відданий ідеї просування різноманітності та рівності. Позитивний публічний імідж приваблює фахівців та сприяє зміцненню довіри серед електорального середовища, зацікавлених сторін та широкої громадськості. Різноманітні гендерні перспективи призводять до ширшого спектра ідей, поглядів та підходів у процесах прийняття управлінських рішень, що сприяє вирішенню проблем та інноваціям. Інклюзивний процес прийняття рішень відображає потреби та прагнення різних верств населення, що сприяє більш комплексній та ефективній політиці.

Таблиця 2

Стратегії подолання викликів та посилення гендерних вимірів у комунікаційній діяльності органів державної влади

Стратегічні напрями	Завдання щодо реалізації стратегії
Освітні та інформаційні програми	Впровадження освітніх ініціатив, спрямованих на подолання гендерних стереотипів та просування культури інклюзивності, заохочуючи службовців критично оцінювати свої упередження та припущення. Програми підвищення обізнаності з метою ознайомлення з різними стилями спілкування та прийнятті більш інклюзивного підходу.
Різноманітність та інклюзивність лідерства	Прагнення до різноманітного представництва на керівних посадах, встановлюючи цілі щодо гендерного різноманіття на всіх організаційних рівнях. Сприяння створенню середовища, в якому цінуються різні точки зору, створюючи інклюзивну культуру комунікації.
Розробка та впровадження гендерної політики	Розроблення політики, яка наголошує на гендерних вимірах у комунікаційних практиках та передбачає відповідальність за дискримінаційні дії. Інформування та навчання державних службовців щодо гендерних політик, щоб забезпечити їх дотримання та створити культуру підзвітності.

Прозорість та рівні можливості	Забезпечення прозорості у розподілі ресурсів, просуванні по державній службі та проектних завданнях, щоб зменшити гендерну нерівність та забезпечити рівні можливості для зростання та розвитку. Впровадження механізмів звітування та усунення будь-яких гендерних розбіжностей.
Забезпечення гендерного представництва в органах державної влади	Встановлення квот або цілей для забезпечення справедливо-го представництва всіх статей у ключових органах державної влади.

Дотримання гендерних вимірів комунікаційної політики забезпечено нормами правової бази, пов'язаної з гендерною рівністю та антидискримінаційним законодавством. Демонстрація прихильності до гендерної інклюзивності відповідає етичним принципам та соціальній відповідальності, відображаючи відданість органу державної влади дотриманню фундаментальних прав людини.

Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (стаття 22) визначає право особи, яка була дискримінована за ознакою статі, у визначеному законом порядку звертатися зі скаргою до органів державної влади, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та судових органів [5]. Особи, що порушили вимоги законодавства щодо забезпечення гендерних принципів і протидії дискримінації, можуть понести цивільну, адміністративну та кримінальну відповідальність.

Гендерні виміри сприяють формуванню в усіх працівників почуття належності до колективу, задоволеності роботою та загальної продуктивності. Державні службовці, які відчувають, що їх думка важлива і цінна, з більшою ймовірністю активно братимуть участь у виконанні своїх функціональних обов'язків, посадових комунікаціях і робити позитивний внесок в органі державної влади.

Впроваджуючи вказані рекомендації та визнаючи потенційні переваги, органи державної влади можуть просуватися до ширшого комунікаційного середовища, яке поважає та включає різноманітні гендерні перспективи. Це не лише відповідає принципам рівності та прав людини, а й сприяє створенню більш ефективної, інноваційної та репрезентативної системи державного управління.

Отже, сфера гендерних вимірів управлінської комунікації в органах державної влади демонструє багатогранний вплив гендеру на моделі та стратегії комунікації. Гендерні перспективи вплива-

ють на процеси прийняття рішень та стилі лідерства, тим самим змінюючи організаційну культуру та результати діяльності. Глибоко вкорінені гендерні стереотипи, організаційні упередження та структурна нерівність створюють значні труднощі у досягненні гендерних вимірів комунікації у державних органах.

Стратегії, спрямовані на посилення гендерних вимірів в управлінській комунікації, підкреслюють необхідність інтеграції гендерних аспектів у комунікаційну структуру органів державної влади для розбудови більш справедливого та ефективного суспільства.

Впровадження інституційних механізмів забезпечення гендерних вимірів в управлінській комунікації органів державної влади надзвичайно важливе. Гендерні виміри в комунікації сприяють обґрунтованому прийняттю рішень, що охоплює ширший спектр точок зору, створенню гармонійної організаційної культури, заохочуючи співпрацю, творчість та продуктивність серед кадрового складу органів державної влади. Узгоджуючись з юридичними зобов'язаннями та соціальними очікуваннями, гендерні виміри в комунікації відображають прихильність органів державної влади до етичної поведінки та суспільного прогресу. Розробка чіткої політики, сприяння рівному представництву та заохочення інклюзивних комунікаційних практик може пом'якшити бар'єри та сприяти створенню інклюзивного комунікаційного середовища.

Визнання та оцінка ролі гендеру в управлінській комунікації є фундаментальним кроком на шляху до більш справедливого та ефективного суспільства. Прийняття різноманітності та сприяння гендерних вимірів у комунікації не лише збагачує організаційну динаміку, але й створює позитивний прецедент для світу, який цінує рівність, взаєморозуміння та співпрацю. Це інвестиція, яка приносить дивіденди у вигляді прогресу, інновацій та єдності.

1. Грицай І. О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика: монографія. Київ: «Хай-Тек Прес», 2018. 560 с.
2. Полянська Я. В. Комунікативний процес у системі управління економічними відносинами на місцевому рівні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2020. № 4(47). С. 131–137.
3. Перегудова Т. В. Формування інституційного забезпечення гендерної рівності в оплаті праці в Україні. *Демографія* [HYPERLINK "http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=JUJ_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=JUJ_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21)

P02=0&S21P03=IJ=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9625188” та HYPERLINK “http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=I0&S21FMT=JUJ_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=IJ=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9625188” соціальна HYPERLINK “http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=I0&S21FMT=JUJ_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=IJ=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9625188” HYPERLINK “http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=I0&S21FMT=JUJ_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=IJ=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9625188” економіка. 2021. №. 4(46). С. 134-150. 4. Світовенко Д. В. Форми та способи реалізації принципу гендерної рівності за трудовим законодавством України: дис. докт. філософії. КНУ імені Тараса Шевченка, 2023. 248 с. 5. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. Ст. 561. 6. Біла-Тюріна Ю. З. Особливості адміністративно-правового забезпечення гендерної політики в Україні в контексті євроінтеграційних пріоритетів. *Публічне управління та митне адміністрування*, Спецвипуск, 2022. С. 5-9. 7. Гендерна політика в нормативно-правових документах. Частина 1. За заг.ред. Левченко К.Б. / Г.Г. Жуковська, К.Б. Левченко, О.О. Остапенко, О.І. Суслова. Київ, 2020. 186 с. 8. Щербак Н. В. Інституційне забезпечення реалізації державної гендерної політики в умовах реформування державного управління. *Право та державне управління*. 2020. №. 3. С. 141-149. 9. Безбородова О. Л. Концептуальні підходи до сутності організаційно-правового механізму гендерної політики в Україні. *Державне будівництво*. 2020. №. 2. 10. Дигал Я. Інституційні механізми забезпечення гендерної рівності у політичній сфері: європейський контекст. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2020. №. 42. С. 148-159. 11. Гендерно орієнтоване врядування: практ. посіб. / Іваніна Т., Кисельова О., Колодій М. Київ: Видавничо-поліграфічна компанія «Юстон», 2021. 116 с. 12. Наливайко Л. Р., Сірко Л. П. Гендерно-правова експертиза: проблеми теорії та практики: монографія. Дніпро: ДДУВС, 2023. 200 с. 13. Кругова С. С. Конституційно-правове забезпечення гендерної рівності в Україні: дис. доктора філософії. Інститут держави і права імені ВМ Корецького НАН України. Київ, 2021. 226 с.

References

1. Hrytsai I. O. Mekhanizm zabezpechennia pryntsyphu hendernoї rıvnosti: teoriia ta praktyka: monohrafiia. Kyiv: «Khai-Tek Pres», 2018. 560 s. 2. Polianska Ya. V. Komunikatyvnyi protses u systemi upravlinnia ekonomichnymy vidnosynamy na mistseвому rıvni. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia*. 2020. №. 4(47). S. 131–137. 3. Perehudova T. V.

Formuvannia instytutsiinoho zabezpechennia hendernoї rıvnosti v oplati pratsi v Ukraini. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*. 2021. №. 4(46). S. 134-150. 4. Svitovenko D. V. Formy ta sposoby realizatsii pryntsyphu hendernoї rıvnosti za trudovym zakonodavstvom Ukrainy: dys. dokt. filosofii. KNU imeni Tarasa Shevchenka, 2023. 248 s. 5. Pro zabezpechennia rıvnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv: Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2005. № 52. St. 561. 6. Bila-Tiurina Yu. Z. Osoblyvosti administrativno-pravovoho zabezpechennia hendernoї polityky v Ukraini v konteksti yevrointehratsiinykh priorytetiv. *Publichne upravlinnia ta mytne administruvannia*. Spetsvypusk, 2022. C. 5-9. 7. Genderna polityka v normativno-pravovykh dokumentakh. Chastyna 1. Za zah.red. Levchenko K.B. / H.H. Zhukovska, K.B. Levchenko, O.O. Ostapenko, O.I. Suslova. Kyiv, 2020. 186 s. 8. Shcherbak N. V. Instytutsiine zabezpechennia realizatsii derzhavnoi hendernoї polityky v umovakh reformuvannia derzhavnoho upravlinnia. *Pravo ta derzhavne upravlinnia*. 2020. №. 3. S. 141-149. 9. Bezborodova O. L. Kontseptualni pidkhody do sutnosti orhanizatsiino-pravovoho mekhanizmu hendernoї polityky v Ukraini. *Derzhavne budivnytstvo*. 2020. №. 2. 10. Dyhal Ya. Instytutsiini mekhanizmy zabezpechennia hendernoї rıvnosti u politychnii sferi: yevropeiskyi kontekst. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu*. 2020. №. 42. S. 148-159. 11. Henderno oriientovane vriaduvannia: prakt. posib. / Ivanina T., Kyselova O., Kolodii M. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichna kompaniia «Iuston», 2021. 116 s. 12. Nalyvaiko L. R., Sirko L. P. Henderno-pravova ekspertyza: problemy teorii ta praktyky: monohrafiia. Dnipro: DDUVS, 2023. 200 s. 13. Kruhova S. S. Konstytutsiino-pravove zabezpechennia hendernoї rıvnosti v Ukraini: dys. doktora filosofii. Instytut derzhavy i prava imeni V.M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv, 2021. 226 s.

Bryniuk Kateryna. Institutional Mechanisms for ensuring gender dimensions of management communication in government

The study is aimed at analyzing institutional mechanisms for ensuring gender aspects of management communication in state authorities, which involves the complex influence of gender on communication models and strategies. The study examines the impact of a gender perspective on management decision-making, leadership and organizational culture, identifying challenges and barriers that prevent the effective implementation of gender dimensions in management communication, including deep-rooted stereotypes, organizational biases and structural inequality. Approaches to the formation of institutional mechanisms and strategic recommendations are proposed to overcome existing research barriers, emphasizing the development of gender-inclusive communication policies, equal representation in decision-making bodies, and the use of gender-neutral communication. The importance of integrating gender aspects into management communication is emphasized, promoting equality, improving the quality of decision-making, organizational efficiency and compliance with legal and social obligations is emphasized. This

promotes equality, inclusiveness and recognition of different points of view, which in turn improves decision-making processes, leadership effectiveness and government productivity. In addition, approaches to the implementation of institutional mechanisms for ensuring gender aspects of management communication must comply with legal norms and public expectations, reflecting commitment to ethical behavior and progress in public authorities. The study highlights the need for ongoing policy evaluation and improvement, as well as exploring the integration of new technologies to advance communication. Recognition and acceptance of gender dimensions in managerial communication is a crucial step on the way to building more democratic and effective state authorities.

Key words: institutional mechanisms, gender dimensions, public administration, public authorities, management communications.

УДК 364+342.7(477)

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-223

С. В. ПРИСЯЖНИЮК

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ПРІОРИТЕТНЕ ЗАВДАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Визначено поняття ідентичності як соціокультурного феномену. Досліджено роль і місце громадянської ідентичності у загальній системі гуманітарної політики держави. Проаналізовано основні підходи до формування громадянської ідентичності. Розкрито сутнісні ознаки гуманітарного простору держави в контексті реалізації сучасної гуманітарної політики. Акцентовано увагу на важливості стимулювання громадян до активної участі у роботі органів державної влади та до посилення політики міжкультурного діалогу як ефективного елемента соціокультурного й етнокультурного розвитку суспільства. Окреслено основні принципи реалізації гуманітарної політики в контексті формування громадянської ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, громадянська ідентичність, інформаційна агресія, гуманітарна політика, гуманітарна стійкість.

Prysiazhniuk Svitlana. Formation of civic identity as a priority task of Ukrainian humanitarian policy

The concept of identity as a socio-cultural phenomenon is characterized, the role and place of civic identity in the general system of humanitarian policy of the state is investigated. The main approaches to the formation of civic identity are analyzed. The essential features of the humanitarian space of the state in the context of the implementation of modern humanitarian policy are revealed. Attention is focused on the importance of encouraging citizens to actively participate in the work of public authorities and to strengthen the policy of intercultural dialogue as an effective element of socio-cultural and ethno-cultural development of society. The basic principles of humanitarian policy implementation in the context of civic identity formation are outlined.

Key words: identity, civic identity, information aggression, humanitarian policy, humanitarian resilience.

Ідентичність як феномен соціокультурних відносин існувала завжди. Проте через низьку соціальну мобільність, визначальну роль традицій та замкненість традиційного суспільства ідентичність не завжди була предметом наукових досліджень. Зацікавлення цим феноменом припадає на другу половину XIX – початок XX століття. Відтоді ідентичність стає загальнонауковою категорією. Нині феномен ідентичності став своєрідною призмою, крізь яку розглядають, вивчають й інтерпретують важливі сфери людського життя.

З початком повномасштабної агресії РФ проти України дослідження проблематики формування громадянської ідентичності набуває особливої актуальності. Водночас існує потреба систематизації підходів до формування громадянської ідентичності, ключовим інструментом якого може бути гуманітарна політика держави.

Розглянемо детальніше етимологію поняття «ідентичність». У загальному розумінні ідентичність (лат. *identificare* – ототожнювати) – це ототожнення індивідом себе з певною громадянською спільнотою, яка сформувалася з одного або кількох етнокультурних елементів, які проживають на одній державній території, володіють загальними громадянськими правами і обов'язками, мають об'єктивні підстави для власної ідентифікації. Дане поняття розуміється як суб'єктивне відчуття індивіда, що є результатом його ототожнення із суспільством у всіх соціокультурних вимірах та формування його особистісних якостей, цінностей, переконань, що служать для становлення системи уявлень і сенсів [1].

Ідентичність також визначається як усвідомлення особою своєї належності до тієї чи іншої соціально-особистісної позиції в рамках соціальних ролей. Вона сприяє асиміляції досвіду на особистісному та соціальному рівнях і підтримці власної цілісності та суб'єктності у динамічному навколишньому світі.

Соціальна ідентичність є продуктом самоідентифікації, розуміння того, що особа володіє певними якостями, що відрізняють її від інших. Вона співвідноситься з образами індивідуальності та самостійності, її формування можливе в результаті взаємодії із референтними для неї особами. Соціальна ідентичність визначає поведінкові прояви особистості. Формування соціальної ідентичності відбувається в когнітивно-емоційному процесі осмислен-

ня індивідом або групою своєї цілісності, у результаті чого виникає тотожність індивіда самому собі, групі тощо [2].

Громадянська ідентичність є одним із видів соціальної ідентичності й тісно пов'язана із ціннісно-сисловою сферою особистості. Адже для того, щоб індивід визначив свою належність до соціальної групи, він повинен визначити цінності, властиві цій групі, і прийняти рішення – чи готовий він їм відповідати. Її місце в структурі соціальної ідентичності залежить від цінностей та актуальності для конкретної людини чи спільноти в цілому [3].

Громадянська ідентичність є чинником, що об'єднує індивідів належністю до однієї держави: відбувається об'єднання в «ми» і «вони» («інші») як певні групи, наділені відмінною рисою – громадянина цієї країни і тих, хто не мають цієї якості. Громадянська ідентичність підтримує загальну систему цінностей, ідеалів, переконань, уявлень і сенсів, обґрунтовує цивілізаційний розвиток, уявлення про ресурси своєї країни, досягнення культури та історичної спільноти, що в кінцевому підсумку дозволяє індивіду заявити про себе як про громадянина своєї країни [4].

Також громадянська ідентичність є динамічним утворенням, яке конструюється особистістю в ході порівняння з іншими, перегляду цінностей, наповнюваності сенсами, пошуку нового місця в соціальному середовищі. Вона дає змогу особистості знайти сенс і стабільне місце в соціальній структурі, систематизувати отриманий досвід. Вона відбувається на основі ототожнення індивідом себе з певною громадянською спільнотою, сформованою на основі одного або кількох етносів, які проживають на одній державній території та володіють одними громадянськими правами та обов'язками [5].

Л. Кнефелкамп виділяє чотири сутнісні характеристики, які притаманні громадянській ідентичності:

1. Формується виключно у результаті взаємодії з іншими громадянами, в контексті участі в різних політичних, соціальних, економічних структурах., Її формування в ізольованому середовищі неможливе.

2. Тісно пов'язана з етично-моральним та інтелектуальним розвитком особи, однак ці категорії не є тотожними.

3. Це холістичне утворення. Вона потребує здатності одночасно і до критичного мислення, і до емпатії, спонукаючи громадянина

ідентифікувати себе з іншими громадянами, які можуть мати багато відмінностей між собою.

4. Передбачає активну рефлексію, участь в обговореннях, що стосуються найкращого шляху для розвитку суспільства і держави [6].

Суспільство є цивілізованим настільки, наскільки є гуманістичним, наскільки цінна в ньому людина. Політико-гуманістичні норми сьогодні є критерієм повноти, гарантування прав і свобод людини в певній державі, дотримання нею національного та міжнародного права як основи політики. Гуманізм як ключовий принцип розбудови суспільства може сформувати найкращі умови для реалізації кожної особистості. Принципи гуманізму повинні мати визначальну роль у системі концептуальних засад гуманітарної політики держави як стримуючого фактору агресії рф.

Тому головною метою сучасної гуманітарної політики є максимальне розкриття потенціалу кожної людини, створення гідних умов для реалізації усіх її інтелектуальних і творчих можливостей. Вона має спрямовуватися передусім на підвищення освітнього, наукового та інформаційно-комунікативного потенціалу країни, поліпшення здоров'я громадян, формування здорового способу життя, створення умов для підвищення трудової та творчої активності населення, подолання бідності й формування на цій основі нової якості життя. Важливою складовою такої політики є узгодження загальнодержавних інтересів з інтересами всіх громадян, що проживають на території України, розвиток їх культурної, мовної та релігійної самобутності, формування української загальнонаціональної ідентичності [7].

Поняття гуманітарної політики має спільне підґрунтя з поняттям соціальної політики, і часто вони не розрізняються. Різниця полягає у тому, що соціальна політика спрямована переважно на забезпечення гідного рівня матеріального добробуту в суспільстві, а гуманітарна політика ставить за мету досягнення високого духовного та інтелектуального рівня особи, збереження та розвиток фундаментальних загальнолюдських та національних цінностей. Гуманітарна політика оперує гуманітарним простором держави.

На думку В. Крисаченка, гуманітарний простір є ціннісно-смісловою системою. Її цілісність, недоторканність та розвиток є запорукою стійкого і прогресивного розвитку українського суспіль-

ства, з усіма відповідними атрибутами самоорганізації – державою, культурою, економікою, ресурсами, довкіллям тощо. В цих вимірах необхідно спиратися на ефективні моделі забезпечення прав і свобод громадян, всебічного розвитку кожної особистості, соціуму в цілому та його секторальних складових. Реалізація творчих потенцій питомих носіїв національно-державних цінностей є необхідною умовою утвердження України як повноцінного і водночас самобутнього суб'єкта міжнародних відносин, особливо в умовах повномасштабної агресії рф. Тому визначальною рисою гуманітарного простору має бути його людиновимірність. Людська особистість має знаходитися і на початку, і наприкінці цілепокладання соціальних та політичних структур. Громадяни мають повне право на всі ступені свободи особистості й водночас нести відповідальність за повноту дотримання вимог законодавчого поля соціуму. Їхня асоційованість у вигляді українського політичної нації та громадянського суспільства своїм закономірним наслідком має побудову демократичної держави європейського типу, яка повинна бути спроможною гарантувати як людські права і свободи, так і національну безпеку для всього суспільства загалом [8].

С. Майстро вважає, що реалізацію гуманітарної політики можна розглядати як комплекс дій різних державних структур, пов'язаних із адаптацією всіх учасників (насамперед вищих керівників) протягом усього здійснення політики до умов і завдань, які доводиться розв'язувати, з умінням узгоджувати свої інтереси і формувати партнерські відносини. У цьому разі велике значення мають інформаційні системи і канали зворотного зв'язку, що дають можливість дізнаватися про нові події і про результати діяльності та на цій основі регулювати свою роботу з огляду на місію та мету організації або індивіда [9].

Держава також має сприяти впровадженню політики міжкультурного діалогу, заснованої на демократичних засадах, як ефективного елемента соціокультурного й етнокультурного розвитку суспільства, що сприяє підвищенню в суспільстві рівня міжкультурної, міжрелігійної та міжетнічної толерантності. Запровадження відповідних політичних підходів сприяє формуванню національної єдності, спроможності суспільства забезпечити добробут своїх членів, мінімізувати нерівність та уникнути поляризації життєвого устрою [10].

Державна гуманітарна політика має бути невіддільною від процесів взаємного делегування повноважень і суспільної відповідальності у відносинах між органами державної влади та громадянським суспільством. Важливим у даному контексті є стимулювання й підтримка креативних суспільних практик у гуманітарній сфері на рівні місцевих громад. Потребують ефективної реалізації концептуальні засади національної безпеки у гуманітарній сфері щодо забезпечення взаємодії широкого спектра державних та громадських інституцій, які діють у національних інтересах, для забезпечення необхідного рівня соціальної, політичної, культурної, інформаційної безпеки для реалізації інтересів соціуму із урахуванням взаємозалежності критеріїв, що характеризують ефективність державної гуманітарної політики у становленні громадянського суспільства [11].

Тому важливо займатися постійним стимулюванням громадян до активної участі у роботі органів державної влади, для чого необхідно шукати позитивні підкріплення цієї активності й широко висвітлювати їх у медіа.

Водночас державну гуманітарну політику формують не лише органи державної влади, а й громадянське суспільство через громадські організації. Інституції громадянського суспільства не є, як правило, авторами наукових теоретико-методологічних напрацювань (за деякими виключеннями), однак є їх провідниками у реаліях суспільного життя. Громадянське суспільство також передбачає збалансований контроль дій державних і недержавних інституцій, які мають виконуватися з урахуванням потреб держави в контексті забезпечення національної безпеки.

У цих умовах передумовою гуманітарного розвитку є позитивна громадянська ідентичність – усвідомлення належності до національно-державної спільноти як найважливішої характеристики життєвого досвіду і значущої для індивіда цінності. Держава в даному контексті є важливим конструктом розвитку особистості та генератором важливих цінностей як гаранта реалізації гуманітарного потенціалу індивіда. Необхідно зазначити, що нація, яка ніяк себе не усвідомлює, не має майбутнього. Особливо гостро ця проблема стоїть в охопленому процесами гібридної війни сучасному контексті національної безпеки країни [12].

Виходячи з означеного, можемо визначити основні принципи реалізації гуманітарної політики в контексті формування громадянської ідентичності.

Першим принципом є визнання пріоритету загальнолюдських цінностей. Одним з основних завдань державотворення є побудова правової держави, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону і захист основних прав людини. У Конституції України проголошено про розбудову демократичної, правової, соціальної, соборної держави. Україною підписані основні міжнародні документи, що стосуються захисту прав людини. Цей принцип означає орієнтованість державної гуманітарної політики на практичне втілення прав людини і громадянина, на існування доступних та ефективних систем освіти, охорони здоров'я, культури.

Відповідно до принципу багатоманітності гуманітарна політика має будуватися на конституційній забороні будь-якої ідеології як обов'язкової для всіх. Кожна особа чи об'єднання громадян добровільно й свідомо можуть обирати і дотримуватися тих ідеологічних настанов, які вони вважають переконливими для себе. З цією ж метою забороняється цензура. Однак не допускається поширення ідеологій, що проповідують війни, фашизм та все те, що суперечить нормам загальнолюдської моралі та права. При здійсненні гуманітарної політики органи державної влади мають враховувати багатоманітність традицій, звичаїв та культур всіх етносів і регіонів України.

Держава має сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій, культури, дбати про задоволення національних потреб українців, які проживають або були змушені тимчасово виїхати за межі нашої країни, формувати і поширювати стратегічні наративи відповідно до сучасних інтересів держави. Гуманітарна політика має будуватися на засадах сприяння розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, крім тих, які пов'язані із державою-агресором [13].

Також варто зауважити, що підрив основ гуманітарної політики, суспільна дестабілізація, ослаблення позицій на міжнародній арені є метою численних пропагандистських та дезінформаційних кампаній, що для деяких держав є продовженням їхньої власної політики, але в зовнішньому, експансіоністському напрямку.

Тому значна увага держав, які сповідують ідеали демократії, має приділятися розбудові системи гуманітарної стійкості. Умовним алгоритмом формування громадянської ідентичності, інструментарієм гуманітарної політики з метою формування гуманітарної стійкості може бути:

1. Усвідомлення як власної унікальності, так і подібності до певної спільноти громадян, її основних ознак та критеріїв.

2. Трансформація (посилення – послаблення) чинників становлення громадянської ідентичності, що спрямована на формування психологічної та гуманітарної стійкості громадянина.

3. Осмислення – формування особистісних сенсів і значень, на основі яких відбувається побудова власної поведінки, що ґрунтується на прийнятті або ж відкиданні стереотипних уявлень, змін у соціально-психологічній сфері, які нав'язуються особі соціумом.

У цьому контексті важливими є загальне розуміння історії, подій минулого і соціально-політичних процесів, їх інтерпретація. Таке розуміння формують як індивідуальні особливості, так і державна гуманітарна політика. Спільні гуманітарні цінності передбачають передусім спільний культурний простір, довіру до органів державної влади, свободу та відповідальність громадянина, повагу до базових прав людини, толерантність до відмінного, громадську активність тощо.

Отже, найважливішою умовою та невичерпним ресурсом гуманітарного розвитку є громадянська ідентичність. Її основою є комплекс уявлень, що безпосередньо пов'язаний із національною ідеологією, зобов'язаннями і правами індивіда як щодо інших членів суспільства, так і держави загалом. У свою чергу, розвиток гуманітарної стійкості держави потребує забезпечення базових потреб і прав людини, аналіз викликів та загроз розвитку людини в Україні та адекватну відповідь на них шляхом ефективного функціонування гуманітарної сфери держави, її суб'єктів та інститутів. Саме тому формування спільної громадянської ідентичності є одним із ключових завдань гуманітарної політики держави.

1. Петровська І. Р. Громадянська ідентичність: теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу. *Психологія і особистість*. 2017. № 1 (11). С. 60. 2. Матужкова О. П. Ідентичність як структура. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 164. Філологічні науки. 2014. С. 17-18.

3. Петровська І. Р. Розробка та психометрична перевірка опитувальника «Громадянська ідентичність». *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер. Психологічні науки. 2016. Вип. 1. Т. 1. С. 73. 4. Івженко Ю. В. Формування у студентської молоді почуття громадянськості в молодіжних громадських організаціях: дис. ... канд. пед. н.: 13.00.07 – теорія та методика виховання. Київ: Ін-т модернізації змісту освіти, 2017. С. 56. 5. Петровська І. Р. Психологія становлення громадянської ідентичності особистості: дис. ... докт. психол. н.: 19.00.11. Київ: Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України, 2023. С. 52. 6. Kniefelkamp L. Lee. Civic Identity: Locating Self in Community. *Diversity & Democracy*. 2008. Vol. 11. No. 2. P. 3. 7. Малімон В. І. Соціальна і гуманітарна політика: навч. посіб. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2012. С. 91. 8. Крисаченко В. С. Системність українознавства і консолідація нації: екзистенційний дискурс. *Політологічний вісник*. 2022. Вип. 89. С. 22. 9. Майстро С. В. Теоретико-методологічні засади реалізації державної економічної політики. *Теорія та практика державного управління*. 2013. Вип. 2(41). С. 6–7. 10. Асланов С. А. Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. С. 64. 11. Парубчак І. О., Радух Н. Б., Гринишин Г. М. Державна політика гуманітарної безпеки у контексті становлення громадянського суспільства в Україні: навч. посіб. Херсон: Олді+, 2022. С. 187. 12. Гібридна війна: in verbo et in praxi: монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 29. 13. Сушко А. І., Мамонтова Е. В., Краснопольська Т. М. Гуманітарна політика держави. Одеса, 2022. С. 19.

References

1. Petrovska I. R. Hromadianska identychnist: teoretyko-metodolohichni osnovy sotsialno-psykholohichnoho analizu. *Psykhologhiia i osobystist*. K. 2017. № 1 (11). S. 60. 2. Matuzkova O. P. Identychnist yak struktura. *Naukovi zapysky NaUKMA*. T. 164. Filolohichni nauky. 2014. S. 17-18. 3. Petrovska I. R. Rozrobka ta psykhometrychna perevirka opytuvalnyka «Hromadianska identychnist». *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. Ser. Psykhologichni nauky. 2016. Vyp. 1. T. 1. S. 73. 4. Yivzhenko Yu. V. Formuvannia u studentskoi molodi pochuttia hromadianskosti v molodizhnykh hromadskykh orhanizatsiiakh: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.07. Kyiv: In-t modernizatsii zmistu osvity, 2017. S. 56. 5. Petrovska I. R. Psykhologhiia stanovlennia hromadianskoi identychnosti osobystosti: dys. ... dokt. psykhol. n.: 19.00.11. Kyiv: In-t sotsialnoi ta politychnoi psykhologii NAPN Ukrainy. 2023. S. 52. 6. Kniefelkamp L. Lee. Civic Identity: Locating Self in Community. *Diversity & Democracy*. 2008. Vol. 11. No. 2. P. 3. 7. Malimon V. I. Sotsialna i humanitarna polityka: navch. posib. Ivano-Frankivsk: Misto NV, 2012. S. 91. 8. Krysachenko V. S. Systemnist ukrainoznavstva i konsolidatsiia natsii: ekzystentsiinyi dyskurs. *Politolohichni visnyk*. 2022. Vyp. 89. S. 22. 9. Maistro S. V. Teoretyko-metodolohichni zasady realizatsii derzhavnoi ekonomichnoi polityky. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*. 2013. Vyp. 2(41).

S. 6–7. **10.** Aslanov S. A. Etnopolitychna stabilnist derzhavy: polityko-pravovyi analiz: monohrafiia. Uzhhorod: Polihraftsentr «Lira», 2016. S. 64. **11.** Parubchak I. O., Radukh N. B., Hrynyshyn H. M. Derzhavna polityka humanitarnoi bezpeky u konteksti stanovlennia hromadianskoho suspilstva v Ukraini: navch. posib. Kherson: Oldi+, 2022. S. 187. **12.** Hibrydna viina: in verbo et in praxi : monohrafiia. Vinnytsia: Nilan-LTD, 2017. S. 29. **13.** Sushko A. I., Mamontova E. V., Krasnopol'ska T. M. Humanitarna polityka derzhavy. Odesa, 2022. S. 19.

***Prysiazhniuk Svitlana.* Formation of civic identity as a priority task of Ukrainian humanitarian policy**

Civic identity is a dynamic entity that is constructed by an individual in the course of comparison with others, revision of values, filling with meanings, and search for a new place in the social environment. Civic identity supports a common system of values, ideals, beliefs, perceptions and meanings, justifies civilizational development, understanding of the resources of one's country, achievements of culture and historical community, which ultimately allows an individual to declare himself or herself as a citizen of his or her country.

The state humanitarian policy should be inseparable from the processes of mutual delegation of authority and social responsibility in relations between public authorities and civil society. Therefore, it is important to continuously encourage citizens to actively participate in the work of public authorities, for which it is necessary to look for positive reinforcement of this activity and widely cover them in the media. Therefore, states that profess the ideals of democracy should pay considerable attention to building a humanitarian resilience system.

The most important condition and inexhaustible resource for human development is civic identity. It is based on a set of ideas that is directly related to the national ideology, obligations and rights of an individual to other members of society and to the state as a whole. In turn, the development of the state's humanitarian resilience requires ensuring basic human needs and rights, analyzing challenges and threats to human development in Ukraine and responding to them effectively through the efficient functioning of the state's humanitarian sphere, its actors and institutions. That is why the formation of a common civic identity is one of the key tasks of the state's humanitarian policy.

Key words: identity, civic identity, information aggression, humanitarian policy, humanitarian resilience.

УДК 32.019.5

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-233

В. О. ЛОЗА

**ВІЙНИ (ВІЙСЬКОВІ КОНФЛІКТИ)
ПЕРІОДУ ПРАВЛІННЯ ВОЛОДИМИРА ПУТІНА
ТА ЇХ ІДЕОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Розглянуто ідеологічне забезпечення (прикриття) війн та військових конфліктів періоду перебування на посаді глави російської держави В. Путіна. Деталізовано ідеологеми російсько-української війни, розв'язаної правлячим російським режимом у 2014 р. Показано цілеспрямований характер їх продукування та активного медійного використання з метою повернення України до зони російського державно-політичного впливу. Доведено використання механізмів ідеологічного впливу, апробованих на території України, в інших регіонах світу.

Ключові слова: війни, військові конфлікти, ідеологія, ідеологічне забезпечення, ідеологічне прикриття, російсько-українська війна, глава російської держави, кремлівський режим.

Loza Viktor. Wars (military conflicts) of the reign period Vladimir Putin and their ideological support

The ideological support (covering) of wars and military conflicts during the tenure of the head of the Russian state V. Putin is considered. The ideologues of the Russian-Ukrainian war, unleashed by the ruling Russian regime in 2014, are detailed. The purposeful nature of their production and active media use with the aim of returning Ukraine to the zone of Russian state-political influence is shown. The use of mechanisms of ideological influence, tested on the territory of Ukraine, in other regions of the world is proven.

Key words: wars, military conflicts, ideology, ideological support, ideological cover, Russian-Ukrainian war, head of the Russian state, Kremlin regime.

Війни (збройні конфлікти) були й залишаються органічною частиною російського державно-політичного процесу. Так було з самого початку становлення російської державності. Зокрема, у 1478 р. було ліквідовано політичну самостійність Новгороду, який відтоді став складовою «великого князівства московського». У 1551 р. відбулося захоплення Казані московськими військами,

що означало ліквідацію іншого конкурента Москви – Казанського ханства. Не стали винятком й наступні століття, протягом яких на основі воєнних захоплень інших держав (територій) Московщина невпинно розширялася. Така ж орієнтація Росії на силову трансформацію політичного простору зберігається й нині, коли військові дії за участю РФ одночасно відбуваються на кількох геостратегічних напрямках. При цьому спостерігається цілеспрямований ідеологічний вплив російського керівництва на власне населення та інші держави світу з метою «освячення» чергового масового вбивства на території іншої держави, його сакралізації в інтересах Москви. Практичним механізмом здійснення такого впливу є потужний пропагандистський апарат РФ, орієнтований на внутрішніх та зовнішніх споживачів ідеологічної продукції.

На прикладі останніх війн Росії, безпосередньо пов'язаних з персоною В. Путіна, цілком можливим завданням є доведення потужного ідеологічного забезпечення (прикриття) збройно-силових акцій РФ, цілеспрямовано створеного задля маскування реальних намірів правлячої російської еліти.

Відлік війн, організатором яких був та залишається В. Путін, слід розпочати з Другої російсько-чеченської війни (1999-2009 рр.), яка з часом трансформувалась у «боротьбу РФ з тероризмом в регіоні» (2009 р. – теперішній час) [1]. Ця війна стала насамперед практичним механізмом приведення В. Путіна до влади у 2000 р., оскільки більшості тогочасних російських виборців імпонувала рішучість даного вихідця з лав КДБ-ФСБ «покінчити з тероризмом», «відновити конституційний порядок» на Північному Кавказі, «стабілізувати Росію після буремних 90-х років». Подібні ідеологеми попри їх змістовну простоту вкорінилися в політичну свідомість більшості населення РФ, яке сприйняло «раннього» В. Путіна як послідовного й рішучого державного керівника. Пізніше ці ж ідеологічні конструкції стали духовною основою формування путінізму як особистісної диктатури, подібної фашизму.

Російсько-грузинська війна (08.08.2008 р. – 16.08.2008 р.) маскувалась гаслами «примусу до миру» Грузинської держави, яка «порушувала права і свободи населення Абхазії та південної Осетії», зокрема їх «права на національно-державне самовизначення» [2]. Насправді РФ продовжувала практику створення самопроголошених держав на пострадянській території, які мали сприяти

блокуванню євроінтеграційних та євроатлантичних стратегій Грузії, демонтажу її попередніх демократичних здобутків, посиленню позицій російсько-орієнтованих політичних сил у цій країні.

Ю. Коломієць слушно зазначила, що Росія «бере активну участь у політичних конфліктах та громадянських війнах, шляхом збройних нападів відбирає та приєднує до себе території інших держав... Санкції, які накладаються на Росію ЄС, лише підбурюють її до нових насильницьких дій, а отримані перемоги за допомогою насильства створюють відчуття, що росіяни вища раса, яка має право вчити, перевиховувати і карати тих, хто не хоче схилитися перед «великою» імперією» [3].

Незалежна Україна має власні аргументи щодо справедливості такого висновку. Зокрема, анексія Криму та війна на Сході України до широкомасштабного російського вторгнення (2014 р. – 23.02.2022 р.) відбулися під прикриттям «захисту російськомовного населення регіону», протидії «київському режиму» (або «нацистському керівництву», або «хунті, що захопила владу»). На практиці у випадку з Кримом та Донбасом відбувалася масштабна підготовка до реінтеграції України до зони російського впливу, наслідком чого мала стати ліквідація її незалежності [4]. Українське державотворення, що увібрало в себе «помаранчеву революцію» 2004-2005 рр. та Революцію Гідності 2013-2014 рр., дратувало сусідню РФ, керівництво якої розуміло, що повтор масштабних народних протестів безпосередньо в Росії з високою вірогідністю призведе до краху цієї надмірно централізованої й неперворотної країни. Інша російська ідеологема – щодо «самовизначення народу Донбасу» – голосно звучала на етапі створення у сепаратистський спосіб так званих «ДНР» і «ЛНР», які розширили коло контролюваних Кремлем самопроголошених псевдореспублік на пострадянській території до п'яти (1991 р. – «Придністровська Молдавська Республіка», 2008 р. – «Республіка Абхазія» та «Республіка Південна Осетія», 2014 р. – згадані донбаські «республіки»).

Широкомасштабна агресія РФ проти України (24.02.2022 – теперішній час) в ідеологічному сенсі увібрала в себе одразу кілька московських наративів: необхідність «денацифікації» та «демілітаризації» України, «протидії Північноатлантичному Альянсу» в його намаганні розширитися за рахунок «приєднання України», виправданості «війни з НАТО на території України», перемога в

якій «відкине Альянс від російських кордонів». З цим перегукувалися тези про необхідність «відновлення історичної дружби трьох братніх слов'янських народів – російського, білоруського та українського», які повинні відновити «нову союзню державу». Подібні заклики мали власну аудиторію (насамперед російськомовних осіб похилого віку), яка не засуджувала збройні дії РФ на території України.

Широкомасштабна фаза російсько-української війни стала живильним середовищем для нав'язування іншим державам нових ідеологем антиукраїнського змісту на кшталт: «Україна є недодержавою», «українська влада є неонацистською, нелегітимною та дискредитованою», «Україна – це проєкт анти-Росія», «російська меншина продовжує залишатися об'єктом утисків на Україні», «у війні винна НАТО», «окупація України до російських планів не входить», «Польща хоче загарбати захід України», «Румунія прагне долучитися до розподілу українських земель та повернути собі Буковину», «спецоперація – це велика вітчизняна війна – 2,0» тощо. До цього активно додавалися ідеологічні провокації економічного гатунку: «без російського газу Захід замерзне», «Україна продає органи своїх солдатів на чорних ринках трансплантології», «західна зброя розкрадається та перепродається ісламським радикалам» тощо. Найбільш небезпечним ідеологічним витвором від росіян слід вважати наступний конструкт: «застосування Росією проти України тактичної ядерної зброї було б законним» [5]. Як видно, у російській пропаганді путінської епохи перемішані всі можливі комбінації духовних отрут – від «неповноцінності» українців до «необхідності їх фізичної ліквідації» – з метою відновлення російського панування над Україною та використання її ресурсів на користь московської неоімперії.

За результатами бойових дій у 2014-2022 рр. 18% території України анексовано (окуповано) російськими військами. Результати цих територіальних захоплень внесено до російської конституції у вигляді «нових суб'єктів РФ». Наслідком такого розвитку подій стало активне поширення ідеологем про «справедливий характер спеціальної воєнної операції», спрямованої на «визволення» України від її «націоналістично-фашистського режиму», бажання народів, «поневолених нацистами», повернутися до «матінки Росії» [6].

Діяльність РФ щодо ідеологічного прикриття війн, де вона була учасником, не обмежувалася територією України. Так, інтервенція Росії в Сирії (участь у сирійській громадянській війні) (2015 р. – теперішній час) на етапі ескалації бойових дій в регіоні була загорнута в ідеологеми «боротьби з тероризмом на дальніх підступах», доцільності «розгрому терористичних сил на території інших держав з метою недопущення їх просочування безпосередньо на територію Росії». Одночасно пропаганда багатократно повторювала тези про «російсько-сирійську дружбу», про «Сирію як прабатьківщину християнства», яке у вигляді «третього Риму» відшукало свій притулок у Москві. Участь російських Військово-Космічних сил та частини Сухопутних військ у бойових діях проти сирійської опозиції подавалася як «прекрасна можливість підвищення бойового вишколу» ЗС РФ [7].

Експансія Росії в Судані (2017 р. – теперішній час), Центральноафриканській Республіці (2018 р. – теперішній час), Лівії (2020 р.), Нігері (2023 р.), деяких інших африканських країнах за участю російських силовиків (як військовослужбовців, так і приватних військових кампаній) здійснювалася також за ініціативою правлячого в сучасній Росії політикуму з метою експорту війни в інші регіони світу, реставрації російської військової присутності у «третьому світі», відволікання уваги від російсько-української війни [8]. При цьому російські медіа розповідали про «відновлення братньої російської допомоги поневоленій Африці», недопущення «нової хвилі західного імперіалізму на Африканському континенті», «протидії новій колонізації Африки» тощо.

До наведеного вище переліку війн періоду правління В. Путіна слід додати воєнні дії на території Карабаху, етапами якої стали чотириденна війна 2016 р., Друга карабахська війна (вересень – листопад 2020 р.), воєнні дії в карабахському регіоні (вересень 2023 р.) [9]. У даному випадку РФ вирішувала питання забезпечення власної присутності у південно-кавказькому регіоні руками вірмен, запевняючи світ у «непорушності російсько-вірменської дружби», «справедливості територіальних претензій Вірменії до Азербайджану», історичних причинах «відновлення республіки Арцах (Нагірного Карабаху)», «ефективності російських миротворців, які несуть мир у кавказький регіон». Цю війну також слід віднести до міжнародних збройних акцій за участю Росії, де вона

з метою просування власних інтересів, на відміну від попередніх війн (конфліктів), намагалася діяти опосередковано.

Численні війни, розв'язані за участю В. Путіна та його найближчого оточення, стали основою для проголошення низки ідеологем зовнішньополітичного гатунку, що отримали світовий розголос та поставили конкретні держави перед необхідністю їх практичного врахування. Вкажемо на такі з них [10]:

«формування нового поліцентризму в його глобальному розумінні неможливе без участі Росії», оскільки «РФ була й залишається державою світового значення»;

у сучасному світі панують «некерований хаос» та «відсутність правил гри», що суттєво «розширює кордони припустимої поведінки у світі для сильних держав, до яких належить і Росія»;

міжнародне право (система міжнародних договорів) для Росії більше не є системою правил міжнародних відносин, а стає таким собі «меню», з якого «сильні країни обирають те, що їм вигідно в конкретний історичний момент»;

«роль міжнародних організацій (включно з ООН) суттєво скорочується, оскільки співпраця з ними для сильних держав втрачає сенс»;

«реальний суверенітет є атрибутом виключно сильних держав». Інші держави змушені віддавати частину свого суверенітету «сильним партнерам»;

пострадянські країни фактично позбавляються права на реальний суверенітет, «вони наділяються лише таким суверенітетом, який відповідає життєво важливим інтересам Росії»;

доктрина «обмеженого суверенітету» стосується більшості держав, які (у трактуванні Москви) є «середніми» або «малими». Ця доктрина вимагає від них відмови від принципових категорій міжнародних відносин, які були властиві попереднім історичним епохам. Йдеться не лише про «державний суверенітет», а й «національні інтереси», «територіальну цілісність», «обов'язковість виконання міжнародних договорів» тощо.

Як видно, «жонглюючи» війнами та військовими конфліктами як «продуктами власного виробництва», правлячий російський режим взагалі поставив питання про доцільність існування правил міжнародної політики (правил поведінки, діяльності, відносин, діалогів, обмінів, заяв, претензій тощо), на яких базувалися

міжнародні системи ХХ ст. На прикладі РФ маємо альтернативне доведення відомої тези, відповідно до якої право сили перемогло силу права. Водночас остання теза не поширюється на середовище демократичних держав, гідне місце серед яких прагне отримати й Україна.

Над названими вище ідеологемами путінського походження височіє ідея-міф щодо вищості «руського міра» над будь-якими іншими духовними й матеріальними пам'ятками людства. Як вважає чинний кремлівський керманіч, «руський мір» спроможний перемогти будь-яку західну доктрину й закласти ідеологічний фундамент нової російської імперії за рахунок приєднання нових територій, навіть таких, що з Росією не межують [11]. Таким чином, ідеологеми конкретної війни у виконанні росіян не є дискретними витворами, орієнтованими на локальні збройно-силові акції. Вони узгоджені з «вищим» баченням ролі й місця Росії у сучасному світі, розробником та виконавцем якого став В. Путін.

Журналістка Г. Політковська, яка стала жертвою путінського режиму, напередодні своєї смерті пророче зазначила: «Війна – це знак рівності з Путіним, бо й Путін – знак рівності з війною. Він був обраний на хвилі найпотужнішого військового піару». Йдеться про російсько-чеченську війну, перемога в якій забезпечила вивіщення В. Путіна у 2000 р. над іншими російськими політиками. Далі, як зазначає В. Горбулін, стогін «Норд-Осту», кривавий Беслан, фатальна приреченість підводного човна «Курськ», віроломна війна в Грузії, вбиті за наказом глави російської держави О. Литвиненко, Г. Немцов, звірства ОМОНу під час розгонів мирних демонстрацій. До цих «картинок» згодом додався Крим і геноцид української нації 2022 року... Тому ім'я Путіна вже асоціюється з великими трагедіями і війнами [12].

Висновки. Загальна кількість війн (військових конфліктів) періоду перебування В. Путіна на посаді глави російської держави (2000–2023 рр.) наближається до десяти. Сучасна Росія, відкинувши дипломатію, повернулася до практики розпалювання війн як способу реалізації імперських інтересів. Територіальне зростання РФ, яке є складником російської великодержавності, брутально порушує норми міжнародного права, проте вітається більшістю російського населення.

У сучасних умовах війни (військові конфлікти) за участю РФ мають значне внутрішньополітичне наповнення: вони демонструють власному населенню «твердіть» російської влади, її «вірність» історичним традиціям, створюють додаткові можливості управління складно організованою федеральною країною, блокують антивладні настрої у регіонах, живлять ілюзію відродження російської великодержавності тощо. У кожному конкретному випадку Кремль організовує відповідне ідеологічне прикриття чергової війни, яка на основі потужних пропагандистських впливів у цілому позитивно сприймається в межах РФ та підтримує проросійські настрої у деяких інших країнах. За таких умов Україні конче потрібно посилити контрпропагандистську роботу, спрямовану проти мілітаристської ідеології кремлівсько-го режиму.

1. Від 9 днів до 14 років: скільки тривають війни путінської Росії. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/08/16/infografika/suspilstvo/9-dniv-14-rokiv-skilky-tryvayut-vijny-putinskoyi-rosiyi>. 2. П'ять днів у серпні 2008 року: хроніка російсько-грузинської війни. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features45102927>. 3. Коломієць Ю.Ю. Ідеологічна війна Росії в Україні. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6336/13372-1?inline=1>. 4. Власюк О., Кононенко С. Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни: монографія. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2017. С. 159-249. 5. 100 брехливих російських наративів про російсько-українську війну: зб. інформ.-аналіт. матер. / А.Романишин, С. Черевичний, О. Остапчук та ін. Київ: НДЦ ГП ЗС України, 2023. 77 с. 6. Глобальні інформаційні, психологічні та гібридні війни: загрози та протидії: монографія / за ред. В. Бебика. Київ: Талком, 2023. С. 137-183. 7. Гогітідзе К. 10 років війни у Сирії. 10 головних питань. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-56392809>. 8. Аналогії війн: конфлікти в Африці vs російсько-українська війна. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/06/03/analogiyi-vijn-konflikty-v-afryczy-vs-rosijsko-ukrayinska-vijna/>. 9. Кривавий Карабах. Від Сталіна до Путіна. URL: https://lb.ua/world/2023/09/30/577239_krivaviy_karabakh_vid_stalina.html. 10. Лоссовський І.Є. Зовнішньополітична стратегія Путіна як нова доктрина обмеженого суверенітету. URL: <file:///C:/Users/ADmin/Downloads/2514-9160-1-PB.pdf>. 11. Обушний М. «Русский мир» – неоімперська ідеологема сучасної Росії. *Українознавчий альманах*. 2020. Вип. 27. С. 127. 12. Горбулін В. Штрихи до портрету Путіна, або Наскільки небезпечний для людства господар Кремля / Горбулін В., Бадрак В. Над прірвою. 200 днів російської війни. Київ: Брайт Букс, 2023. С. 268-271.

References

1. Vid 9 dniv do 14 rokiv: skil'ky tryvayut' viyny putins'koyi Rosiyi. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/08/16/infografika/suspilstvo/9-dniv-14-rokiv-skilky-tryvayut-vijny-putinskoyi-rosiyi>. 2. P'yat' dniv u serpni 2008 roku: khronika rosiys'ko-hruzyns'koyi viyny. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features45102927>. 3. Kolomiyets' YU.YU. Ideolohichna viyna Rosiyi v Ukrayini. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6336/13372-1?inline=1>. 4. Vlasyuk O., Kononenko S. Kremlyvs'ka ahresiya proty Ukrayiny: rozdumy v konteksti viyny: monohrafiya. Kyiv: Natsional'nyy instytut stratehichnykh doslidzhen', 2017. S. 159-249. 5. 100 brekhlyvykh rosiys'kykh naratyviv pro rosiys'ko-ukrayins'ku viynu: zb. inform.-analit. mater. / A.Romanyshyn, S. Cherevychnyy, O. Ostapchuk ta in. Kyiv: NDTs HP ZS Ukrayiny, 2023. 77 s. 6. Hlobal'ni informatsiyni, psykholohichni ta hibrydni viyny: zahrozy ta protydyi: monohrafiya / za red. V. Bebyka. Kyiv: Talkom, 2023. S. 137-183. 7. Hohitidze K. 10 rokiv viyny u Syrii. 10 holovnykh pytan'. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-56392809>. 8. Analohiyi viyn: konflikty v Afrytsi vs rosiys'ko-ukrayins'ka viyna. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/06/03/analogiyi-vijn-konflikty-v-afryczy-vs-rosijsko-ukrayinska-vijna/>. 9. Kryvavyi Karabakh. Vid Stalina do Putina. URL: https://lb.ua/world/2023/09/30/577239_krivaviy_karabakh_vid_stalina.html. 10. Lossovs'kyy I.YE. Zovnishn'opolitychna stratehiya Putina yak nova doktryna obmezhenoho suverenitetu. URL: <file:///C:/Users/ADmin/Downloads/2514-9160-1-PB.pdf>. 11. Obushnyy M. «Russkyy myr» – neoimpers'ka ideolohema suchasnoyi Rosiyi. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. 2020. Vyp. 27. S. 127. 12. Horbulin V. Shtrykhy do portretu Putina, abo Naskil'ky nebezpechnyy dlya lyudstva hospodar Kremlya / Horbulin V., Badrak V. Nad prirvoyu. 200 dniv rosiys'koyi viyny. Kyiv: Brayt Buks, 2023. S. 268-271.

Loza Viktor. Wars (military conflicts) of the reign period Vladimir Putin and their ideological support

Wars (military conflicts) were and remain an organic part of the Russian statepolitical process. This was from the very beginning of the formation of Russianstatehood. The same orientation of Russia towards the transformation of the politicalspace by force is preserved even now, when military actions with the participation f the Russian Federation are taking place simultaneously in several geostrategic directions.

Counting down the wars, which V. Putin was and still is the organizer of, should begin with the Second Russian-Chechen War (1999-2009), which over timetransformed into the “Russian Federation’s fight against terrorism in the region”(2009-present). This war was primarily a practical mechanism for bringing V. Putinto power in 2000. The Russian-Georgian war (08/08/2008 - 08/16/2008) was masked by the slogans of “coercion to peace” by the Georgian

state, which “violated the rights and freedoms of the population of Abkhazia and South Ossetia”, in particular their “right to national-state self-determination”.

The annexation of Crimea and the war in Eastern Ukraine before the large-scale Russian invasion (2014 - 23.02.2022) took place under the guise of “protecting the Russian-speaking population of the region”, opposing the “Kyiv regime” (or the “Nazi leadership”, or the “junta that seized power”).

The large-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine (February 24, 2022 - the present time) in an ideological sense absorbed several Moscow narratives at once: the need for “denazification” and “demilitarization” of Ukraine, “counteraction to the North Atlantic Alliance” in its effort to expand at the expense of “accession of Ukraine”, justification of “a war with NATO on the territory of Ukraine”, a victory in which “will push the Alliance away from the Russian borders”.

As a result of hostilities in 2014-2022, 18% of the territory of Ukraine was annexed (occupied) by Russian troops. The results of these territorial seizures were included in the Russian constitution in the form of “new subjects of the Russian Federation”. The result of this development of events was the active dissemination by ideologues of the “just nature of the special military operation” aimed at the “liberation” of Ukraine from its “nationalist-fascist regime”, the desire of the peoples “enslaved by the Nazis” to return to “mother Russia”.

Russia’s intervention in Syria (participation in the Syrian civil war) (2015-present) at the stage of escalation of hostilities in the region was wrapped in the ideology of “fighting terrorism.”

The expansion of Russia in Sudan (2017-present), the Central African Republic (2018-present), Libya (2020), Nigeria (2023), some other African countries with the participation of Russian security forces was also carried out at the initiative of the ruler of modern Russia the political community with the aim of exporting the war to other regions of the world, restoring Russian military presence in the “third world”, diverting attention from the Russian-Ukrainian war.

The total number of wars (military conflicts) during the period of V. Putin’s tenure as the head of the Russian state (2000-2023) is approaching ten. At the same time, there is a purposeful ideological influence of the Russian leadership on its own population and other states of the world with the aim of “sanctifying” another mass murder on the territory of another state, its sacralization in the interests of Moscow. The practical mechanism for exercising such influence is the powerful propaganda apparatus of the Russian Federation, aimed at internal and external consumers of ideological products.

Key words: wars, military conflicts, ideology, ideological support, ideological cover, Russian-Ukrainian war, head of the Russian state, Kremlin regime.

УДК 34.08

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-243

А. В. СОПІЛКА

КЛЮЧОВІ НАПРЯМИ ПОСИЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ В КОНТЕКСТІ ОТРИМАННЯ УКРАЇНОЮ СТАТУСУ КАНДИДАТА НА ВСТУП ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Розглянуто питання побудови нової державної служби в умовах отримання Україною статусу кандидата в члени Європейського Союзу та активізації євроінтеграційних процесів. Зокрема, окреслено основні пріоритети, які є необхідними для швидкого відновлення і приведення системи державного управління та державної служби у відповідність до Принципів державного управління, розроблених Програмою SIGMA. Визначено, що у рамках реформи державної служби здійснюються значні кроки у виконанні взятих Україною міжнародних зобов’язань, зокрема щодо впровадження нової системи оплати праці державних службовців на основі класифікації посад із метою перебудови системи винагороди відповідно до стандартів та принципів країн-членів Європейського Союзу, яка передбачає оновлення структури зарплати через класифікацію посад державної служби, що враховує складність роботи, необхідну компетентність, знання і рівень відповідальності; прозорі й прогнозовані складові заробітної плати; механізм поступового збільшення конкурентності заробітної плати порівняно з приватним сектором. Крім того, з метою забезпечення професіоналізації державної служби та служби в органах місцевого самоврядування було схвалено Стратегію розвитку системи професійного навчання до 2027 року та план заходів з її реалізації, яка зорієнтована на формування у публічних службовців культури самонавчання, усвідомленої мотивації до безперервного навчання, що заохочується державою. Іншим пріоритетом реформи державної служби є впровадження в міністерствах та інших центральних органах виконавчої влади Інформаційної системи управління людськими ресурсами в державних органах (HRMIS). З’ясовано, що стратегічним чинником інституційної стійкості на місцевому рівні стало прийняття нового Закону України “Про службу в органах місцевого самоврядування” від 02 травня 2023 року № 3077, який

© СОПІЛКА Анатолій Віталійович – аспірант кафедри політичних наук Навчально-наукового інституту права та політології Українського державного університету імені М. П. Драгоманова; ORCID: 0000-0003-0553-7133; e-mail: Anatolii.sopilka@gmail.com,

розроблено відповідно до положення Європейської хартії місцевого самоврядування та принципів реформи децентралізації.

Ключові слова: державне управління, державна служба, Європейський Союз, євроінтеграція, стійкість, спроможність.

Sopilka Anatolii. Key directions of strengthening the institutional stability of the civil service in the context of Ukraine receiving candidate status for access to the European Union

The article examines the issue of building a new civil service in the context of Ukraine receiving the status of a candidate for membership of the European Union and the activation of European integration processes. In particular, the main priorities are outlined, which are necessary for the rapid restoration and bringing the system of public administration and public service to the Principles of Public Administration developed by the SIGMA Program. It was determined that with in the frame work of the civil service reform, significant steps are being taken in the fulfillment of the international obligations under taken by Ukraine, in particular, the introduction of a new system of remuneration of civil servants based on the classification of positions with the aim of restructuring the remuneration system in accordance with the standards and principles of the member states of the European Union, which provides updating the salary structure through the classification of civil service positions, which takes into account the complexity of the work, there quired competence, knowledge and level of responsibility; transparent and predictable salary components; a mechanism for gradually increasing wage competitiveness compared to the private sector. In addition, in order to ensure the professionalization of the civil service and service in local self-government bodies, the Strategy for the Development of the Vocational Training System until 2027 and the plan of measures for it simple mentation were approved, which is focused on the formation of a culture of self-learning among public servants, a conscious motivation for continuous learning, which is encouraged the state Another priority of the civil service reform is the introduction of the Human Resources Management Information System (HRMIS) in ministries and other central executive bodies. It was found that a strategic factor of institutional stability at the local level was the adoption by the Verkhovna Rada of Ukraine of the new Law of Ukraine "On Service in Local Self-Government Bodies" dated May 2, 2023 No. 3077, which was developed in accordance with the provisions of the European Charter of Local Self-Government and the principles of decentralization reform.

Key words: public administration, public service, European Union, European integration, sustainability, capacity.

Постановка проблеми. У сучасних реаліях перед державною службою України постала низка серйозних викликів, головний з яких – забезпечення повноцінної роботи державних установ та

надання послуг громадянам в умовах воєнного часу. Як показав досвід, державна служба змогла адаптуватися до умов воєнного часу. Але наразі перед нею стоять нові виклики – трансформація на цифрову, професійну, конкурентоздатну і престижну сферу. Ще більшої актуальності питання побудови нової державної служби набуло в умовах отримання Україною статусу кандидата в члени Європейського Союзу та активізації євроінтеграційних процесів. Україна продовжує впроваджувати складні реформи та забезпечувати щоденну стійкість у сфері державного управління та державної служби на шляху до Європейського Союзу. Для ефективного завершення процесу перемовин та виконання усіх умов Європейського Союзу необхідне подальше посилення спроможності органів державної влади і органів місцевого самоврядування у сфері європейської інтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню окремих аспектів даної проблематики свою увагу присвятили такі науковці, як: В. Ващенко, О. Линдюк, Т. Мотренко, С. Серьогін, Н. Нижник та ін. Однак у цілому ця проблематика в науковій літературі залишається недостатньо дослідженою.

Мета статті – запропонувати шляхи посилення інституційної стійкості державної служби в контексті отримання Україною статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Наразі у рамках реформи державної служби здійснюються значні кроки у виконанні взятих Україною міжнародних зобов'язань. Зокрема, одним із пріоритетів реформи державної служби є впровадження нової системи оплати праці державних службовців на основі класифікації посад з метою перебудови системи винагороди відповідно до стандартів та принципів країн-членів Європейського Союзу. Крім того, відповідно до звіту Європейської Комісії стосовно можливості розпочати переговори про вступ України до Європейського Союзу реформу системи оплати праці державних службовців визначено як важливу і невід'ємну складову реформи державної служби та державного управління в цілому.

Реформа оплати праці передбачає оновлення структури зарплати через класифікацію посад державної служби, що враховує складність роботи, необхідну компетентність, знання і рівень відповідальності; прозорі й прогнозовані складові заробітної плати;

механізм поступового збільшення конкурентності заробітної плати порівняно з приватним сектором.

Концептуальну рамку реформи має задати прийняття законопроекту щодо впровадження єдиних підходів в оплаті праці державних службовців на основі класифікації посад (№ 8222), який розроблено до 5-го Принципу державного управління SIGMA/OECD «The remuneration system of public servants is based on job classification; it is fair and transparent», що є основою для оцінки спроможності державного управління серед держав-кандидатів на вступ до Європейського Союзу. Крім того, розроблення та прийняття згаданого законопроекту включено до проекту Плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України.

Реформою передбачено чітку та прозору структуру заробітної плати з обмеженими преміальними виплатами, яка враховує кваліфікацію та досвід, важливість і складність роботи на посаді, ступінь відповідальності, а також результативність, ефективність та якість виконання посадових обов'язків.

Державним службовцям в Україні доводиться навчатися в умовах постійних змін, дуже часто пов'язаних із питаннями їх особистої безпеки. У рамках забезпечення сучасних освітніх потреб державних службовців серед основних трендів організації професійного навчання стали максимальне скорочення зусиль публічних службовців у пошуках актуальних для них програм підвищення кваліфікації, максимальне забезпечення практикоорієнтованого підходу в навчальному процесі, а також заохочення до самоосвіти.

З метою забезпечення професіоналізації державної служби, служби в органах місцевого самоврядування шляхом створення умов для ефективного, безперервного, цілеспрямованого процесу особистісного та професійного зростання державних службовців, набуття та вдосконалення ними сучасних професійних компетентностей, необхідних для післявоєнного відновлення та розвитку України, побудови спроможної сервісної та цифрової держави, яка забезпечує захист інтересів громадян на основі європейських стандартів та досвіду було схвалено Стратегію розвитку системи професійного навчання до 2027 року та план заходів з її реалізації. Стратегія зорієнтована на формування у публічних службовців культури самонавчання, усвідомленої мотивації до безперервного навчання, що заохочується державою.

Іншим пріоритетним напрямом реформи державної служби є цифровізація, яка в сьогоденній реальності стала ключовим фактором економічного зростання країн та світовим трендом розвитку ХХІ століття.

Відповідно до Стратегії реформування державного управління України на 2022-2025 роки одним із пріоритетів реформи державної служби є впровадження в міністерствах та інших центральних органах виконавчої влади Інформаційної системи управління людськими ресурсами в державних органах (HRMIS), що фінансується Європейським Союзом у рамках проекту «Програма підтримки управління державними фінансами в Україні» (EU4PFM) [1].

Перевагами інформаційної системи управління людськими ресурсами (HRMIS) є:

- безкоштовність (економія бюджетних коштів на утримання систем, які здійснюють бухгалтерський облік та облік персоналу);
- функціонування централізованої бази даних державних службовців;
- автоматизації та цифровізації процесів, пов'язаних із виконанням функцій управління персоналом та нарахування заробітної плати;
- можливість обміну інформацією між державними органами (створені в системі особові картки передаються до органу, в який працевлаштовується особа);
- можливість ведення кадрових процесів віддалено за допомогою VPN;
- можливість погодження документа всіма зацікавленими особами за допомогою етапів погодження;
- автоматизація процесів наповнення особової картки працівника органу інформацією, яка міститься в наказах, формування таблицю обліку робочого часу, тощо;
- підвищення зручності та оперативності комунікацій між працівниками та фахівцями з управління персоналом за допомогою функціоналу «Кабінет самообслуговування»;
- скорочення паперового документообігу за рахунок автоматизації процесів.

Слід зауважити, що в умовах правового режиму воєнного стану HRMIS дозволяє віддалено здійснювати процеси документального

оформлення вступу на службу/державну службу, її проходження та припинення, а також нарахування заробітної плати, що є альтернативою веденню паперового кадрового діловодства, яке наразі в деяких регіонах України здійснювати неможливо [2].

Стратегічним чинником інституційної стійкості на місцевому рівні стало прийняття Верховною Радою України нового Закону України “Про службу в органах місцевого самоврядування” від 2 травня 2023 р. № 3077 [3], який розроблено відповідно до положення Європейської хартії місцевого самоврядування та принципів реформи децентралізації. Цей Закон є основою для розбудови професійної служби в органах місцевого самоврядування, який вступить у дію після скасування воєнного стану.

Пріоритетним також є розроблення та затвердження методичних рекомендацій щодо практичного застосування органами місцевого самоврядування процедур, передбачених згаданим законом, зокрема щодо результатів оцінювання службовців місцевого самоврядування, ведення особових справ з відповідними додатками, проведення конкурсу на зайняття посад службовців місцевого самоврядування, формування і організації роботи з кадровим резервом, стажування службовців місцевого самоврядування, складання індивідуальної програми професійного розвитку службовця місцевого самоврядування, щодо встановлення спеціальних вимог до кандидата на зайняття посади службовця місцевого самоврядування, встановлення умов оплати праці посадових осіб місцевого самоврядування, правил внутрішнього службового розпорядку органу місцевого самоврядування.

Щодня перед органами державної влади постають нові завдання та цілі з метою адаптації державного управління України до стандартів Європейського Союзу.

Національне агентство України з питань державної служби як координатор міжнародної технічної допомоги продовжує роботу щодо реалізації проєктів у рамках інструментів Європейського Союзу Twinning і TAIEH. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2016 р. № 700 «Про затвердження Порядку ініціювання, підготовки та реалізації проєктів Twinning» [4] Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу є національним провайдером та координатором зазначених інструментів.

Варто зазначити, що реалізація проєктів Європейського Союзу в рамках інструментів Twinning і TAIEH є запорукою ефективного впровадження реформ в Україні відповідно до положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

У свою чергу, Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу здійснює функції Адміністративного офісу програми Twinning, який був створений з метою інформування органів державної влади щодо можливості використання інструментів інституційної розбудови Twinning і TAIEH та координації процесу їх імплементації.

Нині Робочий план проєктів Twinning налічує 70 проєктів, серед яких 58 уже завершено, 10 знаходяться на стадії підготовки детального технічного завдання Twinning Fiche [5].

Перевагою інструмента Twinning є підтримка інституціональної структурної реформи шляхом надання експертної оцінки та консультування у відповідній сфері державного управління, навчання персоналу ефективним методам та процедурам роботи, допомога в розробленні законодавства та його наближенні до *acquis communautaire*. При цьому системи держав-членів ЄС не копіюються, а адаптуються таким чином, щоб ефективно функціонувати в Україні.

Можна констатувати той факт, що органи державної влади демонструють високий рівень зацікавленості у залученні технічної допомоги для наближення їх діяльності до кращих європейських практик. Доказом цього є програмування в рамках зазначених інструментів. Зокрема, у 2023 році в рамках інструмента Twinning Національне агентство отримало 58 проєктних пропозицій.

У 2018 році Програма SIGMA провела оцінку стану справ у системі державного управління України. Для України SIGMA використала рамку, що зазвичай застосовується для держав-кандидатів на вступ до ЄС та потенційних держав-кандидатів. Отже, Україну оцінювали за вищими, ніж це формально вимагалось, стандартами.

Ця рамка оцінювання є комплексною: використовує 9 ключових вимог до державного управління та аналізує стан справ на основі 37 показників і понад 200 індикаторів.

У більш як половині показників Україна отримала 3 або більше балів із 5 можливих, тобто стан справ оцінюється вельми позитивно. Водночас досягнення майже відсутні за приблизно двадцятьма відсотками показників [6].

У сфері державної служби й управління людськими ресурсами Україна отримала навіть вищі бали, ніж у середньому західнобалканські держави. А у сфері організації системи центральних органів виконавчої влади бал України набагато вищий за середній бал західнобалканських держав. За цим порівнянням найпомітнішими напрямками вдосконалення є: кодифікація загальної адміністративної процедури, де Україна набрала 0 балів через відсутність будь-якого законодавчого регулювання, та використання інструментів і методів управління якістю, за яким Україна теж отримала 0 балів через відсутність застосування цих інструментів чи методів у органах державної влади [6].

У зв'язку з цим експертами були надані відповідні рекомендації щодо удосконалення системи, зокрема щодо необхідності поширення управління якістю в державному управлінні, запровадження інструментів залучення та отримання зворотного зв'язку від користувачів державних послуг [7].

Адже якість є однією з ключових категорій державної політики у будь-якій сфері державного управління та одним із основних елементів процесу надання адміністративних послуг, а забезпечення поліпшення їх якості шляхом державної підтримки сучасних методів управління, розроблення та впровадження систем і принципів управління якістю, визнаних у Європі та у світі, – завдання загальнодержавної ваги.

Варто також зазначити, що у 2023 році експертами Програми SIGMA було розпочато проведення моніторингової оцінки державного управління України в шести сферах, визначених Принципами державного управління. Ця оцінка допоможе визначити поточний стан державного управління та покращення, які необхідні в рамках процесу відновлення України та євроінтеграційного процесу. Така оцінка системи державного управління України вже проводилась у 2017 році. Тоді рекомендації за результатами оцінки послужили основою для середньострокового огляду Стратегії реформування державного управління України на 2016–2020 роки та інших пов'язаних документів і законодавства.

Висновки. Після набуття Україною статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу важливим є швидке відновлення і приведення системи державного управління та державної служби у відповідність до Принципів державного управління, визначених Програмою SIGMA. Адже дієва система управління державою виступає одним із ключових чинників швидкого відновлення та забезпечення конкурентоспроможності країни. Це, у свою чергу, визначає відповідність критеріям членства в ЄС. При цьому ефективне державне управління передбачає і її економічне зростання, а також здатність держави розробляти та впроваджувати якісну державну політику в усіх ключових сферах життєдіяльності суспільства. Органи державної влади мають забезпечувати добробут та соціальний захист громадян, надавати якісні адміністративні послуги, що має стати одним із головних завдань відбудови держави. Саме тому, говорячи про подальше реформування державної служби в умовах європейської інтеграції, слід забезпечити реалізацію реформи оплати праці державних службовців, впровадження системи HRMIS, реалізацію законодавства про службу в органах місцевого самоврядування, імплементацію інструментів інституціональної розбудови ЄС Twinning і TAIEX.

1. Деякі питання реформування державного управління України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 р. № 831–р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#Text> 2. Офіційний вебсайт Національного агентства України з питань державної служби. URL: <https://nads.gov.ua/> 3. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 02 травня 2023 року № 3077. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3077-20#Text> 4. Про затвердження Порядку ініціювання, підготовки та реалізації проектів Twinning: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2016 року № 700. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/700-2016-%D0%BF> 5. Офіційний вебсайт Центру адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу. URL: <https://www.center.gov.ua/> 6. Що означає звіт Sigma для державного управління в Україні [YricCікс, ГрегорВірант]. –2018. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/scho-oznachaye-zvit-sigma-dlya-derzhavnogo-upravlinnya-v-ukrayini-290268_.html 7. Інструменти забезпечення ефективності, результативності та якості діяльності органів державної влади / [М. Канавець (кер. авт. колективу), Ю. Лихач, А. Кукуля, О. Бутенко, Ю. Єрченко; за заг. ред. В. Купрія]. Київ: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2019. 178 с. URL: <https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/18.05.2021/posibnyk-instrymentu.pdf> 8. Основні спостереження зі

звіту Sigma 2018 року: офіційний портал реформи державного управління.
URL: <https://par.in.ua/overview-in-ukraine/progress/sigma-assessment>

References

1. Deyaki pytannya reformuvannya derzhavnoho upravlinnya Ukrainy: rozporядzhennya Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.07.2021 r. № 831–r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#Text>.
2. Ofitsiynyy veb sayt Natsional'noho ahentstva Ukrainy z pytan' derzhavnoyi sluzhby. URL: <https://nads.gov.ua/>.
3. Pro sluzhbu v orhanakh mistsevohosamovryaduvannya: Zakon Ukrainy vid 02 travnya 2023 roku № 3077. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3077-20#Text>.
4. Pro zatverdzhennya Poryadku initsiyuvannya, pidhotovky ta realizatsiyi proektiv Twinning: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11 zhovtnya 2016 roku № 700. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/700-2016-%D0%BF>.
5. Ofitsiynyy veb sayt Tsentru adaptatsiyi derzhavnoyi sluzhby do standartiv Yevropeys'koho Soyuzu. URL: <https://www.center.gov.ua/>.
6. Shcho oznachaye zvit Sigma dlya derzhavnoho upravlinnya v Ukraini [UhisSiks, HrehorVirant]. – 2018. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/scho-oznachaye-zvit-sigma-dlya-derzhavnogo-upravlinnya-v-ukrayini-290268_.html.
7. Instrumenty zabezpechennya efektyvnosti, rezul'tatyvnosti ta yakosti diyal'nosti orhaniv derzhavnoyi vlady / [M. Kanavets' (ker. avt. kolektyvu), YU. Lykhach, A. Kukulya, O. Butenko, YU. Yerchenko; za zah. red. V. Kupriya]. –K.: Tsentru adaptatsiyi derzhavnoyi sluzhby do standartiv Yevropeys'koho Soyuzu, 2019. – 178 c. URL: <https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/18.05.2021/posibnyk-instrymentu.pdf>.
8. Osnovni sposterezhennya zi zvituv Sigma 2018 roku: ofitsiynyy portal reformy derzhavnoho upravlinnya. URL: <https://par.in.ua/overview-in-ukraine/progress/sigma-assessment>.

Sopilka Anatolii. Key directions of strengthening the institutional stability of the civil service in the context of Ukraine receiving candidate status for access to the European Union

The article examines the issue of building a new civil service in the context of Ukraine receiving the status of a candidate for membership of the European Union and the activation of European integration processes. In particular, the main priorities are outlined, which are necessary for the rapid restoration and bringing the system of public administration and public service to the Principles of Public Administration developed by the SIGMA Program. It was determined that with in the frame work of the civil service reform, significant steps are being taken in the fulfillment of the international obligations under taken by Ukraine, in particular, the introduction of a new system of remuneration of civil servants based on the classification of positions with the aim of restructuring the remuneration system in accordance with the standards and principles of the member states of the European Union, which provides updating the salary structure through the classification of civil service positions, which takes into account the complexity of the work, there quired competence, knowledge and

level of responsibility; transparent and predictable salary components; a mechanism for gradually increasing wage competitiveness compared to the private sector. In addition, in order to ensure the professionalization of the civil service and service in local self-government bodies, the Strategy for the Development of the Vocational Training System until 2027 and the plan of measures for it simple mentation were approved, which is focused on the formation of a culture of self-learning among public servants, a conscious motivation for continuous learning, which is encouraged the state Another priority of the civil service reform is the introduction of the Human Resources Management Information System (HRMIS) in ministries and other central executive bodies. It was found that a strategic factor of institutional stability at the local level was the adoption by the Verkhovna Rada of Ukraine of the new Law of Ukraine “On Service in Local Self-Government Bodies” dated May 2, 2023 No. 3077, which was developed in accordance with the provisions of the European Charter of Local Self-Government and the principles of decentralization reform.

Key words: public administration, public service, European Union, European integration, sustainability, capacity.

СУЧАСНИЙ СТАН СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Здійснюється огляд сучасного стану стратегічного планування політико-правового розвитку України протягом 2015-2023 рр. Аналізуються недоліки ключових документів, які орієнтовані на планування політико-правового розвитку. Зроблено акцент на дослідженні ситуації щодо стратегічного планування у період повномасштабної війни росії проти України. Зокрема, надається оцінка першому Проєкту Плану відновлення України за різними тематичними напрямками, який може стати основою для формування актуальної стратегії політико-правового розвитку.

Наголошується на важливості використання зарубіжного досвіду стратегічного планування, особливо враховуючи результати успішної розробки Проєкту Плану відновлення України за участі іноземних експертів. Доведено необхідність включення до стратегічних документів основних структурних елементів – SMART цілі, система індикаторів, моніторингу та оцінки, визначення та аналіз ризиків.

Ключові слова: стратегія, стратегічний план, стратегічне планування, політико-правовий розвиток.

Movchan Uliana. Current state of strategic planning of the political and legal development of Ukraine

A review of the current state of strategic planning of Ukraine's political and legal development during 2015-2023 is carried out. The shortcomings of key documents that are focused on the planning of political and legal development are analyzed. Emphasis is placed on studying the situation regarding strategic planning during the full-scale war between Russia and Ukraine. In particular, an assessment is made of the first Project of the Recovery Plan of Ukraine in various thematic directions, which can become the basis for forming an actual political and legal development strategy.

The article emphasizes the importance of using international experience in strategic planning, especially taking into account the successful experience of developing the Project of the Recovery Plan of Ukraine with the participation of foreign experts. In addition, it is emphasized the need to include in strategic

documents the main structural elements, such as SMART goals, a system of indicators, monitoring and evaluation, identification and analysis of risks.

Key words: strategy, strategic plan, strategic planning, political and legal development.

Попри тривалу історію розвитку стратегічного планування в Україні досі відсутня практика повноцінного планування на загальнодержавному рівні. Воно використовується для розробки стратегій розвитку окремих сфер. Також відсутній загальний стратегічний план політико-правового розвитку, який дозволив би сформулювати єдину візію та комплексний підхід до діяльності і розвитку держави. Водночас поняття державного стратегічного планування відображається лише на рівні проєктів нормативних документів.

У якості однієї із перших спроб розробки комплексного документу можна виокремити Стратегію сталого розвитку «Україна-2020», яка була схвалена у 2015 р. У ній визначено напрями та пріоритети розвитку України на період до 2020 року [1]. «Стратегія-2020» складається з чотирьох векторів руху: сталий розвиток країни; безпека держави, бізнесу та громадян; відповідальність і соціальна справедливість; гордість за Україну в Європі та світі, а також закріплюється 25 ключових показників успішності розвитку країни.

Попри те, що документом пропонувалося проведення низки реформ, стратегічні індикатори реалізації Стратегії не використовуються на даний час органами влади для оцінки ходу виконання будь-яких реформ та програм. Однією із суттєвих прогалин Стратегії є те, що у тексті не визначається, хід виконання яких реформ і програм покликані оцінити її стратегічні індикатори (показники). Після завершення терміну дії Стратегії не було розроблено новий стратегічний документ, який продовжував би загальний вектор політико-правового розвитку України.

Нині Україна зосереджена на розробці стратегічних документів, які орієнтовані на досягнення Цілей сталого розвитку. 15 вересня 2017 р. Уряд України представив Національну доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна», яка визначає базові показники для досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР). У доповіді представлені результати адаптації 17 глобальних ЦСР з урахуванням специфіки національного розвитку, а також 86 завдань розвитку та 172 показники для моніторингу їх виконання [2].

© МОВЧАН Уляна Валеріївна – аспірантка відділу міжгалузевих і порівняльних правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6057-3677>; e-mail: ekzemplyar6@gmail.com

У 2020 р., на основі даних Державної служби статистики України, був підготовлений та презентований Добровільний національний огляд – документ, у якому аналізується досягнення цілей, визначених у Національній доповіді 2017 р. За результатами дослідження Україна досягнула певного прогресу в більшості цілей, зокрема: 17 цілей та 86 національних завдань ЦСР були інкорпоровані у 162 нормативно-правові акти Уряду, на реалізацію цілей і завдань спрямовано 1394 завдання та 4296 заходів, закріплених у цих актах [3].

Втім на основі власного аналізу Національної доповіді 2017 р. та Огляду 2020 р. ми можемо зробити висновок про те, що у документах відсутня методологія збору даних щодо досягнення визначених цілей. Також в Огляді відсутні посилання на джерела кожного окремого показника, а здебільшого вказано відповідальну установу. Подібні прогалини у методології призводять до того, що моніторинг та оцінка досягнення Цілей сталого розвитку є та залишатиметься некоректним. Наприклад, у цілі щодо протидії корупції оцінка ефективності проводиться на основі показника сприйняття рівня корупції в державному секторі з боку ділових кіл та експертів («Індекс сприйняття корупції» за методологією Transparency International). У Національній доповіді було встановлено наступні очікувані кількісні показники протидії корупції:

- 2015 р. – 27;
- 2020 р. – 40;
- 2025 р. – 50;
- 2030 р. – 60.

Насправді ж у 2020 р. Індекс сприйняття корупції становив 33, у 2021 р. – 32, а у 2022 – знову 33 [4]. Тобто цілком очевидно, що до 2025 р. Україна не зможе досягти запланованого показника, оскільки не досягла його і в 2020 р. Таким чином, виникають питання щодо методології визначення прогнозованих показників. Аналогічна ситуація спостерігається і з іншими показниками, представленими у документі.

16 лютого 2022 р., напередодні повномасштабного вторгнення росії до України, було затверджено Стратегію забезпечення державної безпеки [5]. У документі було проаналізоване безпекове середовище та загрози державній безпеці. Для цього документа є актуальними проблеми, пов'язані із більшістю стратегій, розро-

блених в Україні, а саме: постановка цілей у форматі візії замість моделі SMART, відсутність індикаторів, а також системи моніторингу та оцінки. Крім цього, аналіз безпекового середовища та загроз можна оцінити як поверхневий, адже тут виокремлюються ризики, пов'язані виключно з діяльністю росії. У стратегії не було детально досліджено загрози, які можуть бути пов'язаними з діяльністю інших держав.

Попри те, що 24 лютого 2022 р. почалося повномасштабне вторгнення росії до України, у нашій державі продовжилася розробка стратегічних документів, а також планів дій з їх реалізації. Важливим стратегічним документом даного періоду стала Стратегія державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 р., адже вона покликана врегулювати кризу переміщення, або міграційну кризу, – найбільшу в Європі з часів Другої світової війни.

Для більшості стратегій періоду 2022-2023 рр. притаманні вже зазначені проблеми. Крім цього, спостерігається вибірко-вий підхід при визначенні часових проміжків, у межах яких повинна діяти стратегія. Аналогічні проблеми стосуються планів дій із реалізації стратегій. Зокрема, у Плані дій з реалізації Стратегії зовнішньополітичної діяльності України, затвердженому 18 квітня 2023 р., відсутні будь-які кількісні показники запланованої діяльності [6]. Очікувані результати мають загальний характер, наприклад, «поширено спроможності», «створено умови» тощо.

Прикладом доволі вдалого стратегічного документа може бути Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року, яка була схвалена 12 серпня 2022 р. У документі подається детальний аналіз нормативно-правових актів у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, визначаються операційні цілі, очікувані результати відповідно до кожної цілі, а також індикатори [7]. Суттєвим недоліком стратегії є недосконала система моніторингу та оцінки, якою передбачено проведення моніторингу досягнення проміжних індикаторів успішності у 2024, 2027 рр. та кінцевих індикаторів у 2030 р. Визначені часові проміжки є недостатніми для відстежування результатів виконання стратегії, яка повинна діяти протягом 8 років.

На прикладі даного документа ми можемо простежити, як від коректної розробки стратегічного плану залежить ефективна побудова операційного плану. Адже у плані з реалізації даної стратегії на 2022-2024 рр. містяться конкретні кількісні показники, яких очікується досягти у зазначені часові проміжки.

Крім класичних стратегічних документів та зосередженості на ЦСР, в Україні вже з другої половини 2022 р. починають напрацьовуватися проекти стратегій, орієнтованих на повоєнне відновлення країни. 21-22 червня 2023 р. у Лондоні відбулася конференція «Ukraine Recovery Conference», під час якої було розроблено Проект Плану відновлення України за різними тематичними напрямками [8].

Даний проект можна оцінити як якісний стратегічний документ, адже він містить не лише візійні положення, а й конкретні вимірювані цілі, терміни виконання, а також якісні та кількісні індикатори. Серед недоліків слід виокремити те, що кількісні показники несистемно визначаються у переліку загальних цілей кожного окремого напрямку, а у списку загальнонаціональних проектів на виконання завдань зазначаються вже виключно кількісні показники.

В Україні досі спостерігається недостатній рівень правової регламентації процесу стратегічного планування. Це виявляється як у надмірній кількості нормативно-правових актів різного рівня, що відображають правові розпорядження з цього питання, так і у відсутності у законах, що регулюють стратегічне планування, чіткої системи взаємопов'язаних документів стратегічного планування всіх рівнів. Окрім цього, поширеною проблемою є відсутність узгодженості найважливіших напрямів стратегічного планування політико-правового розвитку, а також відсутність чітких параметрів для реалізації ефективного механізму моніторингу та контролю.

Таким чином, попри тривалий шлях та спроби у розробці різноманітних стратегічних документів, сучасна практика планування політико-правового розвитку України демонструє наявність значної кількості прогалин. Серед них: недосконалість систем індикаторів, моніторингу та оцінки; недостатня конкретність та вимірюваність цілей, проблеми у визначенні та аналізі ризиків. Зарубіжний досвід може слугувати важливим джерелом теорії і практики

для України, сприяючи удосконаленню стратегічного планування та забезпеченню ефективної реалізації стратегічних документів.

1. Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 року №5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text> 2. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-krainy.pdf> 3. Добровільний національний огляд щодо Цілей сталого розвитку в Україні. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-10/VNR%20SDG%20Ukraine%202020.pdf> 4. Corruption perceptions index. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/ukr>

5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки»: Указ Президента України від 16 лютого 2022 року № 56/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56/2022#Text> 6. Про затвердження плану дій з реалізації Стратегії зовнішньополітичної діяльності України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2023 року № 327 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-dii-z-realizatsii-strategii-zovnishnopolitychnoi-diialnosti-ukrainy-327r-180423> 7. Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2022 року №1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text> 8. Проект Плану відновлення України (матеріали за тематичними розділами). URL: <https://ua.unc-international.com/plan-vidnovlennya-ukrayini>

References

1. Pro Stratehiyu staloho rozvytku «Ukrayina-2020»: Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 12 sichnya 2015 roku №5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Tekst> 2. Tsili Staloho Rozvytku: Ukrayina. Natsionalna dopovid. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf> 3. Dobrovolnyy natsionalnyy ohlyad shchodo Tsiley staloho rozvytku v Ukrayini. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-10/VNR%20SDG%20Ukraine%202020.pdf> 4. Corruption perceptions index. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/ukr> 5. Pro rishennya Rady natsionalnoyi bezpeky i oborony Ukrayiny vid 30 hrudnya 2021 roku «Pro Stratehiyu zabezpechennya derzhavnoyi bezpeky»: Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 16 lyutoho 2022 roku № 56/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56/2022#Text> 6. Pro zatverdzhennya planu diy z realizatsiyi Stratehiyi zovnishnopolitychnoyi diyalnosti Ukrayiny: Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 8 kvitnya 2023 roku №327-r. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-dii-z-realizatsii-strategii-zovnishnopolitychnoi-diialnosti-ukrainy-327r-180423>

7. Pro skhvalennya Derzhavnoyi stratehiyi zabezpechennya rivnykh prav ta mozhlyvostey zhinok i cholovikiv na period do 2030 roku ta zatverdzhennya operatsiynoho planu z yiyi realizatsiyi na 2022-2024 roky: Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 20 hrudnya 2022 roku №1163-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text> 8. Proekt Planu vidnovlennya Ukrayiny (materialy za tematychnymy rozdilamy). URL: <https://ua.urc-international.com/plan-vidnovlennya-ukrayini>

Movchan Uliana. Current state of strategic planning of the political and legal development of Ukraine

A review of the current state of strategic planning of Ukraine's political and legal development during 2015-2023 is carried out. The shortcomings of key documents that are focused on the planning of political and legal development are analyzed. Despite the long history of the development of strategic planning, there is still no practice of comprehensive planning at the national level in Ukraine. It is used to develop strategies for the development of certain areas.

Ukraine also lacks a general strategic plan for political and legal development, which would allow for the formation of a unified vision and a comprehensive approach to the activity and development of the state. At the same time, the concept of state strategic planning is reflected only at the level of projects of normative documents.

Despite the fact that Russia's full-scale invasion of Ukraine began on February 24, 2022, the development of strategic documents and action plans for their implementation continued in Ukraine.

Emphasis is placed on studying the situation regarding strategic planning during the full-scale war between Russia and Ukraine. In particular, an assessment is made of the first Project of the Recovery Plan of Ukraine in various thematic directions, which can become the basis for forming an actual political and legal development strategy. This Project can be evaluated as a high-quality strategic document, because it contains not only vision provisions, but also specific measurable goals, deadlines, as well as not only qualitative, but also a number of quantitative indicators.

Furthermore, the article emphasizes the importance of using international experience in strategic planning, especially taking into account the successful experience of developing the Project of the Recovery Plan of Ukraine with the participation of foreign experts. In addition, it is emphasized the need to include in strategic documents the main structural elements, such as SMART goals, a system of indicators, monitoring and evaluation, identification and analysis of risks.

Key words: strategy, strategic plan, strategic planning, political and legal development.

УДК 321.7

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-261

О. В. МАРКО

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕМОКРАТІЇ ПІД ВПЛИВОМ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Виділено три етапи трансформації демократичних інститутів під впливом інформаційно-комунікаційних технологій: 1) електронна демократія, 2) віртуальна демократія і 3) Web 2.0 (мережева демократія), які об'єднують поступове впровадження елементів прямої демократії у представницьку. Відзначено, що на відміну від віртуальної демократії електронна демократія та демократія Web 2.0 переслідували насамперед реформаторські наміри. Показано, що, виходячи з оптимістичного переконання у демократичному характері комунікаційних технологій як таких, їх прихильники наполягали на необхідності використання цього потенціалу для більш прямого демократичного самовизначення.

Виділено та охарактеризовано нові можливості, що надає розвиток ІКТ для реалізації демократичного самовизначення, які можна об'єднати в три основних напрями демократичної трансформації: 1) відкритий уряд: нова взаємодія між урядом та громадянами, 2) реформування публічної сфери та 3) посилення взаємозв'язку між участю та представництвом.

Ключові слова: демократія, цифровізація, технології, представництво, участь, управління.

Marko Oleksii. Evolution of democracy under the influence of digital technologies

Three stages of the transformation of democratic institutions under the influence of information and communication technologies are identified: 1) electronic democracy, 2) virtual democracy and 3) Web 2.0 (network democracy), which are united by the gradual introduction of elements of direct democracy into representative democracy. It is noted that, unlike virtual democracy, e-democracy and Web 2.0 democracy were primarily pursued with reformist intentions. Based on the optimistic belief in the democratic nature of communication technologies as such, their supporters insisted on the need to use this potential for more direct democratic self-determination.

The article identifies and characterises the new opportunities provided by the development of ICTs for the realisation of democratic self-determination,

which can be grouped into three main areas of democratic transformation: 1) open government: new interaction between government and citizens, 2) reforming the public sphere, and 3) strengthening the relationship between participation and representation.

Key words: *democracy, digitalisation, technology, representation, participation, governance.*

Технологічні зміни, зумовлені науковим прогресом, змінюють не лише спосіб виробництва, а й призводять до змін, подекуди радикальних, у суспільному та політичному устрої держави. Коли йдеться про інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ), то їх розвиток в ХХ-ХХІ ст. мав найбільший і найшвидший вплив на наші уявлення про демократію, взаємодію між державою та громадянами.

Аналіз впливу ІКТ на суспільно-політичні відносини, нових політико-правових феноменів зумовлених їх впровадженням у політичну систему є предметом дослідження широкої когорти зарубіжних та вітчизняних вчених. Проте, на нашу думку, детальніше вивчення витоків появи різноманітних підходів до розуміння демократії та взаємодії держави та громадян в умовах прискореного розвитку ІКТ дасть змогу краще усвідомити як суть демократичних процесів, так і перспективи їх подальшого удосконалення.

За останніх півстоліття еволюції цифрової демократії можна виділити три етапи її розвитку: 1) електронна демократія, 2) віртуальна демократія і 3) Web 2.0 (мережева демократія). Їх об'єднує використання комунікаційних технологій для впровадження елементів прямої демократії у представницьку.

1. Електронна демократія. Одним із перших попередників сучасних соціальних мереж та платформ участі стало кабельне телебачення 1980-х років, що сприяло появі ідеї теледемократії [1; 2]. Обговорення потенціалу використання цифрових технологій для покращення демократії у цей період зосереджувалося на покращенні інформаційної взаємодії між громадянами та заохочення їх участі в суспільно-політичному житті. Кабельні телевізійні канали дозволили громадянам спілкуватися між собою без посередників і, таким чином, створили можливості для прямої демократії. Своєрідним втіленням цієї ідеї є електронні міські збори, які за аналогією з афінською агорою мають сприяти зменшенню політичної відчуженості, кращій координації зусиль однодумців, що посилю-

вало б демократичні інститути [3]. Інформаційні технології, що лежить в основі моделі теледемократії, здебільшого розглядалися як інструмент, і це зумовлювало певну поверхневість досліджень їх впливу на демократію. Винятком є концепція сильної демократії Б. Барбера з її «схильністю до безпосередності, прямолінійності, латеральної комунікації» [4, р. 585], яка стверджує, що технології можна використовувати для виконання різних завдань, що сприяють зміцненню демократичних інститутів. Прикладами можуть бути техніка деліберативного опитування і відповідна концепція деліберативної демократії Дж. Фішкіна [5] або використання інформаційних систем приватних оголошень для створення мереж політичних активістів [6].

2. Віртуальна демократія. З поширенням інтернету та його комунікаційних послуг на початку 1990-х років з'явилося нове бачення віртуальних спільнот, яке підкреслило їх унікальні особливості. Знаковий образ «глобального села» [7] М. Маклюєна змінив міську ратушу. Критикуючи чинні політичні інститути за зростання відчуженості громадян від політичних процесів піонери інтернету проголошували намір перенести своє техноліберальне уявлення про демократію в новий кіберпростір. У «Декларації незалежності» Дж. П. Барлоу [8] усталені демократії зображені як тиранії, а кіберпростір як місце для появи нових форм політичного та економічного самовизначення, що складаються з вільних і рівних індивідів. Поєднавши неоліберальні ідеї свободи від уряду із сильним почуттям індивідуальної свободи та контр-культурою приватизації, децентралізована архітектура інтернету стала уособленням стилю політичного самовизначення 1990-х років.

Дедалі ширше використання можливостей інтернету, зокрема списків розсилки електронної пошти, також підтримувало комунітаристську версію демократії. Вона переконувала у необхідності відродження втраченої спільності як нової форми громадянського суспільства, яку Дж. Гастіл згодом охарактеризував як «машина демократії» [9]. Виникають нові типи мережевих культур, які можуть позбутися традиційних способів дискримінації та маргіналізації завдяки високому ступеню анонімності користувачів. Однак на початку 2000-х років спостерігається занепад ідеї виключності інтернету і зростання закликів до регулювання цифрової інфра-

структури, у результаті чого демократичні уявлення про окремий кіберпростір втрачають свою актуальність.

3. Web 2.0 та мережева демократія. Поява учасницької мережі на початку XXI ст. знаменує перехід від інтернету «лише для читання» до інтернету «для читання/запису», де у результаті постійного удосконалення сервіси повинні ставати дедалі кращими в міру зростання кількості користувачів. Тепер користувачі мережі перетворювалися на виробників контенту з можливістю зробити індивідуальний внесок у публічний дискурс. Нові комунікаційні сервіси, такі, як блоги, подкасти, віртуальні радіо і відеоканали, створили нові можливості не лише для практики, а й для обговорення нових моделей демократії [10, р. 339].

Хоча демократія Web 2.0 широко вітається як інструмент політичних змін, їй бракує утопічного, революційного аспекта віртуальної демократії. Вона насамперед зосереджується на реалізації нового етапу масової участі у представницькій демократії [11, р. 3]. Свобода уже не є привілеєм еліти піонерів інтернету, а узгоджується з поняттями культурного розмаїття, політичного дискурсу та справедливості в рамках «мережевої демократії» [12] К. Хекера або «вікідемократії» [13] Б. Новека, але ціною актуалізації інтернету є поєднання комерційної та емансипативної логіки. Нові бізнес-моделі сприяли світовій соціалізації нових комунікаційних послуг, одночасно комерціалізуючи приватну сферу та людський розум.

Вважалося, що безпосередність цифрових технологій та їхні можливості організації без організації розмивають усталені ієрархії та значно обмежують можливості бюрократичних інститутів. У «слабкій співпраці» між людьми, пов'язаними цифровим зв'язком, яка поєднує індивідуалізм і солідарність у непередбачувані, підтримувані натовпом способи, є своя особлива сила [14]. Демократія Web 2.0 також сильно перегукується з концепцією деліберативної демократії Ю. Габермаса, яка підкреслює роль публічної сфери для колективного самовизначення.

На відміну від віртуальної демократії електронна та демократія Web 2.0 переслідували насамперед реформаторські наміри. Виходячи з оптимістичного переконання в демократичному характері комунікаційних технологій як таких, їх прихильники наполягали на необхідності використання цього потенціалу для більш прямо-

го демократичного самовизначення. Через кілька років «популізм платформ» відродив сподівання на опосередковану і пряму здатність до колективних дій за допомогою цифрових технологій [15].

Нині цифровізація дає нові можливості для реалізації демократичного самовизначення, які можна об'єднати в три основних напрями демократичної трансформації: 1) відкритий уряд: нова взаємодія між урядом та громадянами, 2) реформування публічної сфери та 3) посилення взаємозв'язку між участю та представництвом.

По-перше, цифрова демократія передбачає різні нові поняття демократичного врядування. Ці поняття включають ініціативи відкритого уряду або відкритої демократії [16] на одному кінці спектра, а на іншому – способи управління населенням на основі управлінських даних. Проекти відкритого урядування та відкритої демократії спрямовані на підвищення прозорості та чутливості політичних процесів. Завдяки наданню громадянам можливості безпосередньої взаємодії з органами державного управління політика може бути краще пристосована до їхніх потреб. Концепція відкритої демократії поширюється на всі рівні – від місцевої співпраці до загальнонаціональних цифрових ратуш або міжнародних угод, таких, як Партнерство «Відкритий уряд». Деякі проекти відкритого уряду прямо мають стратегію витіснення політичних партій і традиційних ієрархій на другий план. Переосмислення уряду як цифрової платформи має за мету досягти горизонтальних форм громадянської співпраці задля неспотвореної реалізації спільного блага.

Попри всі сподівання на ефективні кроки до прямої демократії з використанням цифрових технологій, концепції масової участі стикаються з організаційними обмеженнями. З цієї причини ініціативи відкритого уряду раніше зосереджувалися насамперед на посиленні підзвітності через прозорість та покращенні взаємодії між громадянами та державними установами.

Також з'явилися нові системи прийняття рішень і моделі активної масової участі, що відповідають ширшому розумінню громадянства. У більшості цих проєктів громадяни більше не сприймаються в ролі виборців або пасивних спостерігачів за демократичним управлінням. Натомість громадяни мають брати активну участь у консультаціях та процесах прийняття рішень.

На противагу цим ініціативам, що передбачають участь громадян, цифрові технології також сприяють більш технократично орієнтованим концепціям чутливого врядування. Так, концепція «демократії даних» [17, р. 246] представляє цифрову демократію як науковий та управлінський проект, спрямований на вдосконалення інформаційної бази як умови для ефективної політики. Епістемічні практики, такі, як вибірка демографічних даних, спрямовані на створення репрезентацій громадян на основі даних, відображають ідею про те, що аналіз даних може «дати безпрецедентне розуміння населення для політиків» [18, р. 249]. Такі підходи, як демократія даних, критикують за втілення духу патерналістського лібералізму, оскільки вони підміняють збір даних політичною участю і досягають соціального добробуту за допомогою вказівок зверху, а не шляхом розбудови спроможності для кожного.

По-друге, публічна сфера як простір формування думок і волі є невід'ємною умовою ліберальних демократій. Засоби комунікації, публічна сфера та демократичне життя багато в чому пов'язані між собою: завдяки новій комунікаційній інфраструктурі після запровадження телерадіомовлення відбуваються глибокі політичні зміни. Що стосується цифровізації, то це насамперед сприяння донесенню голосу громадськості або контенту, створеного користувачами. Якщо радіомовлення і друкарський верстат надавали привілейований доступ до публічних виступів професіоналам (журналістам, публіцистам) та представникам еліти, то цифрові медіа запровадили комунікаційні послуги, які дають голос кожному і створюють основу для мережевої громадськості. Соціальні мережі, блогосфера та месенджери сформували комунікаційну інфраструктуру, яка уможливорює і формує сучасний тип масової самокомунікації.

Однак трансформація публічної сфери не пов'язана лише з цифровими медіа. Як свідчить зростаюча популярність деліберативної демократії, формування політичної думки через публічний дискурс стає дедалі важливішим процесом не лише саме по собі, а й у зв'язку з виборами та прийняттям рішень у парламенті. У відповідь на зниження довіри до демократичних інститутів і публічних еліт публічна сфера також взяла на себе функцію «сторожового пса», який контролює здійснення політичної влади. Зростання ролі публічної сфери та розвиток цифрових медіа призводить до зміни репрезентації громадськості та диверсифікації функції наг-

ляду. Твіти та збірки хештегів стали сприйматися як вираження громадської думки та глас народу, а функцію «сторожового пса» тепер виконує ширше коло суб'єктів, серед яких активісти громадянських технологій, журналісти-розслідувачі та лідери громадської думки.

Поняття «моніторингової демократії» або «контрдемократії» [19] є одним зі способів осмислення цифрових трансформацій. «Мережева громадськість» підкреслює горизонтальні зв'язки в межах більш активної аудиторії, що впливає на розуміння демократичної влади та демократичного суб'єкта. Як побічний ефект взаємодії через цифрові медіа, такі, як платформи, громадськість робить свій внесок у виробництво, циркуляцію та ранжування інформаційних потоків. Оскільки громадськість стає генератором, то встановлені соціальні та правові межі між виробництвом, розповсюдженням і споживанням новин розмиваються. Традиційні ЗМІ втрачають контроль над своїми каналами комунікації на користь соціальних мереж. Журналістські стандарти конкурують з алгоритмічними методами модерування контенту, включаючи ймовірнісний розрахунок популярності та персоналізовані інтереси. Персоналізація та горизонтальний розподіл інформаційних потоків сприяють значній плюралізації публічної сфери, у результаті чого спільні політичні орієнтири, які раніше вважалися передумовою демократичного дискурсу та формування волі, можуть втратити свою очевидність.

По-третє, відбувається переосмислення взаємозв'язку між участю і представництвом. Цифрова демократія формується на тлі занепаду раніше привілейованих форм політичної діяльності: політичні партії стикаються із скороченням членської бази, а аудиторія пасивних громадян перетворилася на активну аудиторію споживачів. Відбувається перебалансування між «двома повноваженнями демократичного суверена» [20] – публічною сферою як простором для дискусій та сферою прийняття інституційних рішень, причому перша набуває більшої актуальності порівняно з другою. Цифрові платформи для проведення кампаній дозволяють мобілізуватися для вирішення політичних питань, які відстоюють ідею більш безпосереднього вираження волі народу за допомогою краудфандингового лобіювання. Хештег-активізм у соціальних мережах урізноманітнює традиційні форми формування журналістського порядку

денного, виходить за межі пасивного поняття аудиторії та доповнює активістські практики через створення висхідних проблемних пабліків. Розвиток громадянського технологічного активізму створює цифрові інфраструктури для полегшення залучення громадян, покращення комунікації та зворотного зв'язку між урядами та громадянами, а також посилення політичної підзвітності [21]. Однак цифровий активізм не є автоматично більш інклюзивним і отримує більше політичного визнання, ніж аналогові форми залучення.

З іншого боку, зростання комунікативної парадигми, яка наголошує на публічному дискурсі та проявляється у соціальних рухах, ризикує знехтувати необхідністю організаційних зв'язків з інститутами, що приймають рішення, такими, як парламенти та партії, і нехтувати ними. Політична участь переорієнтовується від довгострокового залучення до діяльності політичних партій чи об'єднань на проблемно орієнтовані, короткострокові форми дії, які можна описати як перехід від колективної до «сполучної дії» [22].

Знову ж таки, не всі ці організаційні експерименти передбачають демократизацію політичних структур. Стратегії «обчислювального управління» [23, р. 144] спрямовані на контроль політичної мобілізації за допомогою маніпулятивних стимулів «спостереження за виборцями» та рекламної індустрії. Зокрема, це стосується застосування мікротаргетингу на конкретні групи виборців, що може посилювати політику ідентичності, а не створювати просвітницький публічний дискурс. Демократична ідея ослаблення контролю з боку партійних еліт шляхом проведення праймеріз і мережевої мобілізації уможливорює не лише прогресивну політику, а й популістську мобілізацію, появу політичних демагогів.

Інфраструктура цифрової демократії уможливорює горизонтальну демократичну самоорганізацію в ширшому та більш інтерактивному масштабі. Водночас представницькі інститути удосконалюють свій арсенал механізмів політичної координації. Таким чином, цифрова демократія долає ієрархічну бюрократичну організацію представницької демократії. Нові моделі виникають на межі «інтерактивності та контролю» [24, р. 3], частково вбираючи в себе вплив модифікованого ринкового підходу до політики, завдяки якому з'являється політичне громадянство, здатне формувати громадську думку та впливати на прийняття політичних рішень.

Отже, цифровізація зумовила непередбачуваний процес трансформації демократичних інститутів із дедалі більшою кількістю учасників. Еволюція цифрової демократії свідчить про відкриті, часто експериментальну взаємодію політичних уявлень, проблем і цілей з новими технічними можливостями. Ці зміни часто є амбівалентними і не відображають лінійного руху до більш прямих, опосередкованих або прозорих форм суверенітету. Тому цифрову демократію не можна звести до посилення чи ослаблення окремих елементів, таких, як свобода, рівність, участь чи безпосередність.

З огляду на цю внутрішню динаміку трансформація демократії під впливом цифровізації не піддається монокаузальному поясненню і вимагають врахування взаємодії політичних інтересів, цифрових можливостей та соціального контексту. Цифрова демократія розвивається у середовищі, яке політичні актори можуть контролювати лише частково. Нові технології є не лише засобами, вони також стали предметом політичної взаємодії. Іншими словами, в умовах цифровізації демократія передбачає боротьбу за свої основоположні принципи, цінності та інфраструктуру. Тому в сучасних умовах її слід розуміти як умовний політичний устрій, що перебуває в постійному русі.

1. Dutton W. H. Political Science Research on Teledemocracy. *Social Science Computer Review*. 1992. Vol. 10. № 4. P. 505–522. 2. Etzioni A. Teledemocracy: The Electronic Town Meeting. The Atlantic. 1992. № 270 (4). P. 36–39. 3. Grossman L. K. *The electronic republic: Reshaping democracy in the information age*. Penguin Books, 1996. 4. Barber B. R. Three Scenarios for the Future of Technology and Strong Democracy. *Political Science Quarterly*. 1998. Vol. 113. № 4. P. 573–589. 5. Fishkin J. When people speak, deliberative democracy and public consultation. Oxford: Oxford University Press, 2009. 6. Rafaeli S. The Electronic Bulletin Board: A Computer-Driven Mass Medium. *Social Science Micro Review*. 1984. Vol. 2. № 3. P. 123–136. 7. McLuhan M., Bruce R. *Powers The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century*. Oxford: Oxford University Press 1992. 8. Barlow J. P. A declaration of the independence of cyberspace. URL: <https://www.eff.org/cyberspace-independence> 9. Gastil J. Building a Democracy Machine: Toward an Integrated and Empowered Form of Civic Engagement. URL: https://ash.harvard.edu/files/as/h/files/democracy_machine.pdf 10. Dahlgren P. The Internet and the Democratization of Civic Culture. *Political Communication*. 2000. Vol. 17. № 4. P. 335–340. 11. Froomkin M. Technologies for Democracy. *Democracy Online: The Prospects for Political Renewal Through the Internet* / ed. by P. Shane. London: Routledge, 2004. P. 3–20. 12. Hacker K.L. Network

Democracy and the Fourth World. *Communications*. 2002. Vol. 27. № 2. P. 235–260. **13.** Noveck B. S. Wiki government: How technology can make government better, democracy stronger, and citizens more powerful. New York: Brookings Institution Press, 2009. **14.** Aguiton C., Cardon D. The Strength of Weak Cooperation: An Attempt to Understand the Meaning of Web 2.0. *Communications & Strategies*. 2007. Vol. 65. P. 51–65. **15.** De Blasio E., Sorice M. Populism between direct democracy and the technological myth. *Palgrave Communications*. 2018. Vol. 4. № 1. URL: <https://www.nature.com/articles/s41599-018-0067-y> **16.** Landemore H. Open Democracy. Princeton: Princeton University Press, 2020. **17.** Susskind J. Future politics: Living together in a world transformed by tech. Oxford: Oxford University Press, 2018. **18.** Ulbricht L. Scraping the Demos. Digitalization, Web Scraping and the Democratic Project. *Democratization*. 2020. Vol. 27. № 3. P. 426–442. **19.** Rosanvallon P. Counter-democracy: Politics in an age of distrust. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. **20.** Urbinati N. Democracy disfigured: Opinion, truth, and the people. Harvard: Harvard University Press, 2014. **21.** Webb M. Coding democracy: How hackers are disrupting power, surveillance, and authoritarianism. MIT Press, 2020. **22.** Bennett W. L., Segerberg A. The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics. *Information, Communication & Society*. 2012. Vol. 15. № 5. P. 739–768. **23.** Kreiss D. Taking Our Country Back: The Crafting of Networked Politics from Howard Dean to Barack Obama. Oxford: Oxford University Press, 2012. **24.** Chadwick A., Stromer-Galley J. Digital Media, Power, and Democracy in Parties and Election Campaigns: Party Decline or Party Renewal? *The International Journal of Press/Politics*. 2016. Vol. 21. № 3. P. 283–293.

Marko Oleksii. Evolution of democracy under the influence of digital technologies

Three stages of the transformation of democratic institutions under the influence of information and communication technologies are identified: 1) electronic democracy, 2) virtual democracy and 3) Web 2.0 (network democracy), which are united by the gradual introduction of elements of direct democracy into representative democracy. It is noted that, unlike virtual democracy, e-democracy and Web 2.0 democracy were primarily pursued with reformist intentions. Based on the optimistic belief in the democratic nature of communication technologies as such, their supporters insisted on the need to use this potential for more direct democratic self-determination.

The article identifies and characterises the new opportunities provided by the development of ICTs for the realisation of democratic self-determination, which can be grouped into three main areas of democratic transformation: 1) open government: new interaction between government and citizens, 2) reforming the public sphere, and 3) strengthening the relationship between participation and representation.

Digitalisation has led to an unpredictable process of transformation of democratic institutions with an increasing number of actors. The evolution of digital democracy is characterised by an open, often experimental interaction between political perceptions, concerns and goals and new technical possibilities. These changes are often ambivalent and do not reflect a linear movement towards more direct, indirect or transparent forms of sovereignty. Therefore, digital democracy cannot be reduced to the strengthening or weakening of individual elements such as freedom, equality, participation or immediacy.

Given these internal dynamics, the transformation of democracy under the influence of digitalisation defies a monocausal explanation and requires consideration of the interplay of political interests, digital capabilities and social context. Digital democracy is developing in an environment that political actors can only partially control. New technologies are not only means, they have also become the subject of political interaction. In other words, in the context of digitalisation, democracy involves a struggle for its fundamental principles, values and infrastructure. Therefore, in today's context, it should be understood as a conditional political system in constant flux.

Key words: democracy, digitalisation, technology, representation, participation, governance.

УДК 321.74 (477)

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-272

Б. П. БЕВЗА

СОЦІАЛЬНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ У КОНСТРУКТИВІСТСЬКОМУ ПІДХОДІ ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Визначено роль соціальних репрезентацій у процесі конструювання національної ідентичності як складової перетворення соціальної реальності, а також у конструктивістському підході до інтерпретації національної ідентичності. Проаналізовано історію виникнення та утвердження поняття соціальних репрезентацій у науковому дискурсі, розглянуто підходи до визначення поняття «соціальна репрезентація» та його розрізнення із поняттям «ментальна репрезентація». Викладено процес конструювання соціальних репрезентацій шляхом реконтекстуалізації соціальних практик. Означено процес конструювання соціальних репрезентацій одним із стратегічних напрямів дослідження національної ідентичності.

Ключові слова: соціальна репрезентація, соціальний конструктивізм, національна ідентичність, дискурс-аналіз.

Bevza Bogdan. Social representations in the constructivist approach to the interpretation of national identity

The role of social representations in the process of constructing national identity as a component of the transformation of social reality, as well as in the constructivist approach to the interpretation of national identity, is defined. The history of the emergence and establishment of the concept of social representations in the scientific discourse is analyzed, approaches to the

definition of the concept of social representation and its distinction from the concept of "mental representation" are considered. The process of constructing social representations by recontextualizing social practices is described. The process of constructing social representations is identified as one of the strategic directions of national identity research.

Key words: social representation, social constructivism, national identity, discourse analysis.

Соціальні репрезентації відіграють одну з ключових ролей у процесі перетворення соціальної реальності, і зокрема конструювання національної ідентичності. Тому **мета** цієї статті – визначити роль соціальних репрезентацій у конструктивістському підході до інтерпретації національної ідентичності. Для цього необхідно проаналізувати історію виникнення та утвердження поняття соціальних репрезентацій у науковому дискурсі, розглянути підходи до визначення поняття «соціальна репрезентація», окреслити роль соціальних репрезентацій у конструктивістському (зокрема дискурсивному) підході до інтерпретації та конструювання національної ідентичності.

Нині виділяють два підходи до розуміння колективних ідентичностей: есенціалістський та конструктивістський. Есенціалістський підхід (який вважають класичним) ґрунтується на явищі самоототожнення особистості, що пояснюється як природне явище, можливе за участі природних сутностей.

Зважаючи на сучасний стан західного наукового дискурсу, можна впевнено стверджувати, що відбувся перехід від соціально-психологічного до комунікативно-дискурсивного розуміння поняття ідентичності, який ґрунтується на міждисциплінарних розробках учених, заснованих на парадигмі конструктивізму, основоположниками якої є П. Бергер і Т. Лукман.

На основі їхньої праці «Соціальне конструювання реальності. Трактат із соціології знання» та пов'язаних з нею наукових розробок сформувалася школа соціального конструктивізму. Узагальнюючи доробок цієї школи щодо ідентичності, Н. Костенко стверджує: «На думку конструктивістів, ідентичність (особиста і колективна) розглядається як «рукотворна» категорія, що конструюється у межах різноманітних, конкуруючих дискурсивних практик» [1, с. 74].

Серед західних науковців, котрі заклали основи наступних наукових розробок, виділимо таких, як: Б. Андерсон, П. Бергер,

Г. Блумер, Р. Брубейкер, С. Гантінгтон, Е. Гідденс, Е. Гобсбаум, Е. Еріксон, Р. Інглгарт, П. Рікер, Е. Сміт, Ч. Тейлор, К. Хьюбнер.

Також один із підходів до дослідження ідентичності, а саме дискурсивне конструювання національної ідентичності, розробляли представники критичного дискурс-аналізу, започаткованого та розробленого Р. Водак, Н. Феркло, Р. Сколлоном та Т.А. ван Дейком в останній декаді ХХ ст. [2, 3].

У контексті українського наукового доробку слід констатувати відсутність концептуального підходу до дослідження ідентичності, яка пізніше була частково заповнена працями В. Васютинського, С. Веселовського, Т. Воропай, Б. Глотова, І. Губеладзе, І. Кресіної, М. Козловця, Л. Нагорної, М. Обушного, М. Степика та ін.

Осмислюючи підходи до інтерпретації національної ідентичності, варто наголосити, що розрізнення конструктивістського та есенціалістського розуміння колективних (зокрема, національної) ідентичностей засноване не лише на базовій прихильності до об'єктивістського чи суб'єктивістського філософського підходу до трактування подібних сутностей. Власне наголос есенціалістського підходу на «природності» явища ідентичності та на «природності» процесів, які змінюють це явище, наразі набуває певного негативного контексту в науковому дискурсі.

У контексті дискурсивного підходу до національної ідентичності ми звернемося до поняття дискурсу та його означення. Так, дослідниця критичного дискурс-аналізу Р. Водак окреслює дискурс як «комплексний вузол одночасних та послідовних взаємопов'язаних лінгвістичних актів, що виявляють себе через соціальні поля дії як тематично переплетені семіотичні, усні чи письмові символи, найчастіше як «тексти», що відноситься до таких специфічних семіотичних типів, як «жанри» [2, с. 66].

Виділяють три шляхи прояву дискурсу в соціальній реальності: як частина соціальної діяльності; у репрезентаціях; у конституванні ідентичностей (чи загальніше – способі буття).

По-перше, дискурс постає як частина соціальної діяльності. Цей вираз можна окреслити як «класичний» спосіб означення дискурсу. Соціальна інтеракція стала об'єктом дослідження представників течії інтеракціонізму, які суттєво вплинули на соціальних конструктивістів.

По-друге, дискурс постає у способі буття, в конституюванні ідентичностей. Детальніше цю проблему розглядав Г. Хоружий [4, с. 8, 9].

По-третє, дискурс постає у ментальних і соціальних репрезентаціях реальності. Поняття «соціальна репрезентація» ввів у науковий обіг С. Московічі у 1963 році. Він вважав, що це «визначення соціального об'єкта спільнотою з метою поведінки та комунікації» [5, с. 251]. У більш розлогому вигляді найбільш цитованим визначенням соціальних репрезентацій є версія 1973 року: «система цінностей, ідей і практики з подвійною функцією; по-перше, встановити порядок, який дозволить індивідам орієнтуватися у своєму матеріальному та соціальному світі та справлятися з ним; і, по-друге, уможливити спілкування між членами спільноти, забезпечивши їх кодом для соціального обміну та кодом для найменування та однозначної класифікації різних аспектів їхнього світу та їхньої індивідуальної та групової історії» [6, с. 13].

Протягом наступних 20 років це явище активно досліджували переважно соціальні психологи, чий підхід був суттєво вужчим за бачення С. Московічі, та таким чином обмежував дослідницький потенціал. Детальніше про це згадують Дж. Поттер та М. Білліг у своїй праці 1992 року, присвяченій описаній ситуації: «Більш загальний момент полягає в тому, що теорія соціальних репрезентацій знаходиться на межі ряду соціальних наукових дисциплін, але вона все ж була розроблена в соціальній психології, на основі традиційної проблематики соціальної психології, приділяючи мало уваги багатству відповідних досліджень у сусідніх сферах, включаючи конwersаційний та дискурс-аналіз» [7, с. 18].

Очевидно, що розвиток теорії соціальних репрезентацій відокремив власне теорію від поняття, яке стали використовувати і в інших, суміжних ділянках. Наприклад, О. Васильченко окреслює соціальні репрезентації у суттєво ширшому контексті, збільшуючи потенціал до міждисциплінарних розробок цього питання: «Як феномен «соціальні репрезентації» втілюються в різноманітних, більш-менш складних формах. Це образи, у яких сконденсована сукупність значень. Це й системи відліку, що дозволяють нам інтерпретувати те, що з нами відбувається й осмислювати несподіване. Це й категорії, що служать для класифікації обставин, феноменів, індивідів, з якими ми маємо справу. Це й теорії, що дозволяють ухвалювати рішення, на них спираючись. В життєдіяльності

особистості вони здійснюють ці функції як окремо, так і одночасно» [8, с. 24-32].

Також до цієї проблематики звертався дослідник соціокогнітивного напрямку критичного дискурс-аналізу Т. А. ван Дейк, розрізняючи поняття «ментальна репрезентація» та «соціальна репрезентація» таким чином: «Традиційне розрізнення окреслюється між індивідуальними знаннями персонального досвіду, відображеними у епізодичній (довготривалій) пам'яті як ментальні моделі подій і ситуацій та більш загальними соціальними репрезентаціями, розміщеними у «семантичній» – чи точніше «соціальній пам'яті» [9, с. 11]. Описуючи ментальні репрезентації, він стверджує: «Когнітивні процеси у пам'яті оперують специфічними когнітивними структурами, названими (ментальними) репрезентаціями, формуючи, змінюючи, зберігаючи чи (де)активуючи їх. Тобто думки, знання, вірування, інтерпретації, плани, установки чи ідеології є різними типами ментальних репрезентацій» [10, с. 5].

Ментальна репрезентація будь-якого об'єкта всередині ментальної моделі світу людини передбачає контекст, у якому цей об'єкт перебуває. У такому разі умови, в яких у майбутньому існуватиме людина, постають контекстом загальної моделі майбутнього держави і суспільства. Варто наголосити, що ментальна репрезентація індивідом держави не обмежена лише контекстом його місця у ній у майбутньому. Як частина соціального життя індивіда, держава постає окремим елементом ментальної моделі світу, що має окрему ментальну репрезентацію, яка при цьому осмислюється у контексті політики як ширшого поняття. І держава, і політика, і суспільство, й інші категорії у цій площині є невід'ємною частиною існування людини, тому ментальні репрезентації різних категорій, пов'язаних із соціально-політичною сферою, матимуть подібний контекст через репрезентації ширших категорій, на основі яких ґрунтуються слова чи осмислення людини. Інакше кажучи, йдеться про контекстуальні моделі, які Т. А. ван Дейк визначає так: «Контекстуальні моделі – це специфічний тип досвідних моделей. Вони репрезентують комунікативні епізоди, у яких ми беремо участь, зазвичай як частину інших щоденних епізодів» [11, с. 130]. Таким чином, здійснюючи будь-яку соціальну практику, людина (соціальний актор) буде створювати та поміщати в дискурс власну репрезентацію інших практик, а також ту, що він здійснює. Цей

процес називають «реконтекстуалізацією» соціальних практик. Власне репрезентація – це процес конструювання практик, включено з рефлексивним самоконструюванням [12, с. 4].

Звертаючись до взаємозв'язку «соціальних репрезентацій» певного явища і «соціальних практик», пов'язаних з цим явищем, та власне процесу конструювання одного й іншого, можна згадати позицію О. Вакуленко, яка означає стратегічний напрям дослідження національної ідентичності: «Немає сумніву, що прототипи «соціальних репрезентацій», відомі явища реальності, котрі згодом можуть стати когнітивними системами, сприймаються в той чи той спосіб у суспільстві завдяки «символічним діям», які потребують ретельного вивчення, всебічної наукової рефлексії, аналітичних і прогностичних висновків. З цим має бути пов'язаний стратегічний напрям дослідження національної ідентичності. При цьому ефективність пізнавального інструментарію залежатиме від результативності поєднання різних підходів, оптимізації міждисциплінарної групової роботи науковців» Для цього, на її думку, необхідно «поєднувати соціометричні та психолінгвістичні дослідження з аналізом конкретних факторів впливу на формування «соціальних репрезентацій», котрі інтерпретують і пояснюють етнонаціональні ідентитети» [13, с. 165, 167].

Так само О. Васильченко стверджує, що «соціальні репрезентації відіграють значну роль у підтримці соціального порядку й здійсненні соціальних змін. Особливий зміст і соціальна значущість є символічною сутністю соціальних репрезентацій» [8, с. 24-32].

Таким чином, розрізняють конструктивістський та есенціалістський підходи до розуміння національної ідентичності. Есенціалістський підхід наголошує на «природності» явища ідентичності та на «природності» процесів, які змінюють це явище. Водночас конструктивістський підхід концентрує свою увагу на соціальній реальності та її перетворенні. Найчастіше це перетворення відбувається у дискурсі. Цей процес називається конституюванням ідентичності. Одним із таких проявів дискурсу є соціальні репрезентації, котрі як поняття були введені у теорії С. Московічі, а наразі розвинулися у самостійну категорію, яку варто також розглядати у межах реконтекстуалізації соціальних практик, що є одним із стратегічних напрямів дослідження національної ідентичності в Україні.

1. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4. – С. 69–88. 2. Wodak R., Meyer M. *Methods of critical discourse analysis*. London: Biddles Ltd, 2001. 200 p. 3. Fairclough N. *The Dialectics of Discourse*. Norman Fairclough. 2001. URL: <http://www.sfu.ca/cmns/courses/2012/801/1-Readings/Fairclough%20Dialectics%20of%20Discourse%20Analysis.pdf>. 4. Хоружий Г. Самоідентифікація особистості як соціально-психологічний процес. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2016. № 2. С. 5–15. 5. Moscovici S. *Annual Review of Psychology. Attitudes and Opinions*. 1963. № 14. С. 231–260. 6. Moscovici S. Foreword. C. Herzlich. *Health and illness: A social psychological analysis*. London: Academic Press, 1973. С. 9–14. 7. Potter J., Billig M. *Re-Representing Representations – Discussion of R  ty and Snellman. Loughborough University Ongoing Production on Social Representations*. 1992. № 1. С. 15–20. 8. Васильченко О. М. Вивчення соціальних репрезентацій як метод дослідження політико-правової культури. *Актуальні проблеми прикладної психології*: матер. Всеукр. конф., (Київ, 23 жовтня 2014 р.) / Укр. НМЦ практ. психології і соц. роботи; за наук. ред. А.І. Тінякової. Київ, 2014. С. 24–32. 9. van Dijk T. A. *Discourse, Knowledge and Ideology: Reformulating Old Questions and Proposing Some New Solutions*. The Washington Post Company. 2001. URL: <http://www.discourses.org/OldArticles/Discourse,%20Knowledge%20and%20Ideology.pdf>. 10. van Dijk T. A. *Sociocognitive Discourse Studies* // Routledge. John Richardson & John Flowerdew, Eds. 2016. URL: <http://www.discourses.org/OldArticles/Sociocognitive%20Discourse%20Studies.pdf>. 11. Van Dijk T. A. *Context Models in Discourse Processing* // Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. 1999. URL: <http://www.discourses.org/OldArticles/Context%20models%20in%20discourse%20processing.pdf>. 12. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983. 271 с. 13. Вакуленко О. Л. Соціальні репрезентації та символічні дії як стратегічний вектор досліджень української національної ідентичності. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2011. № 6.

References

1. Kostenko N. *Kulturni identychnosti: peretvorennia i vyznannia. Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*. 2001. № 4. S. 69–88. 2. Wodak R., Meyer M. *Methods of critical discourse analysis*. London: Biddles Ltd, 2001. 200 p. – (SAGE Publications Ltd). 3. Fairclough N. *The Dialectics of Discourse*. Norman Fairclough. 2001. URL: <http://www.sfu.ca/cmns/courses/2012/801/1-Readings/Fairclough%20Dialectics%20of%20Discourse%20Analysis.pdf>. 4. Khoruzhyi H. *Samoidentyfikatsiia osobystosti yak sotsialno-psykholohichni protses*. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu*. 2016. № 2. S. 5–15. 5. Moscovici S. *Annual Review of Psychology / Moscovici. Attitudes and Opinions*. 1963. № 14. S. 231–260. 6. Moscovici S. Foreword. C. Herzlich, *Health and illness: A social psychological*

analysis. London: Academic Press, 1973. S. 9–14. 7. Potter J., Billig M. *Re-Representing Representations – Discussion of R  ty and Snellman. Loughborough University Ongoing Production on Social Representations*. 1992. № 1. S. 15–20. 8. Vasylychenko O.M. *Vyvchennia sotsialnykh reprezentatsii yak metod doslidzhennia polityko-pravovoi kultury. Aktualni problemy prykladnoi psykholohii: materialy Vseukr. konf. (Kyiv, 23 zhovtnia 2014 r.) / Ukr. NMTs prakt. psykholohii i sots. roboty; za nauk. red. A.I. Tiniakovo*. Kyiv, 2014. S. 24–32. 9. van Dijk T. A. *Discourse, Knowledge and Ideology: Reformulating Old Questions and Proposing Some New Solutions*. The Washington Post Company. 2001. URL: <http://www.discourses.org/OldArticles/Discourse,%20Knowledge%20and%20Ideology.pdf>. 10. van Dijk T. A. *Sociocognitive Discourse Studies*. Routledge. John Richardson & John Flowerdew, eds. 2016. URL: <http://www.discourses.org/OldArticles/Sociocognitive%20Discourse%20Studies.pdf>. 11. vanDijk T. A. *Context Models in Discourse Processing*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. 1999. URL: <http://www.discourses.org/OldArticles/Context%20models%20in%20discourse%20processing.pdf>. 12. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983. 271 s. 13. Vakulenko O. L. *Sotsialni reprezentatsii ta symvolichni dii yak stratehichniy vektor doslidzhen ukrainskoi natsionalnoi identychnosti. Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiologhiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment*. 2011. № 6.

B. Bevza. Social representations in the constructivist approach to the interpretation of national identity

The constructivist and essentialist approach to the interpretation of national identity is described. Considered the concept of “discourse” and ways of its manifestation in social reality. Discourse appears as part of social activity, in the constitution of identities, as well as in social representations.

The role of social representations in the process of constructing national identity as a component of the transformation of social reality, as well as in the constructivist approach to the interpretation of national identity, is defined. The history of the emergence and establishment of the concept of “social representations” in the scientific discourse is analyzed, approaches to the definition of the concept of “social representation” and its distinction from the concept of “mental representation” are considered. The concept of “contextual models”, the process of constructing social representations by recontextualizing social practices is described. The process of constructing social representations is identified as one of the strategic directions of national identity research today.

Key words: social representation, social constructivism, national identity, discourse analysis.

М. М. ГНАТКО

РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ МІФОЛОГІЇ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ

Дослідження зосереджене на актуальній для сучасної України проблемі національного державотворення, котра набула особливої гостроти в умовах повномасштабної російсько-української війни.

Застосовувані в цьому дослідженні міждисциплінарний підхід, системний підхід, генетичний підхід, методи політології та соціології, зокрема, методи компаративного та структурного аналізу використовуються для дослідження процесів націє- та державотворення як таких.

Обґрунтовано, що одним з ключових складників відповідного процесу є належна національна міфологія, передовсім у формі націєцентричної політичної міфології, яка відіграє у національному державотворенні особливу, визначальну роль. Зокрема, національне державотворення може успішно здійснюватися лише відповідним груповим (колективним) соціальним суб'єктом, сформованою нацією чи, принаймні, етнонаціональною спільнотою, котра перебуває на етапі свого розвитку в бік формування повноцінної нації. Встановлено, що національне державотворення пов'язане з формуванням нації.

Аналізуються підходи до розуміння ролі політичної міфології у процесах сучасного українського націє-державотворення, в ході трансформації української етнонаціональної спільноти у сучасну українську етно-політичну націю, у витворенні українсько-центричного громадянського суспільства, у побудові сучасної української національної держави. Окреслюються визначальні акценти щодо вияву адекватної політичної міфології у зазначених процесах, наголошується на деструктивній міфологічності у вбачанні в різноманітних проявах національного (нації, національній державі, ідеології націоналізму тощо) суто міфічної (вигаданої, конвенційної) природи.

Ключові слова: нація, державотворення, націєтворення, міф, національний міф, політичний міф, національна держава, політична міфологія державотворення.

Gnatko Mykola. The role of political mythology in national state making

The study is focused on the problem of national state-building, which is relevant for modern Ukraine, which has become especially acute in the conditions of the ongoing full-scale Russian-Ukrainian war.

The purpose of the study is to establish the role of political mythology in the context of the process of national state-building, in particular, in modern Ukraine, taking into account the key circumstances in which this process takes place.

In the course of the conducted research, the results were obtained, which testify that the proper national mythology, first of all, in the form of nation-centric political mythology, plays a special, decisively important role in national state formation. In particular, national state formation can be successfully carried out only by an appropriate group (collective) social entity, a formed nation or, at least, an ethno-national community that is at a sufficiently advanced stage of its development towards the formation of a full-fledged nation. It was established that national state formation is connected with the formation of the respective nation; at the same time, it was stated that the destructive mythology, which manifests itself in seeing various manifestations of the national (nation, national state, ideology of nationalism, etc.) purely mythical («fictional», «conventional») nature, is extremely negative.

Key words: nation, state formation, nation formation, myth, national myth, political myth.

Суспільне життя людей в контексті історичного розвитку людської цивілізації набуло оптимальної форми організації через політичний інститут держави. У різних своїх версіях вона в означеній ролі супроводжувала буття людства до сьогодення і нині постає в трьох своїх основних типах-іпостасях: 1) квазідержава, держава-лайт, протодержава – державне утворення, яке характеризується відсутністю повноти суб'єктності, суверенності, самодостатності втілення відповідних державних статусу, функцій, імперативного контролю над ключовими сферами життєдіяльності суспільства, що перебуває під її юрисдикцією; 2) держава-монстр, наддержава, держава-імперія – державне утворення, сформоване насильницько-загарбницьким або міграційним шляхом з різних етнічних груп на захопленій у різний спосіб (від масового заселення чужоетнічними групами емігрантів до прямої збройної агресії) території з різною мірою вираженості негативної дискримінації певних етнічних груп; 3) національна держава – державне утворення, витворене на основі певної титульної етнічної спільноти без масового

переселення великих людських мас ззовні чи застосування відвертої збройної агресії для опанування відповідної території.

З огляду на виняткову значущість оптимальності типу держави, що функціонує на базі певного суспільства, особливої актуальності набуває їх компаративний аналіз з констатацією отриманого результату, а також науковий розгляд підвалин формування оптимального типу держави та роль у цьому процесі відповідних засобів. Особливий науковий інтерес у даному контексті становлять тип національної держави та роль у її формуванні системи політичних міфів, власне, системи націє- та державотворчої політичної міфології.

Метою дослідження є розгляд сучасних політологічних підходів до формування національної держави на основі відповідної етнонаціональної спільноти (в оптимумі – сформованої сучасної політичної нації) та роль у цьому процесі, як і у формуванні довшеної сучасної нації, політичних міфів, системи відповідної політичної міфології у контексті, зокрема динаміки розвитку сучасного українського суспільства.

Методологічну основу дослідження становлять принцип детермінізму, міждисциплінарний підхід, системний підхід, аксіологічний підхід, генетичний підхід, методи політології та соціології, зокрема компаративного та структурно-функціонального аналізу, що використовуються для дослідження типології державних формацій, структури передумов формування національної держави, значущості імперативно-іраціональних чинників у забезпеченні успішності процесів націє- та державотворення, ролі системи політичної міфології у контексті реалізації ефективного національного державотворення.

Як зазначають С. Жижко, Е. Касирер, Д. Лангевіше та деякі інші дослідники [1-4], підтверджуючи наведені вище характеристики основних типів держав, процеси державотворення є пов'язаними з відповідними націєтворчими процесами і завжди наражаються на ті чи інші проблеми, соціо-культурного та ментально-комунікативного характеру насамперед. Безперечно, труднощі непростого процесу державотворення в якихось конкретних випадках не завжди повною мірою відповідали означеним критеріям типу держави, але визначальні тенденції і ознаки цього процесу створюють обгрунто-

вані підстави для віднесення конкретної держави до одного з трьох основних зазначених типів державних утворень як таких.

До першого з них – квазідержав – належить низка сучасних африканських держав, передовсім колишніх колоній європейських імперій: Британської, Французької та деяких інших, значна частина пострадянських держав; до другого – нинішні Ерефія, США, КНР, у минулому – Британська, Французька, Російська, Австро-Угорська, Римська імперії, так звана імперія Чингісхана, Золота Орда та подібні державні утворення; до третього – більшість сучасних європейських держав, а також В'єтнам, Єгипет, Іран, Монголія, Японія (попри формально монархічний устрій з тено – імператором – на чолі держави) тощо.

Як зазначалося вище, тип багатьох сучасних державних утворень може – у контексті окресленої їх типології – розглядатися як дискусійний, але це не є власне проблематикою даної наукової розвідки. Її проблематика частково є співвідносною з питанням перспективності та оптимальності на сучасному етапі розвитку людської цивілізації наведених основних типів державних утворень, а головнo – з проблемою формування, утвердження й ефективного, конкурентно-визначального, розвитку такого типу державного утворення, як національна держава.

У чому ж полягають основні особливості й переваги щодо інших типів держав, саме держави національної? Не занурюючись у дискусивні підходи до тлумачення суті й ключових ознак національної держави як явища (авторства О.-І. Бочковського, А. Колодій, Д. Лангевіше та інших дослідників) [3; 5-8], відзначимо лише, що у співставленні з державами імперсько-наддержавного типу (Ерефія, КНР, США, Бразилія, Індія тощо) така держава формується більш органічно, відносно природнім шляхом, з обмеженою мірою прямих насильницьких дій і уніфікованішим контингентом населення, що, за адекватного адміністративно-політичного управління у відповідному державному контексті, забезпечує можливість досягнути достатнього стабілізуючого мінімуму суспільно-громадянської державної гомогенності. Це, у свою чергу, істотно знижує необхідність застосування протиставлених громадянам країни масованих репресивних чи інформаційно-маніпулятивних дій, покликаних утверджувати у масовій свідомості імператив-

но-надціннісну поставу держави, що з необхідністю є властивим наддержавно-імперським державним формаціям.

Порівняно ж з утвореннями типу квазі-держав національна держава має очевидні переваги щодо самодостатності, повноцінності державницьких сутності і суверенітету, стабільності й перспективності свого існування, конкурентоспроможності в контексті глобальної міждержавної взаємодії, домінування власної суб'єктності над власною об'єктністю, незрівнянно вищим рівнем відповідної національно-державної ідентифікованості її громадян тощо, як зазначають Б. Андерсон, О.-І. Бочковський, В. Горбатенко, Е. Сміт [6; 9-11]. Власне, у будь-якої квазі-держави як протодержави два шляхи у майбутнє: або поступово трансформуватися, розвинути-ся у національну державу – позитивний шлях, або ж деградувати, більш чи менш динамічно, як державне утворення і врешті-решт припинити своє існування – негативний шлях.

Отже, якщо визнати, що національна держава – це оптимальний формат постання держави і її подальшого розвитку, то одним з найактуальніших питань теорії і практики державного виміра функціонування сучасного світу є питання національного державотворення, тобто, питання постання національної держави, її зміцнення, розвитку і забезпечення від будь-яких загроз подальшого перспективного існування.

У цьому контексті в особливому світлі постає роль і значення нації, оскільки національна держава передбачає наявність відповідної нації як спільноти чи принаймні такої етнонаціональної спільноти, яка перебуває на етапі свого перетворення на власне націю.

Саме ж формування і утвердження нації як особливого типу об'єднання людей у велику соціальну спільноту є процесом непростим, який потребує поєднання низки визначальних чинників у їх синергетичній націєтворчій дії [12, с. 48; 13, с. 307, 431].

Вагомі передумови формування нації на основі відповідного етнічного фундамента, зокрема в ході боротьби певного етносу за свої суверенність, самоідентичність, державність тощо проти тих чи інших сил, ворожих цим цінностям (різноманітних суб'єктів етно-націє-державного формату, що виявляють зазіхання на даний етнос як на ресурсно-сировинний матеріал для посилення власних суб'єктних, як правило, державних, ресурсних можливостей), відо-

бражені у працях низки дослідників, таких як О.-І. Бочковський, Л. Ребет, Р. Шпорлюк та ін. [5; 12; 14; 15].

Згаданий спротив зовнішніх щодо відповідної спільноти сил її націєтворенню (а отже, її національному державотворенню), окрім самого тиску «ззовні», реалізується через певні аспекти внутрішньої життєдіяльності етнонаціональної спільноти, через деструктивні тенденції групової динаміки цієї життєдіяльності, зрештою, з опорою на безумовність етнонаціональної консолідації відповідних осіб як членів етносу, тим більше нації, оскільки ототожнення людиною себе з певною етнонаціональною спільнотою не відбувається автоматично і не обов'язково виявляється належною мірою [1; 7, с. 29; 16].

Тобто усвідомлення і прийняття людиною своєї належності до певного етносу, певної нації є явищем, вочевидь, не настільки ж імперативно-об'єктивним, як, приміром, усвідомлення і прийняття людиною очевидних закономірностей і реалій фізичного буття, частиною якого вона є.

Цей аспект «небезумовності» усвідомлення людиною своєї належності до певної етнонаціональної спільноти та ідентифікації з нею, який деякі дослідники феномена нації особливо виділяють і підкреслюють, зокрема Б. Андерсон і Е. Сміт [9, с. 169; 20], неминуче породжує проблемність суто раціонального обґрунтування формування етносів і націй як онтологічної, природним чином імперативно передвизначеної реальності. Б. Андерсон послідовно наголошує на тому, що нація – це уявна, а отже певним чином сконструйована, вигадана, конвенційно витворена спільнота, а не спільнота що беззаперечно реально існує, тобто така, яка основу свого буття має поза свідомістю і волею відповідних осіб [9].

Відтак постає цілком обґрунтованою теза про те, що формування і утвердження нації як стабільного об'єднання людей потребує для свого заснування і закріплення інформаційно-ідеологічного забезпечення. Останнє включає не лише адекватні раціональні смисли і аргументи, а й обов'язково відповідні засади ірраціонально-імперативного характеру. Лише вони можуть надати згаданому інформаційно-ідеологічному забезпеченню належної модальності, абсолютності, беззаперечності. А інакше нація просто не сформується, а сформована нація без утверджених у свідомості її членів відповідних, непорушних у своїй базовій сутності, ірраці-

онально-ціннісних постулатів і орієнтирів буде крихким, аморфним, вкрай нестійким утворенням, що доволі легко, під впливом деструктивних зовнішніх чинників та відцентрових внутрішніх тенденцій, може перейти у стан більш чи менш динамічного розпаду і припинити своє існування.

Тому настільки актуальним для націєтворення і націєутвердження є домінування у суспільній свідомості відповідної етнонаціональної спільноти саме цих згаданих ірраціонально-ціннісних, емоційно насичених і вкорінених у суспільному підсвідомому, інформаційно-образних конструктів, серед яких визначальне місце посідають міфи [17; 18, с. 195; 19].

Принагідно слід зазначити, що становлення, постання і утвердження як нації, так і національної держави, передбачає вибудовування у масовій свідомості відповідного суспільства, принаймні, його кількісної і «якісної» більшості (провідних прошарків соціуму, лідерів громадської думки тощо) відповідної картини світу. А вона ґрунтується, як зазначають дослідники, що глибоко досліджували відповідну проблематику – О. Забужко, Ю. Шайгородський, М. Еліаде тощо [2; 15; 18, с. 288-289; 20], на трьох ключових міфологічних конструктах: 1) базовому, фундаментальному, системотворчому міфів; 2) системі відповідних символів-сакралізуючих міфів; 3) системо-сукупності відповідних постулюючо-пояснювальних міфів.

Окрім того, і націєтворення, і державотворення потребують для своєї успішної реалізації наявності у відповідного соціуму, відповідної соціальної спільноти актуально і кардинально вираженого мотиву власного самоствердження, самоствердження передовсім через витворення своїх нації і держави. Таке самоствердження, звісно ж, є колективним, проєктуючись на індивідуальний рівень у вигляді відповідних індивідуалізованих цінностей, норм, ідеалів, цілей, інтересів і принципів.

А ця обставина передбачає наявність актуалізованих інструментів і форм цього колективного самоствердження. Найяскравішою, найстійкішою і найперспективнішою формою останнього є, знову ж таки, міф [18; 21].

Міф – як драматичне, символічно сконструйоване, емоційно насичене уявлення про дійсність, що приймається на віру і є для

його носія беззаперечним – виконує функцію форми колективного самоствердження дієво і ефективно, як ніщо інше.

Окрім того, феномен міфу має прямий стосунок і до виміру інструментального забезпечення колективного самоствердження. Якщо звернутися до категорійного вираження суті різних сфер суспільної життєдіяльності, то слід констатувати, що категорії вище зазначених цінностей, норм, ідеалів, цілей, інтересів і принципів системно, сутнісно, послідовно, загально-суспільно і з необхідною проєкцією на індивідуальний рівень членів відповідного суспільства втілюються, власне, саме в політиці [16; 17; 22]. Політична сфера життєдіяльності суспільства якраз і покликана, зокрема, реалізовувати це втілення.

Тобто маємо всі підстави стверджувати, що одним із ключових інструментів реалізації колективного самоствердження в суспільстві є політичний міф.

Нація, як спільнота, є великою соціальною групою. У будь-якій соціальній групі виявляють себе, будучи іманентно властивими їй, як доцентрові (згуртовуючі), так і відцентрові (роз'єднуючі) тенденції. Особливістю цих закономірно діючих тенденцій є те, що вони проявляються не лише у вже сформованій, посталій нації, а й в етнонаціональній спільноті, що тільки ще має пройти відповідний шлях до витворення з неї власне нації як такої.

Відповідно, успішне проходження цього шляху зумовлюється, зокрема, сталим переважанням доцентрових тенденцій над відцентровими.

У цьому контексті один з ключових аспектів успішності означеного проходження – визначальні чинники максимального посилення доцентрових, конструктивних щодо формування з етнонаціональної спільноти повноцінної нації, тенденцій в цій спільноті як великій соціальній групі.

Оскільки етнонаціональна спільнота може, розвиваючись, трансформуватися у націю лише становлячи собою певний мінімально цілісний соціально-політичний організм, тобто суспільство, то згадані визначальні чинники утвердження в ній «доцентровості» повинні мати суспільно-політичний характер і вимір. При цьому, що цілком закономірно, вони мають акцентуватися на спільності деяких суспільних надцінностей для відповідної спільноти.

Такі надцінності, як доводять С. Жижко, А. Колодій, Л. Кравченко [1; 8; 23; 24], мають бути пов'язані зі соціальним середовищем спільноти через сакралізовану персоніфікацію, зокрема позачасову (історичну, в ідеалі – вічну), а також втілювати сакралізовану проєкцію динамізму буття спільноти в обидва напрямки його «часової стріли»: в минуле і в майбутнє.

І виявляється, що саме такого роду надцінності засадничо-імперативно ґрунтуються на відповідній політичній міфології, а саме: зазначена сакралізована проєкція в минуле спирається на генетичний політичний міф «про спільне (в ідеалі – славне, героїчне) буття-походження всіх членів, всіх складових нації», зазначена сакралізована проєкція в майбутнє спирається на футурологічний (інколи означуваний як есхатологічний) політичний міф «про спільне бачення і спільне втілення майбутнього (в ідеалі – славного, прекрасного, вічного) буття нації», а зазначена сакралізована персоніфікація – на епічний політичний міф «про славних, звитязних, всепереможних» спільних історичних героїв [17; 20, с. 174].

Таким чином, у процесі становлення нації, націєтворенні політична міфологія відіграє одну з ключових ролей, принаймні якщо йдеться про ментально-соціальний, соціопсихічний вимір цього процесу, то в ньому роль відповідної політичної міфології є засадничо-визначальною.

До цього варто також додати, що політична міфологія, на думку деяких дослідників, включає, зокрема, такі типи політичних міфів, як термінальні (фундаментальні, архетипні) і технологічні [4; 17; 20]. До перших при цьому відносять ті політичні міфи, які апелюють до людської потреби в ідеально-імперативному, в сакральном-позачасовому, надціннісному, безвідносному до конкретики поточної дійсності, тоді, як до других – ті політичні міфи, що якраз є співвідносними з поточною соціально-політичною реальністю відповідного суспільства.

Також слід зауважити, що етап буття етнополітичної спільноти у формі суспільства, на якому вона здійснює динамічну (але не обов'язково швидко) еволюцію в напрямку витворення зі себе повноцінної нації, закономірно є перехідним (на противагу стабільному, усталеному) етапом цього буття. На такому етапі відповідний соціум особливо потребує радикального розширення ресурсного поля свого виживання і розвитку, в тому числі (а то і передовсім)

за рахунок включення в нього ресурсів ірраціонально-утверджуючої природи, що стосуються, зокрема, символічно-метафоричного аспекту людського буття, який є невід'ємним складником соціальної природи людини.

Нація, як одна з найоптимальніших і найорганічніших форм об'єднання людей, може поставати як така лише тому, що людина є не тільки біологічною, але й соціальною істотою. І для людини як соціальної істоти вкрай важливою і життєво необхідною є та сфера її буття, яка включає різноманітні символізації, метафоричні означення, обряди, ритуали, церемоніали, театралізації, ілюзії, карнавалізації, містифікації тощо. Без усього цього системне людське соціальне буття неможливе [7; 18; 24].

Дещо спрощено (але не спотворено) весь цей контекст людського буття може бути класифікований як його символічний вимір, а у випадку суспільства – як символічне середовище останнього.

А при тому всьому політичний міф є одним з визначальних чинників конституювання цього самого символічного середовища суспільного буття, дія якого, зокрема, актуалізується і набуває особливої значущості насамперед у кризово-перехідні періоди суспільного розвитку [17; 20; 22].

У свою чергу творення держави, тим більше, творення держави національної, її успішне будівництво, можливе лише за наявності у відповідного суб'єкта – суспільства – посталої нації чи, принаймні, виходу етнонаціональної спільноти, як основи цього суб'єкта, на завершальний етап витворення повноцінної нації. Тому все те, що стосується ролі відповідної політичної міфології у націєтворенні, аналогічним чином виявляє себе і у ситуації зі державотворенням, з національно-державним будівництвом загалом.

Отже, політичний міф, як імперативна символічно-інформаційна форма відображення дійсності в контексті політичної життєдіяльності суспільства, постає ключовим інструментом витворення символічного простору національного державотворення і, реалізуючи свою ідентифікаційну функцію, суттєво активізує процеси ототожнення осіб, приналежних до відповідного суспільства, з відповідною нацією, що формується, і з відповідною національною державою, що витворюється і утверджується.

При цьому слід зазначити, що найстабільніші і найефективніші політичні міфи жодним чином не є штучно сконструйованою вигад-

кою (хоча деяка частина політичних міфів тяжіють до такого, дещо дискредитуючого сутність політичної міфології, формату), а, включаючи в себе як раціональну, так і ірраціональну складові, постають закономірно-органічно витворюваними інформаційними конструктами, без яких (відповідних, виявляючих себе системно) успішне національно-державне будівництво практично неможливе.

Зазначене зовсім не свідчить про те, що сам феномен національного (нація, національна держава, націоналізм тощо) є суто міфологічним, власне, міфом як таким. Національне, безперечно, як доводять С. Жижко, О. Забужко, А. Колодій [1; 7; 8; 15], є реальністю, котра обґрунтовується у своєму існуванні цілком раціонально. Отже, твердження про те, що національне – це міф, саме і є міфом, власне, маніпулятивною міфологемою, покликаною торпедувати націєтворчі й державотворчі процеси в тих етнонаціональних спільнотах, які потребують для свого розвитку нарощування власної суб'єктності й самодостатності.

Інша річ, що існує таке явище, як національний міф, покликаним якого є не втілення в собі всього системного комплексу передумов постання певної нації як такої, а лише специфічне доповнення інших складових цього комплексу. Але доповнення вкрай важливе, специфічність якого полягає в його імперативності, ціннісній наповненості, емоційній насиченості, надихаючому драматизмі і беззастережному позараціональному реалізмі.

Глибинна сутність цієї специфічності переконливо розкрита і обґрунтована у праці О. Лосева «Діалектика міфу». Показовими щодо наведеного вище окреслення специфічності міфу є, зокрема, такі твердження цього автора: «...Міф не просто реальність, це – максимальна реальність, найбагатша і найнасиченіша дійсність ... будь-яка інша дійсність є лишень абстрактним моментом, вилученим з неї» [25, ст. 473] та «...ліберально-гуманістичний світогляд наївно гадає, що час міфології минув, що міф насправді є тільки вигадка...» [25, ст. 475].

Особлива дієвість міфу у суспільно-політичних трансформаціях – а успішне національно-державне будівництво з необхідністю постає як така масштабна трансформація – відзначалася багатьма іншими авторами, зокрема Ж. Сорелем, який проголошував: «Дайте мені міф – і я переверну світ» [25].

До зазначеного варто також додати, що процес національно-державного будівництва, поєднаний з процесом становлення відповідної нації та ще й в умовах системного і концентрованого спротиву цим процесам потужних зовнішніх і внутрішніх (щодо відповідних етнонаціональної спільноти і суспільства) сил, з необхідністю потребує належних відповідних колективних (групових) мотивацій, усвідомлення і форм самоствердження. І найоптимальнішою такою колективною формою самоствердження, кардинально стимулюючою для свого втілення відповідних колективних мотивацій і усвідомлення цього самоствердження є саме міф. А найбільш дієвим у зазначеному сенсі є власне політичний міф.

Наявна в сучасній Україні поточна суспільно-політична ситуація є цілком співвідносною з окресленим вище станом нації і державотворчих процесів, тому вкрай актуальною для цієї ситуації є нагальна потреба в максимальній поширеності та утвердженні в соціальній психіці нинішнього українського суспільства відповідної політичної міфології. Лише тоді конструктивні для українського національно-державного будівництва ідеї по-справжньому будуть спроможними оволодіти на достатньому рівні масами сучасного українства, без чого адекватний поступ цього будівництва, а з ним і перспективи сталого розвитку сучасних України і українства, є просто неможливими.

Наша сучасниця О. Забужко безпідставно зазначає: якщо певні масштабні ідеї оволодівають масами, то це оволодіння здійснюється насамперед через міф, через відповідну дієву міфологію, додаючи, що одна з ключових проблем сучасного українського суспільства полягає в його недостатній міфологізованості конструктивними міфами [15]. Відповідною системою політичної міфології творення сучасних українських етнополітичної нації, національної держави і україноцентричного громадянського суспільства передовсім – додамо ми, апелюючи, зокрема, до наведеного вище у цій статті.

На завершення відзначимо, що упереджене ставлення серед різноманітних, в тому числі інтелектуально-наукових, кіл сучасного українства, інтенсивно підживлюване ззовні, до націоналістичної ідеології (часто-густо необґрунтовано і провокативно ототожнюваної з ідеологічними концептами шовінізму, нацизму, фашизму тощо) не постає виправданим з огляду на стратегічні завдання пер-

спективного розвою сучасного українського суспільства і окреслені в даній науковій розвідці особливості національно-державного будівництва як такого.

Тим більше, що, приміром, однією з найпоширеніших французьких дитячих пісенок, яка розучується у більшості вітчизняних французьких шкіл і навіть зарубіжних щодо Франції шкіл вивчення французької мови (в українській столиці Києві зокрема), є та, в тексті якої фігурує рефрен: «Я – французький шовініст, я – французька шовіністка...» (як відомо, термін «шовініст» походить від прізвища Ніколя Шовена – напівлегендарної постаті, військовослужбовця французької імператорської армії Наполеона I Бонапарта). І це при тому, що сучасна Франція (і, вочевидь, цілком обґрунтовано) вважається одним з державно-суспільних взірців демократичного суспільно-політичного устрою як такого.

Отже, у процесі сучасного національного державотворення, який включає процес формування повноцінної сучасної нації, роль системної політичної міфології є величезною, властиво, однією з ключових. Для сучасної України і українського суспільства цей висновок особливо актуальний, і він засвідчує гостру необхідність подолання (серед відповідних українських фахівців) «раціоналістичного» упередження щодо позитивності, конструктивності й доцільності утвердження в соціальній психіці сучасної української спільноти націєдержавотворчої політико-міфологічної «матриці».

Висновки

Соціальне буття людей у різних можливих форматах, від сім'ї до суспільства і людської спільноти загалом, потребує для своєї стабільності, стійкості та перспективності належних засобів інтегрування, взаємоузгодження та колаборування відповідних осіб. У разі кількісно нечисельних об'єднань людей (сім'я, підрозділ соціальної організації тощо) відповідну функцію виконує належна активність лідера або менеджера (одного чи декількох) цього об'єднання. Коли ж ідеться про буття великих соціальних груп, які формуються і функціонують як суспільства, тим більше, про універсальний високоефективний інструмент, котрий спроможний надійно забезпечувати соціальне буття людей у вимірі суспільства (сформованої історично соціокультурно інтегрованої спільноти людей), то таким інструментом постає явище держави як вертикально структурованої організації спеціально визначених,

здебільшого професійно підготовлених людей у форматі адміністративно-державного апарату – відповідної системи державних установ [16, с. 475]. На основі поєднання наявної країни (території з визначеними кордонами й населенням, що становить єдине ціле в історико-культурно-економічному сенсі) з певним адміністративно-державним апаратом регуляції життєдіяльності її населення виділяється така формація – складова фундаментального структурування людської спільноти на відносно самостійні системно функціонуючі об'єднання людей, як власне держава.

Держава, як об'єднання людей, формується історично і продовжує існувати в наш час. Попри різноманітні «зазіхання» на виправданість та доречність існування держав у контексті людської спільноти [16, 23], цілком очевидно, що осягне майбуття останньої з необхідністю передбачає збереження її державної структурованості, а в чомусь навіть її зміцнення.

Поточна практика вираженості типів державності у загальносвітовому вимірі засвідчує, що постають три основних таких типи: 1) квазідержава, держава-лайт, протодержава – державне утворення, що втілює обмежений функціонал державного функціонування відповідного суспільства, з обмеженими суверенітетом, суб'єктністю та самостійністю його державності; 2) держава-монстр, наддержава, держава-імперія – державне утворення, сформоване у відверто насильницький, «неорганічний» спосіб; 3) національна держава – державне утворення, витворене на основі певної титульної етнічної спільноти без масового системного насильства, в «органічний», природний спосіб трансформації етнічного буття відповідної спільноти людей у національний (у формі нації) формат її буття.

Успішне формування національної держави передбачає наявність відповідної нації, котра постає та еволюціонує з опорою на необхідні передумови. До них передовсім відносяться наявність націєутворюючого етносу (етносів), комплекс відповідних раціональних підстав (консолідація спільноти, оптимізація її економічної життєдіяльності, підвищення рівня безпеки її буття тощо) та імперативно-пограмуючі чинники її постання, без дії яких стабільно-перспективне, конкурентно-спроможне (в контексті взаємодії зі собі подібними утвореннями) її існування неможливе.

На нинішньому історичному етапі еволюції людської спільноти найоптимальнішим типом державного її структурування є тип власне національної держави, а успішне формування і перспективне існування як націй, так і витворюваних на їхній основі національних держав потребує узгоджених за змістом відповідних раціональних та ірраціональних, імперативно беззаперечних чинників. Серед останніх визначальну роль колективному

Відтак адекватними процеси національного державотворення, як і націєтворення, можуть бути лише за наявності у суспільстві, зокрема, достатньо утвердженої в соціальній психіці (масовій свідомості та підсвідомому) системи політичної міфології.

1. Жижко С. Нація як спільнота. Київ: Дніпро, 2008. 808 с. 2. Cassirer E. The Myth of the state. New-York, 1985. 355 p. 3. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / пер. з нім. О. Логвиненка. Київ: К. І. С., 2008. 240 с. 4. Держава національна. *Політологічний енциклопедичний словник* / уклад.: Л. Герасина, В. Погрібна, І. Поліщук та ін. / за ред. М. Требіна. Харків: Право, 2015. С. 209-211. 5. Бочковський О.-І. Боротьба народів за національне визволення. Подєбради: Обрії, 1932. 260 с. 6. Бочковський О.-І. Вступ до націології. Мюнхен: УТГІ, 1991-1992. 338 с. 7. Колодій А. Національний вимір суспільного буття: монографія. Львів: Астролябія, 2008. 368 с. 8. Колодій А. Нація як суб'єкт політики. Львів: Кальварія, 1997. 55 с. 9. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Київ: Критика, 2001. 272 с. 10. Горбатенко В. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: дис. ... докт. політ. наук. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 1999. 379 с. 11. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. 224 с. 12. Ребет Л. Теорія нації. Мюнхен: Сучасна Україна, 1955. 199 с. 13. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / за ред. В. Крисаченка. Київ: НІСД, 2004. 648 с. 14. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX ст. Україна. *Наука і культура*. Вип. 25. К., 1991. С. 153-162. 15. Забужко О. Шевченків міф України. Київ: Абрис, 1997. 144 с. 16. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с. 17. Головатий М. Політична міфологія. Київ: МАУП, 2005. 148 с. 18. Еліаде М. Міфи, сновидіння, містерії. Київ: Основи, 2001. 387 с. 19. Фрай Н. Архетипний аналіз: теорія мітів. *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* Львів: Літопис, 1996. С. 294-308 с. 20. Шайгородський Ю. Політика: взаємодія реальності і міфу. Київ: Знання України, 2009. 400 с. 21. Медінська Ю. Чотири виміри міфу. *Психологія і суспільство*. 2003. № 4. С. 30-39.

22. Гелей С., Рутар С. Політологія: навч. посібник. Київ: Знання, 2009. 415 с. 23. Кравченко Л. Справедливість як вибір. Київ: Молодь, 2008. 197 с. 24. Каюа Р. Людина та сакральне. Київ: Ваклер, 2003. 256 с. 25. Історія європейської ментальності / за ред. П. Дінцельбахера. Львів: Літопис, 2004. 720 с.

References

1. Zhyzhko S. Natsiia yak spilnota. Kyiv: Dnipro, 2008. 808 p. 2. Cassirer E. The Myth of the state. New-York, 1985. 355 p. 3. Langevishe D. Natsiia, natsionalizm, natsionalna derzhava v Nimechchyni i v Yevropi / Per. z nim. O. Lohvynenka. K.: K. I. S., 2008. 240 p. 4. Derzhava natsionalna. *Politolohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk* / uklad.: L. Herasyna, V. Pohribna, I. Polishchuk ta in.; za red. M. Trebyna. Khfkriv: Pravo, 2015. P. 209-211. 5. Bochkovskyi O.-I. Borotba narodiv za natsionalne vyzvolennia. Podiebrady: Obrii, 1932. 260 p. 6. Bochkovskyi O.-I. Vstup do natsiolohii. Miunkhen: UTHI, 1991-1992. 338 p. 7. Kolodii A. Natsionalnyi vymir suspilnoho buttia: monografia. Lviv: Astrolabiia, 2008. 368 p. 8. Kolodii A. Natsiia yak subiekt polityky. Lviv: Kalvariia, 1997. 55 p. 9. Anderson B. Uiavlenni spilnoty. Kyiv: Krytyka, 2001. 272 p. 10. Horbatenko V. Modernizatsiia ukrainskoho suspilstva u konteksti suchasnykh tsyvilizatsiinykh protsesiv: dys. ... dokt. polit. nauk. In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv, 1999. 379 p. 11. Smit E. Natsionalna identychnist. Kyiv: Osnovy, 1994. 224 p. 12. Rebet L. Teoriia natsii. Miunkhen: Suchasna Ukraina, 1955. 199 p. 13. Ukrainska politychna natsiia: geneza, stan, perspektyvy / za red. V. Krysachenka. Kyiv: NISD, 2004. 648 p. 14. Shporliuk R. Ukrainske natsionalne vidrozhennia v konteksti yevropeiskoi istorii kintsia XVIII – pochatku XIX st. Ukraina. *Nauka i kultura*. Vyp. 25. K., 1991. P. 153-162. 15. Zabuzhko O. Shevchenkiv mif Ukrainy. Kyiv: Abrys, 1997. 144 p. 16. Nahorna L. Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan. Kyiv: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2011. 272 p. 17. Holovaty M. Politychna mifolohiia. Kyiv: MAUP, 2005. 148 p. 18. Eliade M. Mify, snovydinna, misterii. Kyiv: Osnovy, 2001. 387 p. 19. Frai N. Arkhetypnyi analiz: teoriia mitiv. *Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st.* Lviv: Litopys, 1996. S. 294-308 p. 20. Shaihorodskyi Yu. Polityka: vzaemodiia realnosti i mifu. Kyiv: Znannia Ukrainy, 2009. 400 p. 21. Medynska Yu. Chotiry vymiry mifu. *Psykhologhiia i suspilstvo*. 2003. № 4. P. 30-39. 22. Helei S., Rutar S. Politolohiia: navch. posib. Kyiv: Znannia, 2009. 415 p. 23. Kravchenko L. Spravedyvist yak vybir. Molod, 2008. 197 p. 24. Kaiua R. Liudyna ta sakralne. Kyiv: Vakler, 2003. 256 p. 25. Istoriia yevropeiskoi mentalnosti / za red. P. Dintselbakhera. Lviv: Litopys, 2004. 720 p.

Gnatko Mykola. The role of political mythology in national state making

The research is focused on the current problem of national state formation, which has acquired special severity in the conditions of continuing full format Russian-Ukrainian war, with the decisive emphasis on determination of the

process of creation of the Ukrainian nation state of mass social consciousness of the present Ukrainian society.

The interdisciplinary approach used in this study, the systematic approach, genetic approach, methods of political science and sociology, in particular, methods of comparative and structural analysis are used to study the processes of national and state formation as such, role in these processes of the relevant imperative-programming information. levels of mass social (social) psyche, etc.

It is substantiated that one of the key components of this foundation is the proper national mythology, first of all, in the form of nationalcentric political mythology, which plays a special, decisive role in national state building. In particular, national state building can be successfully carried out only by a relevant group (collective) social entity formed by a nation or at least an ethnonational community that is at a sufficiently advanced stage of its development towards the formation of a full nation. That is, national state formation is connected with the formation of the relevant nation. In turn, both national formation and state formation are needed-for the success of the deployment of appropriate processes – a proper value-orientation, imperative-programming foundation of information nature. Among the possible potential means of creating such a foundation, which requires the presence of an imperative-irrational component in it, the most optimal and most effective is the phenomenon of myth in his «permanent» hypostasis – the mythole itself political. Directly in practice, this foundation – in its proper format – manifests itself as a corresponding systemic political mythology.

Approaches to understanding the role of political mythology in the processes of modern Ukrainian national-state formation, during the transformation of the Ukrainian ethno-national community into a modern Ukrainian ethno-political nation, in the creation of Ukrainian-centric civil society, in the construction of modern Ukrainian national state are analyzed. Determining the emphasis on the manifestation of adequate political mythology in these processes is emphasized, emphasizes the destructive mythology in the way in various manifestations of the National (nation, nation state, ideology of nationalism, etc.) purely mythical («fictional», «conventional»).

Key words: nation, state formation, national formation, myth, national myth, political myth, nation state, political mythology of state formation.

Частина 1 ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Розділ 1. Теорія держави і права

- Петренко А. А.* Правова система Європейського Союзу: природа та особливості 4
- Толкачов О. А.* Аналіз наукових теорій і природно-правових концепцій у формуванні ліберальних і неоліберальних доктрин 20

Розділ 2. Історія держави і права

- Мельник А. І.* Вплив інтелектуальної спадщини Костя Левицького на формування української політико-правової думки в Галичині 41
- Саранчук О. В.* Інститут тимчасових членів військово-окружних судів, як спроба реалізації військової моделі суду присяжних (друга пол. XIX ст.) 52

Розділ 3. Конституційне право

- Пережнюк Б. А., Бальцій Ю. Ю.* Концептуальний підхід до розмежування компетенції органів місцевого самоврядування й місцевих державних адміністрацій 61

Розділ 4. Адміністративне право

- Дерець В. А.* Чинники подальшого реформування публічної адміністрації в Україні в контексті польського досвіду. 73

Розділ 5. Цивільне, підприємницьке та господарське право

- Бабаскін А. Ю.* Правовий режим цифрових грошей Національного банку України: цивільно-правовий аспект 84

298	<i>Держава і право • Випуск 94</i>	
	<i>Короєд С. О.</i> Проблеми стягнення з держави компенсації за використання майна громадян у військових цілях	100
	<i>Фесик М. О.</i> Історико-правове дослідження становлення та розвитку уявлень щодо цивільної процесуальної відповідальності.	111

Розділ 6. Кримінальне право, кримінальний процес та криміналістика

	<i>Головчук В. А.</i> Визначення поняття «збройна агресія проти України» в Кримінальному кодексі України	119
--	--	-----

**Частина 2
ПОЛІТИЧНІ НАУКИ**

Розділ 1. Політичні інститути та процеси

	<i>Балан С. В.</i> Інституційне забезпечення інформаційної держави в Україні.	128
	<i>Добіжа В. В.</i> Порівняльно-правовий аналіз сучасних недемократичних режимів	144
	<i>Воротинський В. В.</i> Вплив гібридної війни нового типу на зміну основних функцій державної інформаційної політики України	154
	<i>Хилько М. І., Матвійчук А. В.</i> Роль самоорганізації українського громадянського суспільства в умовах протистояння російській агресії.	165
	<i>Голянич Б. В.</i> Розвиток співробітництва Китаю з країнами Південного Кавказу	179
	<i>Сушко А. І., Прохоренко А. М.</i> Блогінг як інструмент впливу на політичні процеси та політичну культуру.	189
	<i>Качмарський Є. І.</i> Агенції регіонального розвитку в Україні: стан та перспективи розвитку.	198
	<i>Бринюк К. В.</i> Інституційні механізми забезпечення гендерних вимірів управлінської комунікації в органах влади	210
	<i>Присяжнюк С. В.</i> Формування громадянської ідентичності як пріоритетне завдання гуманітарної політики України	223

	<i>Зміст</i>	299
	<i>Лоза В. О.</i> Війни (військові конфлікти) періоду правління Володимира Путіна та їх ідеологічне забезпечення.	233
	<i>Сопілка А. В.</i> Ключові напрями посилення інституційної стійкості державної служби в контексті отримання Україною статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу.	243
	<i>Мовчан У. В.</i> Сучасний стан стратегічного планування політико-правового розвитку України.	254
	<i>Марко О. В.</i> Еволюція демократії під впливом цифрових технологій.	261

Розділ 2. Етнополітологія та конфліктологія

	<i>Бевза Б. П.</i> Соціальні репрезентації у конструктивістському підході до інтерпретації національної ідентичності	272
	<i>Гнатко М. М.</i> Роль політичної міфології у національному державотворенні.	280

Contents

Part 1 **LEGAL SCIENCES**

Section 1. Theory of State and Law

- Petrenko A.* The legal system of the European Union:
nature and peculiarities 4
- Tolkachov O.* Analysis the scientific theories
and natural legal concepts in the formation of liberal
and neoliberal doctrines. 20

Section 2. History of State and Law

- Melnyk A.* The influence of the intellectual heritage
of Kostya Levytskyi on the formation of Ukrainian political
and legal thought in Galicia. 41
- Saranchuk O.* Institute of temporary members of military
district courts, as an attempt to implement the military model
of a jury (second half of the 19th century) 52

Section 3. Constitution Law

- Perezhnyak B., Baltsii Y.* A conceptual approach
to the delimitation of the competence of local self-government
bodies and local state administrations. 61

Section 4. Administrative Law

- Derets V.* Factors of further reform of public administration
in Ukraine in the context of the polish experience 73

Section 5. Civil, Business and Commercial Law

- Babaskin A.* Legal regime of digital money
of the National Bank of Ukraine: civil law aspect 84

Contents 301

- Koroied S.* Problems of compensation recovery
from the state for the use of citizens' property
for military purposes 100
- Fesyk M.* Historical and legal study of the formation
and development of ideas about civil procedural
responsibility 111

Section 6. Criminal Law, Criminal Process and Criminal Science

- Holovchuk V.* Definition of the concept of «armed aggression
against Ukraine» in the Criminal Code of Ukraine. 119

Part 2 **POLITICAL SCIENCES**

Section 1. Political Institutions and Processes

- Balan S.* Institutional support of the informational state
in Ukraine 128
- Dobizha V.* Comparative legal analysis
of modern non-democratic regimes. 144
- Vorotynskyy V.* The impact of a new type of hybrid warfare
on changes in basic functions of the state information
policy of Ukraine. 154
- Khylko M., Matviichuk A.* The role of self-organisation
of Ukrainian civil society in the context of countering
Russian aggression. 165
- Holianych B.* Development of cooperation between China
and states of South Caucasus. 179
- Sushko A., Prokhorenko A.* Blogging as a tool
of influence on political processes and political culture 189
- Kachmarskyi Y.* Regional development agencies in Ukraine:
current state and development perspectives 198
- Bryniuk K.* Institutional Mechanisms for ensuring
gender dimensions of management communication
in government 210
- Prysiashniuk S.* Formation of civic identity
as a priority task of Ukrainian humanitarian policy 223

<i>Loza V.</i> Wars (military conflicts) of the reign period Vladimir Putin and their ideological support	233
<i>Sopilka A.</i> Key directions of strengthening the institutional stability of the civil service in the context of Ukraine receiving candidate status for access to the European Union	243
<i>Movchan U.</i> Current state of strategic planning of the political and legal development of Ukraine	254
<i>Marko O.</i> Evolution of democracy under the influence of digital technologies	261

Section 2. Ethnopolitics an Conflictology

<i>Bevza B.</i> Social representations in the constructivist approach to the interpretation of national identity	272
<i>Gnatko M.</i> The role of political mythology in national state making.	280

До уваги авторів

Вимоги до публікацій

Повний обсяг статті, включно із анотаціями двома мовами (англійською, українською), додатками, таблицями, ілюстраціями, списком літератури, має становити не більше 20 тис. знаків із врахуванням пробілів та знаків пунктуації.

Авторський оригінал необхідно подавати у форматі, сумісному із Microsoft Word (можливі розширення файлів: rtf., doc., docx.); шрифт Times New Roman; розмір шрифту 14; інтервал між рядками 1,5.

Файли необхідно називати латинською абеткою за прізвищем автора статті (якщо авторів кілька – то за прізвищами перших трьох авторів).

Перед основним текстом статті потрібно вказати двома мовами (українською та англійською) наступні дані:

- індекс УДК;
- прізвище, ім'я та по батькові автора / авторів, місце роботи, посаду, науковий ступінь, вчене звання, номер ORCID, контактний телефон і електронну пошту автора;
- назву статті;
- анотації з ключовими словами.

Анотація українською мовою має складатися із 5-6 речень, які стисло відображають мету та висновки, зроблені в статті, та 5-6 ключових слів. Анотація англійською мовою має бути ідентична українській за змістом. В кінці тексту після транслітерації треба дати розширену англійську анотацію до 2 тис. знаків.

Основний текст статті повинен мати наступну структуру:

- Вступ (вказати актуальність теми, мету і завдання статті).
- Стан розробки проблеми та методи дослідження (дати огляд літератури і попередніх досліджень, зазначити використані методи).
- Виклад основного матеріалу.
- Висновки.
- Список літератури (подавати у порядку цитування, вказувати повні реквізити джерела).
- Транслітерація списку літератури.

У тексті статті посилання позначаються цифрою у квадратних дужках, через кому зазначається номер сторінки (якщо є). Нумерація посилань відповідає порядку їх згадування в тексті статті. Якщо автор посилається на кілька різних джерел, слід розділяти їх крапкою з комою [1, с. 44; 2, с. 35].

Список літератури необхідно подавати у порядку цитування, вказуючи повні вихідні дані джерела відповідно до вимог стандарту бібліографічного опису – автор, назва статті/книжки, назва та номер журналу, місце видання, назва видавництва, рік видання, сторінки тощо.

Транслітерацію прізвища та імені автора, кириличного списку літератури слід здійснювати згідно з офіційними вимогами (постанова КМУ № 55 від 27 січня 2010 року, <https://www.slovnyk.ua/translit.php#pasp>).

Наукове видання

ДЕРЖАВА І ПРАВО

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Юридичні і політичні науки

Випуск 94

Науковий редактор *І. О. Кресіна*
Художнє оформлення *В. С. Жиборовського*

Підп. до друку 31.10.2023. Формат 60 x 84 ¹/₁₆.
Ум. друк. арк. 17,67. **Наклад 95 прим.**

ТОВ «Видавництво «Юридична думка»
01103, м. Київ, вул. Бойчука Михайла, 18-а
Свідоцтво ДК № 1742 від 06.04.2004
Тел. (044) 405-15-11
E-mail: jurdumka@ukr.net

Віддруковано у ТОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23
Свідоцтво ДК № 4538 від 07.05.2013
Тел. (044) 424-40-69